

Віктор Давидюк

ЗАЧАРОВАНЕ ПОЛІССЯ

Публічна лекція, прочитана в Східноєвропейському
національному університеті імені Лесі Українки
5 листопада 2012 року, розширена та доповнена

Viktor Davydiuk

ENCHANTED POLISSYA

Public lecture in Eastern European Lesya Ukrainka
National University, November,
5, 2012, extended and amended

ТЕРЕН
Луцьк – 2018

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Юрій Ковалів (Київський національний університет імені Тараса Шевченка),

доктор історичних наук, професор Сергій Сегеда (Інститут народознавства НАН України).

доктор історичних наук, професор Святослав Шеломенцев-Терський (Національний університет «Львівська політехніка»).

*Рекомендовано до друку
вченою радою Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
(протокол № ...від.....2018 р).*

Д 13 Давидюк В. Зачароване Полісся. Публічна лекція, прочитана в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки 5 листопада 2012 року, розширена та доповнена. – Луцьк: Терен, 2018. – 272 с., іл.

В книзі подано загальний шкід Західного Полісся та його населення крізь призму історії, археології, антропології, популяційної генетики, етнології, топоніміки та фольклору. Окремо аналізується версія західнополіської батьківщини «Велесової книги». Подані факти істотно міняють дотеперішні уявлення про минуле краю та його мешканців Розрахована на фахівців із вказаних галузей науки та широке коло читачів.

ISBN

© Давидюк, Віктор. 2018;

© Давидюк Левко., дизайн обкладинки, 2018

Самі знаєте, що кожна жаба своє болото хвалить. Тож, може, в чомусь буду і суб'єктивний. Об'єктивно легше було б розказати про гуцулів, серед яких провів теж немало часу. Та поки що про поліщуків, а заодно й про саме Полісся. Добре знаю тільки ту його частину, яку сходить пішки – західне.

«Пудождіте-но! Оде баба ше згадала. Слухайте, бо забула. Бачте, яка вже памнять?

Зробела ж знаця та Красна Пані так, щоб тії, шо її знистожила, салдате ти, николе ни вейшла з ліса. Николе... Пунімаїте?. Така вулшебниця була! То так вуне ето тут і пууоставались. І її знистожила, закупале в тий яме... шо на дурозе véкупале... але й самей з ліса ни вейшла... ни вирнулися, звидке прийшла. От...

Ну, і шо ж... куде їм диватися? Знаця, пубрале наших дивчет ето замуж... і пучале множитись ... То шо ж ето виходить? Виходить, шо типерика їхне внуке і правнуке, а мо' й праправнуке – ето ме.... Тугб'ї народ у нас мішаний.

Якеїсь таке чаре знала та Красна Пані, щоб і сьоме покоління тех салдатув з етого ліса ни вебралось.

То хто ето вже тутика рудевся, то, гляде, вже звидте никуде ни втиче. Никуде! Пуїздить десь трохе пу світе, пуїздить, якусь купійку заробить – і назад у свуй курчі. А чужого в нас низацо ни втрéмаїш. Кажуть: «Пулісе ваше зачароване, затегуе ек булото». Хоч ек тутика жете, якщо подумате? Зимні нима, ничо нима... Самей писок. Да й втикають. А ме ж живем і якось даем субі раду. Ото та Красна Пані все й наробела»¹.

¹ Особистий архів автора. Запис 1998 р.

Так закінчувалась моя розмова з полішучкою з Деревка, села на під'їзді до Любешова. Але це була вже не перша почута легенда про якусь незбагненну прив'язаність полішуків до свого краю. І хоч життя давно порозкидало нащадків того зачарованого війська по всіх усядах, народ торочить своє. Ті, що таки виїхали, до уваги не беруться, бо то все «неправдиві» полішукки. Мова тільки про тих, які не зрадили Полісся. А хто повиїжджав, причину знайти не важко. В одного прадід приїхав сюди з Білорусі, в іншого був приймак із Волині, тож і прізвище в нього, бачите, Приходько, і той не наш, бо його жид зробив матері за хустку. Таких історій на Поліссі не переслухати.

Та уяву багатьох заїжджих розпалювали не ці «випадкові» полішукки, а найспражнісніькі, закоренілі годованці поліських пуш. Польські письменники, художники, фотографи упродовж ХІХ – поч. ХХ ст. один поперед одного змальовували Полісся як країну, сповнену чарів і див, де майже в умовах першобутності живуть незбагнені для цивілізованого світу люди, які не знають навіть, хто вони. І тільки від заїжджих довідуються, що полішукки. А так – тутешні, місцеві тобто, і з них цього досить. На початку ХХ ст., як дізнаємося з етнографічних джерел, подібно окреслювали себе хіба аборигени тундри – гіляки – найближчі родичі евенків.

Для сторонніх ці землі оточував ореол таємничості. Для поляків це був не просто специфічний у своїй первісній незайманості закуток, а й єдиний у своєму роді. Тому часто заїжджі митці не шкодували ні фарб, ні слів, ні фотоплівки для передачі побаченої екзотики. Головну роль тут відіграла природа, посеред якої з'являються зненацька людські помешкання, присілки і хутори. Люди, які тут живуть, певним чином і надалі залежать від її щедрот, покладаються на неї і, здається, пристосовуватися до всього. Не може не дивувати, що природжений полішук не раз запалював уяву рейтингових письменників, етнографів, фотографів.

Розливи вод навесні, які перетворювали Полісся в сотні маленьких острівців, а єдиним засобом пересування на якийсь час робили човен, породило в уяві польських інтелігентів переказ про «Поліську Венецію» – дивовижної природної краси край із дивним свею витривалістю і пристосованістю до цих умов людьми.

В цьому було багато правдивого. Важкі умови життя і брак зв'язку з зовнішнім світом призвели до того, що поліські села дуже мало підлягали зовнішнім впливам. А коли заливало – то і внутрішнім – вода нерідко підходила попід самі хати.

Завдяки польським романтикам у ХІХ ст. тут ожила згадка про Полісся часів Геродота, подана у його знаменитих «Історіях»: «Земля їх поросла густими лісами, і в найбільшому з них є величезне озеро, оточене трясовинами і очеретами, а в цьому озері ловлять видр, бобрів та інших звірів... Там водяться дикі білі коні».

Закоханий у Полісся відомий письменник-краєзнавець Григорій Дем'янчук із Рівного вважав цей опис першою писемною згадкою про Поліський край.. А «білих коней» чомусь ідентифікував з лосями, яких тут здавна водилося ба-

гато. Чому саме з ними, сказати важко. І білого в них мало, і на коней не дуже схожі. Гадаю, що ні Геродот, ні його сучасники, які побували на Поліссі, сплутати коней із лосями не могли.

Вочевидь, вони десь на своєму шляху зустрічали диких коней – тарпанів, які теж мали білий окрас. На них полювали тут ще навіть в часи середньовіччя. Сьогодні науковці генетики відроджують цей вид. Нащадки тарпанів народжуються з білуватим відтінком, а в зрілому віці стають зовсім

Клоноване лошатко тарпана

білими, як і одна з порід свійських коней.

Зрештою вона теж не взялася ні з чого й нізвідки. Десь в генетичному ключі існував і білий предок. Такого лошака-альбіноса з голубими очима мені доводилося бачити 2003 р. у Мирогощі біля Дубна на місцевому кінному заводі. Хтосьна, чи не гени тих далеких пращурів успадкував той коник. Більше того, що Полісся взагалі вважалося розплідником альбінізму. Російський учений Володимир Майков зауважив, що альбінізм у цій місцевості досить поширене явище. Воно чітко простежується як на людях, так і на рослинності. У зв'язку з цим франко-німецький дослідник Теодор Пеше коліскою індоевропейців вважав Рокитнівські болота. Саме тут, на думку вченого, могла виникнути велика світловолоса (індоевропейська) раса. Цим можна, вважає Пеше, пояснити схильність древніх індоевропейців у Швейцарії, Італії, Югославії будувати собі хижі на сваях навіть там, де якість ґрунту зовсім цього не вимагає. Тому є всі підстави вважати це уподобання архетипним. Це той випадок, коли самі не розуміючи задля чого це робиться, прості люди пояснювали такі недоречності теж дуже просто: «Батьки наші так робили, то й ми робимо».

Думку про існування північніше Скіфії заболоченої місцевості з великим озером чи навіть морем пізніше повторили всі стародавні географи. А через триста років після Геродота відомий учений Птолемей навіть накреслив першу карту Полісся з головним містом **Леін** (яке дехто вважає теперішнім Пінськом). На ній чітко позначено велику західну притоку Борисфена (мабуть, Прип'ять), що витікає з величезного озера **Амадока** (чи не Світіязя?).

Згадка про таємниче озеро-море породжувала чимало нових легенд. Безліч озер і непрохідних боліт провокувала думку, що ті озера й болота — залишки колишнього моря навіть серед учених. Чи не першим її озвучив польський геолог Станіслав Сташціц наприкінці 1805 року. Як доказ він використовував факт, що нібито в озерах води більш-менш солоні, а рослини і риби близькі до морських. Для ще біль-

шої переконливості вчений опирався на переказ про те, що на Поліссі знаходили уламки великих кораблів. Журналіст Казимир Контрим, який приїхав сюди у 1829 році, спростував ці чутки. «Стверджують, що в дуже посушливі роки на болотах часто знаходили рештки кораблів і якорі, – писав він у своєму дорожньому нарисі. – Один з тих уламків – передню частину корабля, особливо згадувану віддавна, – нібито знайдено поміж Кожан-городком і Давид-Городком років сто тому; він зберігався в одному з магнатських будинків і славився оздобною різьбою». Так і не виявивши ніде ні самого уламка, ні подібних речей, Контрим запевнив читачів, що все це вигадки.

Видно не всі це читали, чи не всі так легко повірили, тому легенда про море і кораблі у пущах, яку почув на Поліссі польський геолог, все ширилась і ширилась. Уяву про море підкріплювало знайдене в болотах біля Речиці невелике судно, завантажене воском.

Спростувати міф про поліське море брався й геоботанік Гаврило Танфільєв, який також досліджував природу По-

лісся. На думку вченого, речицьке судно могло опинитись у болоті і без моря – невеликий пароплав, що курсував від Пінська до Любешова, на початку серпня 1894 року вільно пропливав по затоплених болотах, і його капітан не знав навіть, де русло ріки. Так під час великих повеней плавали і раніше. Зрозуміло, що якісь судна могли й не вибратися з тих боліт.

Однак легенда вже отримала своє самостійне життя і про артефакти, які виринають із глибин колишнього моря можна почути й тепер. А почасти – й побачити. Ще наприкінці XIX ст. було знайдено бурштин поблизу Люб'язя. Тепер його таємно видобувають в околицях Дубровиці, Невдовзі, мабуть, вимиватимуть із товщ піску і біля Маневич, Ратна, Старої Виживки, Шацька, Любешова – всюди, де тягнеться з заходу на схід піщана морена, яку український академік Павло Тутковський (правдиво – Тутко) вважав межею танення льодовика. Це і є берег моря. Щоправда, існувало воно тут не за часів Геродота, а понад 10 тисячоліть тому. Відтак на його берегах залишились не тільки розсипи бурштину, а й чимало рослин дольдовикового походжен-

ня. Своєю екзотичністю вони ваблять сюди не тільки жадібних до наживи старателів, а й ботаніків, палеозоологів, а відтак стають міцною фактологічною основою для нових легенд.

Першооснову однієї з таких намагався збагнути польський письменник Юзеф Крашевський: «Болота, що оточують Пінськ, безліч рік і річок, які пересікають край, і весняні їх розливи, що затоплюють величезні простори, були, очевидно, причиною існування й нині переказу, що колись Чорне море доходило до самого Пінська». Тепер, за іншою легендою в поліській частині воно знаходиться під землею, тому щуку, виловлену в оз. Віно й окільцьовану якимось польським паном, згодом піймали аж у Чорному морі. Саме ж озеро ніяких витоків не має, і жодні повені не єднали його ні з болотами, ні з найближчою річкою.

Про повені на Поліссі, які живили домислами легенду про Поліське море, згадується в багатьох історичних пам'ятках. В Галицько-Волинському літописі є згадка про те, що 1238 року галицько-волинські князі припинили похід на ятвягів. Причиною стало те, що «ріки дуже розлилися». Влітку 1259 року татари не змогли оволодіти Луцьком, бо «вода в Стиру була велика».

«Бешкетували» ріки, як образно висловився Григорій Дем'янчук, і в 1875, 1886, 1891, 1913, 1932, 1974, 1979 роках... А причину цих «бешкетів» уперше науково пояснив полковник генерального штабу Йосип Жилінський, який в 1873—1898 роках очолював Західну експедицію з осушення боліт: «Головні південні притоки Прип'яті Стохід, Стир і Горинь течуть ніби по радіусах до центру і впадають біля Пінська на дуже незначній одна від одної відстані; в цю ж частину Прип'яті впадають і головні її північні притоки: Ясельда, Бобрик, Лань і Північний Случ. Ріки ці, що мають у верхів'ях своїх швидко течію, вступивши в поліську рівнину, течуть у низьких берегах повільно, і при зустрічі з найменшою перешкодою... вода виступає з берегів і розливається по прибережній низині. Така перешкода передусім

виникає від різночасного скресання Прип'яті і її правих приток. Коли починається танення снігів у південних частинах Волинської губернії... праві притоки Прип'яті несуть масу води, яка, зустрівши в ній лід, ламає його, виступає з берегів, заливає широкий суцільний простір між Пінськом і Туровом».

Отже, «море» виникає завдяки рівнинності Полісся, слабкому ухилу рік у нижній течії і значному — у верхній і, нарешті, застою води в Прип'яті, яка не встигає «здати» її в Дніпро.

А що ж Геродот? Схоже, сам він на Поліссі не бував. Скоріше десь у Причорномор'ї міг зустріти купця, який побував у верхній течії Прип'яті під час великої повені. Той і сказав йому: «Там велике море». Після цього Геродот написав це у свою «Історію...»

Можливо, через того купця чи інших його колег потрапила на Полісся й легенда про чарівну чоловіконенависницю Красну Пані, яка так нагадує грецьку Артеміду.

«Легенда – се не історія, – не пам'ятаю вже в якій праці, категорично заявляв Франко. – Та тут же пом'якшував свій вердикт наступним: «Хоч якась доля правди в ній є». Що ж породило в поліських пущах та бездоріжжях сюжет про Красну Пані, який побутує лише в одному-єдиному селі, де є урочище з аналогічною назвою? Хоч, правду кажучи, фабула про причарованих до Полісся зайд зацікавила мене більше, ніж сама жінка-воячка з інтригуючим ім'ям. Зміст почутого збагнув уже по дорозі назад. Виходить, поліщуків, які вважаються мало не найзакоренішим населенням Європи, усе-таки завойовували якісь чужинці, які згодом і самі асимілювалися серед місцевого населення. Місцеві ж увірували в міфічну покровительку – жінку-воячку, схожу на грецьку богиню. Артеміда, як відомо, вважалася ще й охоронницею дівочої цноти. Відтак цілком можливо й вона від самого початку була не богинею, а, як і наша Красна Пані, цілком реальною, хоч і легендарною особою?

Знайшов я в тій легенді й пояснення великій кількості

змішаних антропологічних типів серед поліщуків. Завойовники завжди були різномасними. У війнах не буває етнічної відрубності, ніхто з полководців не гребує іншоетнічними вояками, які ідуть воювати не так заради ідеї, як заради збагачення.

Врешті-решт легенда легендою, до неї ми ще повернемося, але факт, що так, як поліщуки, мало який субетнос прив'язаний до своєї малої батьківщини, залишається фактом.

Незважаючи на пройдений уже кілометр-два, я готовий був вернутися назад, щоб цілувати руки тій простій жінці, яка спровокувала стільки нових думок. Та серед лісу, яка удача, трапився трактор, який зупинився навпроти мене, щоб підвезти ще кілька кілометрів до траси, звідки можна легко добратись на автобусі чи автівці.

То все-таки що ж прив'язує поліщука до його неродючої нивки серед лісу? Що не дає відірватись від рідного болота? Все це – таїна таїн. Тим часом навіть близькі сусіди не в захваті ні від його оточення, ні від життєвих умов. Лише останнім часом, коли в ціні стали ягоди-чорниці, а чоловіки не гребують торгувати краденим лісом, Полісся трохи піднялося й матеріально. Все рідше чути про «забитих поліщуків» і «забите Полісся» в цілому.

Цікавий і той факт, що хоч Полісся – майже половина території України, всі «забиті» поліщуки зібралися чомусь-то в його західній частині. Чернігів, Житомир, Полтава, Суми з прилеглими місцинами, які теж належать до Полісся, чомусь не «забиті». Забиті тільки Пінськ, Ковель, Малорита, Ратно, Кобрин, Любомль, Маневичі, Любешів, Камінь-Коширськ².

Образ темного, затурканого люду «подарували» поліщукам «російські» письменники. Візьмімо хоча б перші абзаци

² Майже такою мала б бути правильна назва містечка, яке почергово називали то Каминим, то Кошерськом, залежно від складу населення, яке в ньому переважало..

з повісті Олександра Купріна «Олеся»: «Полесьє... глушь... лоно природи... простые нравы... первобытные натуры». Місцеві мешканці тупі і злорадні в своєму марновірстві поліщуки. До них прибилася «кацапка» з онучкою, яких місцева громада звинувачує у відьмарстві та у всіх можливих і неможливих гріхах і зрештою проганяє навіть із хатини на курячих ніжках-сваях, чим нівечить долю молодій й світлій у своїх помислах «великороски» Олесі. Таке уявлення про поліщуків переважало в радянських «інтелігентних» колах доти, доки в українських бібліотеках стояли на полицях твори Купріна.

Наскільки правдивим був такий образ поліщука для XIX ст., сьогодні сказати важко, адже маємо й інші спогади з тих часів чи навіть раніших, але не російських авторів. Для російської імперії, а згодом і за радянських часів, такий поліщук був типовий.

Писали адепти царського «самодержавія» і про «забите Полесьє». Тільки ж у значенні не відсталого, затурканого, а забутого. До прикладу, священник-краєзнавець Іван Єремич на початку XX ст. писав: «Для багатьох із нас більш знайомі країни африканських папуасів, відвіданих місіонером Лінгвістоном, ніж Полісся західної Росії. Це майже Америка в Європі, яка чекає свого Колумба».

Отже, найперше впадала в око незвіданість цього краю, а тільки згодом його відсталість від цивілізації, якої за винятком великих міст не так багато було не тільки в Росії, а й загалом у Європі. Основною ознакою цивілізації вважалося християнство з його храмами та «просвітленим» ідеями хриstopодвижництва населенням. Все рашта – відстале й дике. В одному такому «цивілізованому» місті я натрапив на пам'ятний хрест, який відображає вже зворотній бік цієї «цивілізації». «Перемогли поганство, переможемо й п'янство», – написано на його основі. І дата – 1874 рік.

У західній частині Полісся масове будівництво церков почалося тільки на 70-х роках XIX ст. Їх відсутністю приїжджі осадники пояснювали й весь консерватизм побутового

Поліська курна хата з Пінщини

укладу поліщуків. Той же Іван Єремич зауважує: «Століття пролетіли над ними, майже не зачепивши їх своїм руйнівним крилом. І у веденні домашнього господарства, і в будівництві хат, і в мові, і навіть в правах і звичаях – все йде так, як було за часів дохристиянських, – додалося кілька вірувань християнства – от і все, що пристало до старовини поліщука; все інше, немов у окам'янілому вигляді, збережено досі недоторканно, протягом тисячоліття».

Причини цього особливого консерватизму були суто побутові. Обійстя поліщуків затиснуті зусібіч нескінченими лісами й болотами, обмежували можливості спілкування іноді навіть з довколишніми селами. «Багато тубільців вмирало, не побувавши навіть в найближчому сусідньому містечку, – зауважує очевидець. – Тому між простим народом Полісся трапляються такі космологи, які думають, що там – за обрієм вже кінець світу».

Для поліщуків вихід у світ тисячоліттями забезпечували ріки. Не даремно всі поліські міста стоять при річках. Отож місто бачили тільки ті з них, які з нехитрим поліським кра-

мом човнами вирушали на ярмарки до Пінська, Ковеля чи Давид-Городка. А в найближчі села, де жили близькі родичі, прокладали кладки через болото.

Для Російської імперії це було звичним. Ця держава ніколи не переймалася тим, як живуть її громадяни. Складається враження, що нові землі завойовувалися тільки для того, щоб було звідки брати рекрутів. Від їх кількості залежав успіх у відвойовуванні нових територій. А що робити далі з цими територіями, мало кого цікавило. Хай тубільці виживають, як самі знають. Не державний це клопіт. А що можна було взяти із цих нещасних клаптиків суші чи заболочених лісів? Деревину, яку не тільки зрізати, а й вивезти конче за зиму, бо далі просто зогниє, лежачи в лісі. В імперії ж того лісу й без того не бракувало. Особливість поліського полягала хіба в тому, що його без особливих логістичних затрат ріками можна було відправляти в Європу. Тому основний прибуток призначених на ці землі поміщиків складався з продажу лісу і був доволі мізерним. Не випадково останніми магнатами тут були ще князі Чарторий-

Кладка через болото – найближчий шлях у світ

ські та Четвертинські. І то в XIV – XVIII ст. Пізніше дещо поступалися їм Сангушки. А все решта, що за російської імерії – то дрібнота.

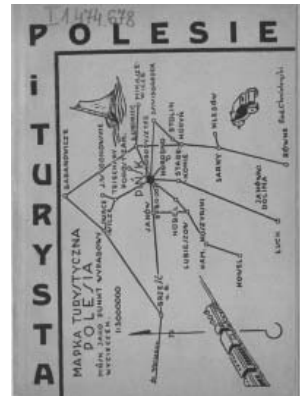
Будучи сировинною базою Європи, ні російська держава, ні її чиновники не переймалися жодними іншими зисками від Полісся.

А ось Польща вже не мала таких ресурсних можливостей, тому залучали й інші невикористані резерви. Тому хоч саме Полісся на початку ХХ ст. і не змінилося, його образ у польській пресі міняється радикально. Його називають Поліською Венецією, Поліськими джунглями, Поліською тундрою – кому що подобається! По річках пустили баржі і пароплави та почали організовувати одноденні та багатоденні мандрівки з оркестрами і рестораціями на причалах. Путівники рясніли професійними фотографіями з такими екзотичними образами поліського побуту, від яких та ще й за таку ціну справді важко було відмовитись. Так на відсталості й консервативності зуміли зробити бізнес, а в свідомості громадян колишнє західноросійське захолюстя стало заповідником прадавньої культури.

І як видно з тих же старих фотографій, охочих до таких подорожей не бракувало. Туристика йшла повним ходом. А що вже було в ній основним козирем – можливість на

Прогулянка на пароплаві

Півполісся вода залила

Плоти на Стиру

вихідні прокататися з вітерцем на пароплаві, з оркестром і буфетом під час зупинок, дешевизна такої розваги – 1 злотий в обидва боки – чи, дійсно, побачити не зачеплений примхами цивілізації побут поліщуків, судити не нам. Але що було, то було. І на карту туристичних маршрутів потрапили не тільки міста й містечка Янів, Столин, Давид-Горо-

док, Нобель, Камінь-Коширський, Любешів, а й села Янова Долина, Клесів, Горинь, Старі Коні.

От чи тільки залежало від того самого поліщукові, чи на нього дивилися як на звичайного дикуна чи як на експонат первісного побуту. Він як той сосновий корінь, що вп'явся в пісок, заглиблюючись усе більше й більше, вгризався в цю землю правдами й неправдами і знав, що жодні блага цивілізації не для нього.

Автори дописів у польських виданнях 20-30-х років ХХ ст. в один голос

Буда з сіна, двері з очерету

нарікали, що їхня держава повернула собі ці землі та й забула про них. Звертали увагу й на першобутність господарського укладу, й на невисокі статки місцевих родин. Ат ще відзначали низьку політичну свідомість поліщуків, називаючи їх «ludem biez ojczizny», а саме Полісся – «країною, що лежала на краю історії, країною, в якій нічого не діялося і врешті – країною, що не має історії»³. Насправді ж не самої історії не мала ця земля, а лише гідних істориків, бо навіть самі поліщуки, які здобували освіту, не хотіли чи то не бачили сенсу шукати тут історії. До того ж і критична маса тих, хто «вибивався в люди», з Західного Полісся до 70-х років ХХ ст. була доволі мізерна. А зрештою й пізніше ті, хто отримував освіту поза межами свого краю, якщо поверталися додому, то з почуттям легкого сорому і за свою субетнічну належність, і за свою історію, якої начебто ніколи й не було.

Дуже довго Полісся жило собі своїм окремим життям на маргінесах, далеко від благ цивілізації. Основною причиною було бездоріжжя. Не бачачи іншого життя, його мешканці не дуже то й переймалися своєю цивілізаційною відсталістю. Журилися тільки тоді, коли забракне хліба до нового врожаю. А так їх ще й до середини ХХ ст. цілком влаштували очеретяні покрівлі замість гонту чи бляхи (які знову входять у моду у цивілізованій Європі), верші-нерети з лозового пруття, які використовувались замість сіток для ловлі риби, можливо, ще з післяльодовикового періоду, полотняний одяг замість фабричного крамного, в який на початок ХХ ст. вдягалась майже вся Європа, постолі з лика замість черевиків, а іноді й замість чобіт узимку, суконні свитки й кожухи замість пальт. Все це було. А поліщук, рідко виходячи в люди за межі свого середовища, і не уявляв, що може бути якимось по-іншому. А якби й хотів виглядати

³ Бужанський Антін. Ріка Прип'ять та її допливи / Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком: Географічно-археологічна студія. – Вінніпег, 1966. – С.10.

Поліщук в білій сирнезі з облямованими чорним, червоним та зеленим полами, постолах із липового лика поверх білих онуч з чорними волоками, плетеними з волосіні з кінської гриви, чамурці на голові, удекорованій в тон з облямівкою піл та з калиткою біля пояса почувався майже паном

частка мінусового резус-фактора, яка свідчить про архаїчність роду) та якоюсь мірою місцевій топоніміці як германського та балтського, так і тракського походження.

інакше, то жодних засобів для цього не мав.

Упродовж століть Полісся для навколишнього люду було тим самим, що дністровські плавні чи дніпровські пороги для степовиків. Сюди тікали від різного роду переслідувань хто тільки. Та не завжди ця земля знаходилась осторонь історичних подій. На думку дослідників, процес розбавлення тубільної норманської та фінської крові слов'янською почався тут «десь коло 250 р. н. е., коли зі сходу йшли різні кочівники й руйнували антську державу; багато слов'ян у ті і далші лихоліття мігрувало на Полісся. З того часу життя на Поліссі значно пожвавилось. Слов'яни, які тоді стояли на вищому культурному рівні, поволі асимілювали тубільців або відтиснули їх на схід до Волги».

Ці давні події залишили свій слід хіба в антропології, генетиці (велика

Більше старожили пам'ятають не таку давню історію. В того предок був піп-розстрига, в того арештант, який переховувався тут від кари, а в того дідич, який програвся в карти і, залишившись голим-босим, подався в цей край шукати кращої долі чи хоча б спокою від секвестраторів. Це, звичайно, не весь цвіт поліського люду, але в кожному селі доставало й таких, із не тільки не властивими для цього краю, а й з незрозумілими прізвищами (Чуховічюси, Пронцевичі, Борбичі, Ланевичі, Кадири, Фарини).

Назватися поліщуком означало взяти на себе відповідальність за те, що твої предки, які невідомо від кого переховувались у цих краях, заслужили на таке життя. Навіть ХІХ ст. і початок ХХ для Західного Полісся – це історія багатьох втеч і погонь. Не випадково Погоня стала не тільки гербом Великого Князівства Литовського, а й символом Полісся.

Сьогодні в поліських селах така маса найрізноманітніших відетнонімічних прізвищ, як то Корсак, Литвин, Силюк, Чемерис, Курса, Чудинович, Голядинець, Турковець, що за ними можна вивчати етногеографію мало не всієї північної та центральної Європи. Про їх значення поговоримо пізніше.

Знаючи особливості походження не тільки своїх прізвищ, а й родів, поліщуки неохоче називали себе поліщуками. Не дуже гордий поліщук своїм походженням і тепер. Але то тільки у чужому середовищі, а серед своїх навіть пишається тим, що він не якийсь там, даруйте, *волиняк* чи *гуцул*⁴, а саме *поліщук*.

І все ж на запитання, де можна зустріти поліщуків, не знаючи, хто ви й що, поліщук вам скаже, що то не тут, то трохи далі, принаймні десь за його хлівом. А ви ж хто? – поцікавитесь. – Ми такі собі прості українці, – скаже хитрий поліщук, вже вчергове вдаючи з себе дурника. На таке запитання йому ж бо відповідати не вперше.

⁴ Під визначення гуцул на Поліссі підпадають усі, кого на Волині звуть галичанами.

Та не тільки втікачі освоювали нетрі Полісся. Люди на Поліссі селилися спокон віків. Далекі й близькі сусіди, бунтарі, каторжани, попи-розстриги лише доповнювали місцевий люд, несучи йому сумну славу. А далекі і близькі сусіди, збігалися сюди, рятуючись від неволі, вибираючи неймовірно важке, але вільне життя. Очевидно – власне так і появився окремий субетнос поліщуків, народ, який народом ніхто не вважає. Неговіркий, скромний, стриманий люд, який не впускає у свою душу чужинців. Свою вдачу ця болотяно-лісова людність передала сучасникам через пісні – повільні й затяжні, які нагадують вовче виття у непрохідних болотах.

На початок ХХ ст. поліський край все ще залишався неосвоєним і важкодоступним краєм Європи. Завдяки польським етнографам та краєзнавцям, які жадали вивчати те, що вважали колись своїм, більш-менш стало відомим минуле поліщуків, котрі майже непомітно пройшли тисячоліття християнства. Саме завдяки полякам музеї світу наситились тисячами фотоматеріалів і дослідженнями архаїчної народної культури первісного етнічного співтовариства, що незмінно повторює споконвічні форми суспільного суворого традиційного буття, властивого ізольованим групам.

Однак польські вчені та краєзнавці не могли охопити всього Полісся, оскільки більша його частина опинилася за межами Речі Посполитої. Тому й вони не визначили його меж і внесли в окреслення цього поняття й свою частку плутанини. Як і їхні російські колеги ХХ ст., частіше орієнтувалися на адміністративний, ніж на етнографічний поділ. Землі, які на польських картах XVI – XVIII ст. позначені як «Poliesie», у XIX стали «Волынской губернией». Тому не завжди розбирались, де Волинь, а де Полісся, етнолог і антрополог Хведір Вовк, етнолог Олена Пчілка, збирачка фольклору Леся Українка, її колеги по фольклористичній діяльності Микола Коробка й В'ячеслав Камінський. Про будь-які межі цих етнорегіонів взагалі не йшлося. Одні, ко-

трі пов'язували свої дослідження з Поліссям, долучали до нього й деякі місцевості етнографічної Волині, інші, декларуючи зацікавлення Волинню, вводили до її складу майже усе Західне Полісся, за винятком польських та деяких, умовно кажучи, білоруських територій, що входили до Мінської губернії. На початку ХХ ст. на карті Польщі Полісся оживає Поліським воєводством.

Однак були й знавці, які добре відрізняли, де Полісся, а де Волинь. Їхнє усвідомлення цих меж проходило, вочевидь через ноги та через колеса підвод, якими вони мандрували. Схоже, що саме цими критеріями користувався в 40-х роках XIX ст. польський письменник, краєзнавець і мандрівник Юзеф Крашевський, який з точністю майже до метра визнав місцезнаходження Торчина як межі між Волинню й Поліссям. Адже й сьогодні, як за географічним принципом, так і за етнографічним, ця межа проходить саме там. Не так точно, але не менш впевнено визначали її візники, які прямували з поліських Колок на Луцьк: «Як проїхав Тростянець, то й Полісся вже кінець». Коли поверталися назад, те саме говорили про Волинь.

Межі та умовний поділ Полісся

На питання, де знаходиться Полісся, є тільки одна правильна відповідь: там, де проживає населення, яке вважає себе поліщуками, полищуками, полісянами і навіть тутешніми, тобто місцевими. Останнє потрактування дуже захочувалося під час польської експансії. «Lud bez ojczyzny», тобто народ без батьківщини, – писали про поліщуків польські любителі етнографічних див. Поліщука не хотіли визнавати ні українцем, ні білорусом, найбільше з можливого – то поліщуком. І все. А паралельно ополячували й ополячували. Перепис 1921 р. фіксує в Поліському воєводстві (Берестейський, Кобринський, Столинський, Пружанський, Луинецький, Пінський, Косівський, Камінь-Каширський повіти) 42% поліщуків і лише 8% українців, білоруси серед інших національностей в межах статистичної похибки. Для порівняння в сусідньому Волинському воєводстві, до якого з-поміж інших входили й поліські повіти Ковельський та Любомльський, українці становили вже 68%. Волинянами чомусь ніхто не записувався. Ця цифра залишається стабільною і в наступне десятиріччя. А ось у Поліському воєводстві станом на 1931 р. кількість поліщуків збільшується. І то вражає – на 20% (становить 62%), тим часом зменшується частка українців (на 3%), жидів (на 7%) і поляків (на 10%). Неважко порахувати, що це зменшення також становить 20% і тим збільшує загальну частку поліщуків. Як тут не пригадати слова сивої поліщучки про те, що чужі звідти тікають. А ось, чи були поліщуки настільки байдужі до українства, це вже інше питання. Подібно до того, як більшість сучасних поліщуків, які проживають у Волинській області, вважають себе волинянами, так і мешканці Поліського воєводства приречені були зватися поліщуками, якщо такий варіант відповіді передбачали анкети польського перепису.

Для польської влади національна невизначеність поліщуків давала надію на те, що так вони швидше асимілюються, й погодяться з тим, що вони такі собі недополяки. Поліщук при цьому з властивою йому хитрістю часто клеїв дурня і грав у піддавки. На угоду тим переписувачам міг назвати себе по-польськи «тутейшим», якщо вже вам, панове, так подобається, і «ччепітєся». Для себе ж твердо чувся все-таки ближчим своєю мовою до українців, ніж до білорусів. На тому самому рівні і сьогодні знаходиться національна свідомість поліщуків, які проживають на території Білорусі: «Хоч пишемося білорусами, але мова наша ближча до української» – кажуть теперішні пінчуки.

В підсоветські часи мешканці пущ теж неохоче визнавали себе поліщуками. Не тільки через загальну бідність основної маси населення, а й через його зв'язок з «лісом», а точніше – з «лісовими хлопцями», які навідувалися до хат аж до середини 50-х. І не просто навідувалися. Тож слово «поліщук» змушувало заїжджого «руського» бути готовим до всього. На захід Полісся дипломовані фахівці їхали, або як на каторгу. Романтика «поліських джунглів», яка тішила польські мандрівників, розвіялась, як туман над болотом. За роки війни того екстриму набралось на три покоління наперед, а ризикувати не хотів ніхто. Хоч і мусили. Приймали якогось випускника училища чи технікуму в комсомол, а далі не питали. Поїдеш, куди скажемо. Під керівництво напівграмотного вчорашнього «партійного» фронтовика.

Найбільшим стихійним лихом Полісся було його бездоріжжя. Приїжджі почувалися тут, як на острові. Бувало, що виїхати за межі села не вдавалось місяцями. Знаючи своє лихо та щоб не наражатись на зайві питання, чи то правда, що у вас сірники до магазину на човнах підвозять, поліщуки, які вирвалися за межі свого заболоченого села, шанобливо самоназивалися волинянами, ровенчанами, житомирянами, чернігівцями, сумчанами – аби тільки не поліщуками.

І все ж, якщо існує поняття Полісся, то населення, яке там проживає, як не крути, було й залишається поліщуками. Гірше те, що межі Полісся ніхто не визначив раз і назавжди. Поняття Полісся існує у різних вимірах: географічному, лінгвістичному, етнографічному. Не завжди ці межі збігаються територіально. В фізичній географії, до прикладу, існує поняття Мале Полісся (між Бродами і Шепетівкою), але в етнографічних вимірах – це Волинь. Все через те, що, коли для географічного поділу основне – ландшафтні характеристики, склад ґрунтів, то для етнографічного більше важить етнокультурна характеристика населення.

Основним критерієм для визначення етнографічного значення Полісся слугують діалектологічні особливості. Більша частина поліщуків послуговується північним наріччям української мови, яке в центральній та східній частині частково доповнюється окремими білоруськими рисами з характерним пом'якшенням дієслівних закінчень (ходилі, робілі), але без типового для білорусів литовського дзякання і цякання. Південну та північну межу цих говірок добросовісно визначив білоруський учений Євдоким Карський у XIX ст. Північну він означив сточищем Ясельди і Прип'яті від Більська – Пружан – Картузької Берези – Липська – Малькович – Лунінця – Турова – Мозира – Любеча. Південніші від цієї умовної лінії говірки вчений вважав українськими, північніші – білоруськими. Це була одна з небагатьох об'єктивних карт, наступні мали чимало спекуляцій і «винаходів», як би на біле не сказати біле, а на чорне – чорне. Особливо незручно почувалися білоруські радянські вчені, особливо україномовні поліщуки, які мушили казати, що Берестейщина та Пінщина – це Білорусія. І не тільки адміністративна, а й етнографічна.

За археологічними даними, ще до V–VI ст. н. е. Полісся було зоною взаємодії слов'янської і балтійської культур. Орієнтовна межа між ними проходила по лінії Ясельда — Прип'ять — Горинь (за рядом лінгвістичних даних такий

поділ зберігся аж до XIX — XX ст.). Північний кордон Полісся якраз і відповідає цій межі.

Південна умовно означалася містами Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Здолбунів – Корець – Шепетівка – Чуднів – Житомир – Фастів – Васильків – Переяслав-Хмельницький — Прилуки – Ніжин – Глухів .

Зрозуміло, що в межах такого широкого ареалу з заходу на схід могли існувати якісь місцеві відмінності і в мові, і в культурі, і в антропології.

Станом на сьогодні майже все Полісся входить до складу України та Білорусі, а невеликі його частини перебувають у складі Польщі (Люблінське та Білостоцьке воєводства) та Росії (Брянська область).

В межах України найуживаніша практика поділу Полісся на Західне, Середнє (Центральне) та Східне (Лівобережне). Таке членування відповідає як історичним, так і територіальним та лінгвістичним критеріям.

Деяка неузгодженість вживаних назв та загального поділу Полісся на сьогодні існує з огляду на те, що його розгля-

дають, то як фізико-географічний регіон, то – як історично-етнографічну область, то – як економічний район.

Загальна площа території Полісся співмірна розміру Болгарії. Упродовж століть межі Полісся то розширювалися, то звужувалися.

Назва регіону має дуже давнє походження. Не кожна історична область України може похвалитись таким давнім визнанням. Уперше в руських літописах хоронім Полісся згадується 1275 р. в Галицько-Волинському літописі у зв'язку з ім'ям князя Мстислава, який «ішов був од Копиля, пустошачи по Поліссі»¹. Виходячи з тексту описуваних у літописі подій, історики вважають, що йдеться про сучасне селище Копиль, районний центр Мінської області².

Перша карта з означенням поліського краю (Tabula Paludum Polesie Dr Ziekera) була видана в Данцігу ще 1560 р. Після того Полісся не раз згадувалося в історичних працях Яна Длугоша³, Мартина Кромера⁴ Матея Стрийковського⁵. Межі регіону окреслювалися по-різному, хоч в цілому Полісся неодмінно прив'язувалося до басейну Прип'яті, решта територій то прилучалися до нього, то відкидалися. Кромер локалізував Полісся як землю, що знаходиться між Руссю, Литвою, Прусією, Волинню й Мазовією. По суті це тільки західна його частина. Ще скромніше окреслював територію Полісся Гессель Геррітс. На своїй карті Східної Європи, виданій 1613 р., він уділив йому місце від Берестя до Мозиря й від Пінська до Дубровиці й Волині.

Польський письменник-краєзнавець Юзеф Крашевський, критично оцінюючи цей доробок попередників, у 40-х роках XIX ст. писав: «Є радше кілька різних Полісь, а

історія, дошукуючись тут давньої основи ятвягів, язигів, метанастів, гетів, не знає навіть через розтягнутість краю, званого Поліссям, де їх власне шукати. Край, відомі під назвою Полісся, простягалися від Русі й Дніпра, від Волині до Прусії, Мазовії й Литви, займаючи частину колишнього воєводства Підляського, Берестейського, Новогрудського, Київського, Волинського, і Холмської землі. Частина Берестейського воєводства довго звалася виключно Поліссям. Тим самим іменем називає Кромер теперішнє Підляшшя, а Стрийковський, сплутавши Підляшшя і Полісся, Волинське Полісся називає Підляшшям. У Холмській землі Полісся тягнулося від Холма до Ратна: у Волинській – від Луцька до колишніх литовських кордонів: у Київській коло Радомишля і Овруча край теж звано Поліссям. Сусіднім з Пінщиною і Мозирем є новогрудське Полісся; сама Пінщина звалася Литовським Поліссям»⁶.

Із хоронімами (назвами країв) зазвичай гармонізуються й етноніми (назви етнічних груп). За свідченнями давніх польських джерел, співзвучну з Поліссям назву мало одне з ятвязьких племен. Називалося воно *połexiani* («полексяни»). Якої крові були ці «полексяни», литовської, пруської, слов'янської чи загальної балтослов'янської, сьогодні встановити не просто. Однак з огляду на імена ятвязьких князів, які згадуються в Галицько-Волинському літописі (Мудійко, Пестило, Тройден, Минтеля, Лісій)⁷ мусило в них бути і щось схоже на слов'янське. З іншого боку проскакують сарматські корені (Шюрпа, Борза). Питання сарматського походження ятвягів не раз виникало в етноїстичній науці. Сьогодні ж у побуті поліщуків на згадку про це коріння тільки й лишилося, що *сьюрпа* – назва юшки з бараниною, яка відома переважно в

¹ Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С. 120.

² Галицько-Волинський літопис. Львів, 1994. С. 120.

³ Długosz J. Dzieje Polski. Kraków, 1866. T. 2. S. 417.

⁴ Kromer M. Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych... Olsztyn, 1977. Kn. 1. S. 15-25.

⁵ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — T. 1. — S. 238—381.

⁶ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. – Луцьк, 2012. – С. 101 – 102./Переклад за виданнями: Wspomnienia Polesia, Wołyni i Litwy przez J.I. Kraszewkiego/ Wilno, 1840 та Wspomnienia Polesia, Wołyni i Litwy J.I. Kraszewkiego, wydane w Paryżu, 1860.

⁷ Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С. 119.

околицях Володимирця неподалік від літописного ятвязького Нобля. Приазовських греків, де вона звучить так само, тут не помічено, в азійських народів, з якими тут також після татарської й турецької навали теж не густо, це називається шурпою. Може, щось залишилося і від них, бо про татарські села на Поліссі нам доводилося чути не раз. Переказ в усіх випадках пов'язує їх появу з татаркою, яку підгледів поліський бортник, сидючи біля бджіл на дереві, коли вона відстала від своїх, щоб покупатись, і так голою й забрав заміж разом із конем у придане. Зрештою рідше, ніж на Поділлі та Прикарпатті, але трапляються й на Поліссі і вулиці Татарські, і Татарські гірки і просто Татарки в означенні урочищ.

Юзеф Крашевський дотримується ятвязької автохтонності Полісся, наголошуючи на тому, що «значну частину поєднаних між собою Полісь займали ятвяги, пізніше так жахливо винищені, що ані сліду їхнього на цій землі не залишилося, ані мови, яка від слов'янських зовсім інакша, наближаючись до спорідненої литовської»⁸. Однак не погоджується з думкою луцького єпископа Адама Нарушевича, уродженця округи Пінська, про поширення ятвязької присутності на все Полісся: «Нарушевич з назви краю робить висновок, що на всьому просторі Полісся сиділи ятвяги (виключаючи Київсько-Волинське Полісся). Але якщо не знаходимо інших слідів їхнього перебування, а з іншого боку бачимо кривичів і древлян, то цього припускати не можна»⁹.

Ігумен Анатолій свідчив, що ятвяги жили між Мозиром і Пінськом. Їхні поселення були там, де тепер Мозир, Петриків, Туров і Пінськ. Старійшина жив у Давид Городку¹⁰.

⁸ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. – Луцьк, 2012.–С. 102.

⁹ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. – Луцьк, 2012.–С.101 – 102.

¹⁰ Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т.3. Ч.1. Литовское Полесье. Ч.2. Белорусское Полесье. Санкт Петербург, Москва, 1882. С.290

За іншими даними, ятвяги займали Білостоцький і Більський повіти. Їм належав і Дрогичин.

Юзеф Ярошевич і Теодор Нарбут вважали їх литовцями, Д. Шульц – прусами, поляки – поляками (подлехсянами).

Адам Кіркор вважає, що вони були понищені монголами, а остаточно поляками. Під тиском поляків перейшли в Литву, а на звільнених територіях розселилися поляки й русичі.

Та все ж сліди перебування ятвягів окреслені навіть у топоніміці. Як відомо, етнотопоніми ніколи не виникають на терені проживання свого етносу, вони з'являються лише на його периферії або на території інших народів. Так ось у Мостиському районі на Львівщині до цього часу збереглася назва села Ятвяги. Село з назвою Ятвезь існує в Волковиському районі Гродненської області в Білорусі. Село Ятвяж було і в Білостоцькому повіті. Це можуть бути межові пункти цього етносу з північного сходу і півдня. Крайні західні межі топонімічно не окреслені, хоч головним осередком ятвязьких пам'яток середньовіччя вважається Підляшшя.

При такій локації десь поряд із ятвягами повинні були

проживати дуліби і древляни. Але коли назва Дуліби помічена від округи Гощі до Турійська, Стрия і Бучача, тобто плавно огинає весь регіон можливого компактного проживання цієї етнічної групи з півночі й півдня, а можливо й зі сходу (Гоща), то топонім з означенням древлян, так як і дреговичів, загалом відсутній на топонімічній карті. І це неабияка загадка для майбутніх досліджень.

Присутність ятвягів засвідчує інвентар могил Більської, Дорогичинської земель, західної частини Гродненської, а також тих, що знаходяться над Бугом у Люблінському воєводстві Польщі. Усі ці пам'ятки дуже схожі на литовські, а саме литовців вважають найближчими родичами ятвягів. Поблизу Більська й Дорогичина кам'яні кургани цього плем'я, за якими власне його й ідентифікують з'явилися ще з V–VI ст. Тому прабатьківщиною ятвягів вважають Підляське воєводство в Польщі.

Романтичного шарму ятвязькому племені надає опис їхньої героїчної самопожертви за свою незалежність. Коли 1292 р. польський князь Казимир Справедливий вирушив на Підляшшя походом на цих поліщуків, то біля Дорогичина, ятвяги вдали, що злякалися за свої голови і божниці, та запропонували мир, для гарантії видавши з-поміж себе заручників. Поки військо Казимира насолоджувалось легкою перемогою, ятвяги робили засідки, підпилювали дерева, завалювали дороги. Знехтувавши життям своїх заручників, які з вірою у безсмертя прийняли геройську смерть із піснею на вустах, вони оточили польське військо й до ноги вирізали захоплених. Доведені до відчаю поляки, прийшовши згодом до тями, несамовито накинулись на поліщуків і знищили їх до останку, бо сили були нерівними, а вилюднений край поступово заселився руссю.

Так подає народний переказ історію про відхід у небуття «диких» ятвягів Юзеф Крашевський¹¹. Звідки бере цю «іс-

¹¹ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. – Луцьк, 2012.–С.103 – 104.

торію» сам, автор не згадує. Одначе за даними археології, найсвіжіші ятвязькі могильники на території білоруського Принімання датуються XVI ст. Отже, ятвяги тут зберігали свою ідентичність упродовж більше тисячоліття.

Наскільки захоплюючою й романтичною не була б історія проживання ятвягів на поліських землях, жили тут люди і до них. Про це свідчать численні археологічні артефакти, які відкриваються останнім часом.

Археологія

Протягом тривалого часу, поки археологи оперували лише матеріалами з деяких середньовічних пам'яток, зібраних у східних районах Полісся, та випадковими артефактами, зібраними на поселеннях кам'яного віку, а пам'ятки епохи бронзи та раннього заліза не були відомі зовсім, вважалося, що Полісся в давнину було слабо заселене, а з кінця неоліту до перших століть залізного віку тут жодної людності не було. Цю обставину пояснювали переважно частими затопленнями, сильною заболоченістю, низькою родючістю ґрунтів та мало не загальною непридатністю для проживання великої кількості людей¹.

На сьогодні ці думки не витримали випробування новими археологічними даними і сприймаються лише як данина історіографії. Виявляється, Полісся мало все необхідне для проживання людини з ашельської пори. Про це принаймні свідчать виявлені біля с. Ростань Шацького району сліди перебування людей, датовані 300 – 200 тис. років тому, тобто в ранньому палеоліті².

Пам'ятка мустьєрського часу, періоду проживання неандертальців, які проживали 120 – 35 тис. років тому, знайдена в с. Липно Ківерцівського району. Це середній палеоліт. Люди цього часу жили переважно в лісах, тому тундро-лісостепова місцевість якнайбільше відповідала їхнім господарським запитам.

Знахідки пізнього палеоліту 35 – 10 тис. років до наших днів виявлені в селах Яревище, Грабово, Гута Боровенська, Брониця, Сошичне, Гірки, Бірки Любязь, Любешів, Чере-

¹ Sulimirski T. O polskiej praojczyźnie słowian // ZOW. R.XIV. Poznań, 1939. S.33 – 42. Frieman J. Polesie nie mogło być praojczyzną Słowian // Przegląd archeologiczny. T. XIII. Wrocław, 1961. S.108 – 122.

² Кучинко М. Археологія Волині. – Луцьк, 2005. – С.24.

мошна Воля, Головно, Карасин, Кукли, Комарово, Чорторийськ, Заболоття, Самари, Стара Гута, Кримно, Дубечно, Піща, Пульмо, Шацьк у теперішній Волинській області, Березне, Бондарі, Майдан, Грядки, Злинці, Княгинине, Дипа, Буша, Коблин Рівненської області. Виявлені артефакти характеризують тогочасне населення як мисливців на мамонтів, північних оленів, зубрів, турів і коней.

З часів мезоліту заселення Полісся відбувається з північно-західного напрямку, тому найзаселенішою виявляється його північно-західна частина. Першою мезолітичною культурою тут була культура Лінгбі, яка вперше була зафіксована в Данії. На Західному Поліссі її сліди виявлено в селах Великий Мідськ, Балаховичі, Гораймівка, Лютка, Омит, Черськ, Самари.

Представники цієї культури вели кочовий спосіб життя. Влітку жили в тундрі, а взимку – в лісі. Місце проживання визначали не вони самі, а стада оленів, на яких вони полювали. Тому сліди цього населення розкидані в Данії, країнах Балтії, в басейнах Одри, Німану і Прип'яті. Всі знахідки датуються серединою X ст. до н.е.

Спадкоємницями культури Лінгбі були Агрєнсбурзька та Свідєрська культури. Агрєнсбурзька (від назви міста Агрєнсбург у Німеччині) була поширена в басейнах Одри, Лаби, Вісли і Прип'яті. На Західному Поліссі її оприявлено в селах Балаховичі, Березно, Великий Мідськ, Красносілля Рівненської області та Самари й Черськ Волинської області. Пам'ятки цієї культури проіснували з X до VIII тис. до н.е.

Свідєрська культура (від с. Свідре Вельке в Польщі) охоплювала басейни Вісли, Німану, Прип'яті і Стиру. На Західному Поліссі її пам'ятки представлені стоянками в с. Балаховичі, Березне, Великий Мідськ, Красноволя Нобель у Рівненській області та Кримне, Грудки, Річиця, Ветли, Любязь, Мала Осниця, Невір, Розничі, Самари у Волинській. Пам'ятки цієї культури датуються першою половиною IX – VIII тис. до н.е.

Представники обох культур, як і їхні попередники, яких

називають культурою Лінгбі, проживали на межі тундри і лісу, де полювали на стадних оленів. Схоже, що це були останні прильодовикові мисливці. Зі зникненням популяції північного оленя в цих краях, зникла й переважна більшість населення, яка займалася цим сезонним промислом. Головною причиною, вочевидь, було не настільки невміння добувати здобич, наскільки неможливість її тривалого зберігання. Спосіб полювання з засідок, який використовували мисливці на стадних тварин, давав непогані результати й при полюванні на поодиноких, які рятуючись від кровососів днями нерухомо стояли в озерах, до того ж уже існував лук, який дозволяв вражати звіра на відстані. Однак різке потепління на давало можливості довго зберігати м'ясо у воді. Тож населення, яке жило з сезонних полювань, запасуючи харчі на тривалий період, рушило вслід за оленями. Хоч, як видно з антропологічних особливостей населення Полісся, які багато в чому збігаються з рисами приарктичних народів, якась його частина, пристосувавшись до нових умов, все-таки, вочевидь, залишилась. Схоже саме ці залишенці склали основу населення Коморницької та Яніславицької культур.

Племена Коморницької культури (від місцевості Коморниця в Варшавському воєводстві Польщі) проживали з VIII по VI тис. до н.е. в басейнах Одри, Вісли, Західного Бугу та Прип'яті. На Західному Поліссі їхні пам'ятки знаходяться в Балаховичах, Великому Мідську, Заслуччі та Осовій у Рівненській області.

З VII по VI тис. до н.е. на Західному Поліссі проживали представники Яніславицької культури (с. Яніславиці в Польщі). Це вже було не настільки рухливе населення, як його попередники. Вони селилися переважно в хвойних лісах на берегах невеликих річок суміжних територій Польщі, Білорусі та України. На Західному Поліссі їхні пам'ятки знайдено в селах Балаховичі, Гораймівка, Новосілки, Коник. Найінформативнішим на сьогодні вважається яніславицьке поховання чоловіка в сидячій позі з інвентарем у вигляді

вістрів стріл, знарядь із кістки та рогу та нашийником із зубів різних звірів. Воно виявляє не лише побут тодішнього населення, але й його культурні уподобання.

Олександр Цинкаловський фіксує на надмах середньої течії Бугу та прип'ятського полісся й крем'яний інвентар прибульців з південного заходу – племен Тарденуазької культури (вихідців з півночі Франції)³.

Мезолітичні племена, які мешкали на Західному Поліссі, не були ізольованими. Вони пересувались на величезні відстані і мали контакти з племенами багатьох сусідніх територій. Про це свідчить їхній інвентар. Свідерські накопичувачі стріл, до прикладу, знаходять і на теренах Прикарпаття. У цього населення вже тоді високого розвитку набув рибальський промисел з допомогою човнів, сіток, вудок з кістяними гачками та кістяних гарпунів.

Неоліт Західного Полісся представляють племена північної зони з мисливсько-рибальською специфікою. Це племена так званої Німанської культури. Землеробсько-скотарські племена цієї епохи тут не відомі. Час існування Німанської культури на Західному Поліссі одні дослідники датують V – III тис. до н.е., інші – серединою V – початком II тис. до н.е. Її пам'ятки виявлені в селах Головно, Черемошна Воля, Стара Вижівка, Невір, Ветли, Любязь, Тоболи, Бережниця, Черськ, Карасин, Піски Річицькі, Старий Чорторийськ, Комарово, Піща, Тур у Волинській області а також Нобель, Зарічне, Висоцьк, Маюничі, Кухітська Воля, Стара Рафалівка, Володимирець у Рівненській. На сьогодні доведено, що субстратом цієї культури були пізньомезолітичні артефакти Яніславицької культури. Поселення цієї культури зосереджені в лісових масивах уздовж рік та на берегах озер на високих і нижчих терасах. Такі виявлено в с. Карасин, Розничі, Новосілки, Мала Осниця, Лахвичі, Любязь, Стара Вижівка, Носачевичі, Мельники у Волинській області, а також у Мульчицях, Маюничях, Рафалівці, Іванчицях,

³ Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. – С.11

Ноблі, Сенчицях, Великих Телковичах, Хотині, Березному Рівненської області. Представники цієї культури полювали на оленя, лося, зубра, вепра. Займалися й рибальством.

Осібню слід розглядати питання наявності у них деяких навиків вирощування агрокультур: пшениці, ячменю, проса, гороху, вики. На думку одних дослідників, вони перейняли їх, пересуваючись уздовж річок, від представників Культури лінійно-стрічкової кераміки. Такі шанси мали представники тих поселень, які знаходились уздовж Стиру, де дійсно трапляються й пам'ятки цієї культури. На думку інших, проникнення носіїв цієї землеробської культури не було для Полісся чимось винятковим.

Колонізація цими балканськими аграріями просторів Європи розпочалася в V тис. до н.е. з Середнього Подунав'я. Спочатку освоювали лише родючі ґрунти. Згодом з винайденням підсічно-вогневого землеробства поширились і на Полісся. Суть методу полягала в тому, що восени дерева на окремо взятій ділянці лісу підрубувалися, висихали, а в лютому ділянка піддавалася тотальному випалу, удобрюючи майбутнє поле. Навесні воно засівалося. Одноразового удобрення вистачало не на довго. Тож ділянки постійно мінялись. Разом із ними переносились і селища. За цих умов важко розраховувати на багатство археологічних артефактів на таких поселеннях. Хоч на Волині їх немало. До Полісся вони, вочевидь, усе-таки не дійшли. Про це свідчить не лише відсутність пам'яток матеріальної культури, а й антропологічні та генетичні особливості сучасного населення. На Поліссі значну частку становить кроманьйонський антропологічний тип – населення міцної будови з масивними головами, балканці належали до середземноморського типу й мали тонкі (грацильні) риси. Генетична виключність балканців на Поліссі виявляється у відсутності чоловічого гаплотипу I2, доволі помітного в Прикарпатті та на Поділлі та трохи менше на Волині.

У цьому нема нічого дивного. Заболочені піщанисті ґрунти були непридатні для мотичного землеробства, тому

не приваблювали неолітичних колоністів. Зате вкриті лісом та річками Поліська низина нарівні з Німецькою, Польською, та Середнім Подніпров'ям були багаті на дичину та рибу. Це створювало неперевершені умови для збереження тут на довгий час архаїчного мисливсько-рибальського укладу життя.

На межі Волині й Полісся проходив кордон між прибулою з півдня (з території сучасної Угорщини) неолітичною людністю та аборигенами Європи (лісовими мисливцями). Цю межу визначила сама природа, яка розмежувала тут дещо плато середньої смуги Європи з середньоевропейськими низинами з їх порослими сосново-березовими лісами, заболоченими та піщанистими ґрунтами. Проживання поряд із прийшлими хліборобами призвело поліщуків неоліту не лише до запозичення від них технології вирощування основних злакових культур, а й технології виготовлення глиняного посуду.

Неолітична людність була доволі чисельною, що власне й змусило її шукати нових земель, але в умовах інфільтрації її на північні простори, вона не була настільки переважаючою, щоб витіснити звідти місцеве населення, а особливо колонізувати мисливсько-рибальські общини Полісся. Антропологічна однорідність неолітичного населення Полісся, відсутність серед його маси грацильних представників, які вели свій рід від землеробів Малої Азії, свідчить про мирне співіснування представників двох різних культурних традицій. Ні загарбницьких воєн, які супроводжуються захопленням не тільки територій, а й жіночого населення, ні змішаних шлюбів між ними не було. Зрештою хліборобів настільки ж не цікавили поліські болота, як і мисливців безлісі простори.

Більшу етнокультурну, а разом із тим і антропологічну спорідненість неолітичні поліщуки проявляли з праєвропейцями Балтії (Ютландії та півночі Німеччини). За археологічними даними, така спорідненість склалася у VI-V тис. до н. е. внаслідок міграції пізньомезолітичної людності За-

хідної Балтії на південний схід, в результаті якої вона досягла Середнього Подніпров'я та Лівобережної України. Затоплення власних територій змусило це населення шукати вищих, сухіших місцин. Вище завжди там, звідки витікає річка. Тож цілком можна припускати, що єдиним дороговказом від Балтійського узбережжя на землі сучасної України була річка Буг, яка в той час через вищий рівень водостоків витікала з єдиного болота, а тому була ще суцільною, не ділилася на південний і західний стоки, як тепер.

Отже, у VI–V тис. до н. е. в Європі сталося екстраординарна подія. Північноєвропейська мисливська людність, що з кінця льодовикової епохи проживала на низинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася Лівобережжям Дніпра у басейн Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на 2 тисячі кілометрів і складалася зі споріднених культур мисливців та рибалок.

Характерною прикметою цього населення була кераміка з гребінцевим орнаментом, від чого вона й отримала свою назву серед археологів. Численні поселення Культури гребінцевої кераміки поширені по всій території Полісся. Характерна їх особливість – наявність на багатьох з них крем'яних знарядь мезолітичних форм. Деякі з поселень навіть розташовані на місцях старих мезолітичних стоянок (Нобель, Носки, Буйразь, Хильчиці та ін.). І все ж, незважаючи на таку спадкоємність, донедавна, з суто формальних міркувань, поліські поселення з гребінцевою керамікою разом із подібними ж поселеннями сусідніх районів Польщі, Білорусії та Прибалтики об'єднували в одну групу зі стоянками з ямково-гребінцевою керамікою лісової смуги Європи та Азії і вважали їх прафінськими. Появу цих поселень на Поліссі і далі на захід пояснювали вторгненням сюди прафінів, які до цього проживали за Уралом. Дослідження 60-х років показали, що ці поселення становлять особливу культуру, а точніше – групу споріднених культур, що склалися на основі місцевих мезолітичних матеріально-госпо-

дарських традицій, тобто жодної інвазії прафінів сюди не відбувалося. А ось інфільтрація цілком можлива і не тільки в цей період. На думку Юрія Кухаренка, найімовірніший час існування поліських поселень з гребінцевою керамікою – IV – II тисячоліття до н. е.

Населення Західного Полісся доби неоліту важко назвати неолітичним. Відтворююча економіка, яка ознаменувала нову епоху, тут все ще перебувала в зародковому стані, а єдиною неолітичною прикметою довго залишався керамічний посуд. За своїм господарським складом це було постмезолітична спільнота. Її формування завершилося близько 5000 років до н. е. і займало обшири від теперішньої Данії до Сіверського Дінця.

Ця культурно-генетична популяція, яка від Рейну до Дінця становила антропологічну одноманітність високих, масивних широколицих північних європеїдів, поклала початок найдавнішим праарійським спільнотам IV – III тис. до н. е. – Середньостогівської та Ямної культур лісостепової України, а також культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки в Центральній Європі.

У зв'язку з аридизацією клімату (посухою, що насувалася з півдня) з IV тис. до н. е. степові простори збільшувалися і деякі мисливсько-рибальські спільноти лісостепу почали поступово переходити до скотарства (Середньостогівська та Культура лійчастого посуду). Лісові традиційно залишалися мисливсько-скотарськими. Відставання від загальних досягнень людства в зоні березово-хвойних лісів почалося з неоліту. Мезолітичні мисливці й рибалки Полісся навпаки випереджали в розвитку своїх степових та лісостепових колег, умови полювання в яких у зв'язку з промислом на жуйних тварин були набагато легші. Що ж до неоліту, то якщо на півдні України неолітична доба закінчилася у V тис. до н. е., з поширенням виробів із міді в трипільській та маріупольській спільнотах, то на півночі неолітичні племена мешкали ще в III тис. до н. е. На Полісся перші металеві вироби принесли центральноевропейські племена культур

лійчастого посуду та кулястих амфор у IV— III тис. до н. е. З того часу тут з'явилося й скотарство.

Енеоліт, який ознаменувався початком процесу виділення скотарських племен з основної маси скотарсько-землеробського населення, що стало передумовою для першого великого суспільного поділу праці на хліборобів і скотарів, мало торкнувся Західного Полісся. Середина III тис. до н.е., ознаменувалась інвазією арійських скотарських племен з нижньодніпровсько-приазовських степів до берегів Вісли, Одеру та Ельби. Однак ця хвиля знов обійшла болота Прип'ятського Полісся зі сходу і покотилась на територію сучасної Білорусі, східної Балтики і частково центральної Росії, стикаючись на своєму шляху з нечисленними мисливсько-рибальськими общинами досить архаїчного вигляду⁴. Племена Маліцької культури, сформованої у IV тис. до н.е. неподалік на території південно-східної Польщі сюди не дійшли, представники Лендельської культури, що синхронно рухалися з території Угорської низовини, також зупинили свій рух південніше. Тож ні напівземлянкових жител, які принесли одні, ні стовпових конструкцій зі стінами, виплетеними із лози та обмащеними глиною, принесених другими, в традиціях Західного Полісся, на відміну від південніших теренів, зокрема й Волині, не спостерігається. Залишило це певний відбиток і на антропології поліщуків, дещо відмінній від волинян.

Поодинокими енеолітичними пришельцями, яких прийняло Західне Полісся, були нащадки мезолітичних центральноєвропейських родичів – представники Культури лійчастого посуду та Культури кулястих амфор.

Племена Культури лійчастого посуду прийшли на початку III тис. до н.е. з Центральної Європи через Західний Буг. На Західному Поліссі їхні поселення зосереджені в районах, суміжних із Польщею. В східному напрямі місця їх-

⁴ Історія релігії в Україні. – К., 1996. – Т.1. – С.42

нього перебування обмежуються басейном Турії і зафіксовані на разі в селах Грудки, Сереховичі, Невір, Піща, Вулька Качинська, Вулька Щитинська, Хабарище, Божа Воля, Вижва, Ляховичі, Носки та у місті Ковелі. За межі Турії виходить єдина пам'ятка у містечку Колки. Більшість поселень розміщено на прибережних дюнах.

У Європі це населення займало дуже широкі простори. Довгий час вважалось, що на захід Полісся, як і на решту територій Центральної Європи, воно поширилось з Ютландії. Згодом же виявилось, що ютландські пам'ятки не можна вважати найдавнішими, тому батьківщиною цієї культури визнано Центральну Європу, найвірогідніше – простір між Ельбою і Віслою.

Проміжною ланкою між Культурою лійчастого посуду і місцевими мезолітичними культурами було визнано польську групу пам'яток гребінчастої кераміки (Мазовшанську культуру). Та як би там не було, на Західному Поліссі ця спільнота малочисельна, тому не становить помітного явища в місцевому етногенезі. Цього не можна сказати про вплив на культурну традицію колонізованих цим населенням територій.

Це були чи не найперші в цьому краї племена, знайомі з навиками скотарства. Їхній слід і до цього часу зберігся у весільній обрядовості місцевого населення у вигляді без-

коровайних весіль, які за межі їхньої колонізації не виходять⁵. Безкоровайні села на Західному Поліссі трапляються з крайнього заходу до берегів Турії. Іноді переходять цю межу і подекуди вистрілюють своєю незвичністю для місцевої культури й на лівому березі Стоходу⁶.

Представники культури кулястих амфор, чії поселення відомі також на території Німеччини, Чехії, Польщі, також займали приблизно ті ж території. Сліди їхньої господарської діяльності виявлено в селах Згорани та Хотешів (без курганне поховання в кам'яному склепі) у Волинській області. Зате південніше на Волині їхні поселення поширені рівномірно і становлять доволі помітне явище. У складі свого господарства вони мали велику та дрібну рогату худобу та коня. Свині траплялися тільки в дикому вигляді, що свідчить про залишки мисливського промислу. Вони принесли на Волинь, а звідти й на Західне Полісся традицію сонцепоклонництва та обряди в честь сонця⁷. І до недавнього часу причілки поліських хат теслі найчастіше прикрашали солярним знаком. Наявність у культурі культу сонця свідчить про хліборобську зорієнтованість населення, хоч в цілому роль скотарства в структурі господарства цих прибульців була доволі значною.

Помітне місце в стадах займали кози. І до цього часу в місцях колонізації цих племен на Волині коза в пошані. А ось на Поліссі, де їхні поселення трапляються лише спорадично, розведення кіз не толерується.

Як свідчить Юзеф Крашевський, спроба розвести кіз та овець на Західному Поліссі робилась в ХІХ ст. за часів Польщі, але вона виявилась безуспішною.

⁵ Давидюк Зоряна. Весільний обряд Західного Полісся на археологічному тлі//Полісся:етнікос, традиції, культура. – Луцьк,1997. – С. 339 – 247.

⁶ Dawydiuk Wiktor. Problems Connected with the Historical Origin of the Notion of the Borderland and the Ethnic Identification in Inianion Myths //Borderlands / Culture. Identity. – Cracow, 1996. – S. 11 – 18.

⁷ Давидюк В. Етнологічний нарис Волині. – Луцьк, 2005.

Стиранню відмінностей в господарській діяльності між населенням лісової зони та лісостепу, головню сприяли асиміляційні процеси, спровоковані поширенням Культур шнурової кераміки. В другій половині III – першій половині II тис. вони мешкали на просторах Південної, Центральної та Східної Європи. За одним із найхарактерніших атрибутів побуту цей великий культурний масив відомий ще за назвою Культур бойових сокир. На Західному Поліссі ця культурна спільнота представлена кількома характерними різновидами.

Однією з проникаючих на цю територію була Городоцько-Здовбицька культура. Вона мала хліборобсько-скотарський характер. Домінувало скотарство. Допоміжну роль відігравали мисливство та рибальство, для якого в цей час вже використовувались мідні гачки. Основне зосередження цієї культури – на Волині. Поодинокі артефакти її присутності на Західному Поліссі виявлено в селах Оленоно, Майдан Липно, Уховецьк, Ветли, Горки, Лахвичі, Любешів, Велика Яблунька, Нова Вижва, Сереховичі, Піща Волинської області, Березне, Соснове, Бережниця, Іванчині, Нобель, Золотин, Осова, Чудви Рівненської області.

Епізодичні на Західному Поліссі й пам'ятки Стжижовської культури (епонім с. Стжижув у південно-східній частині Польщі). Вони помічені в Любешові, Лахвичях, Невірі, Згоранах, Гораймівці. Виходячи з того, що поодинокі артефакти цієї культури тут представлені лише керамічними виробами, факт її автохтонності в цій місцевості іноді викликає сумніви. Адже керамічний посуд міг потрапити на цю територію і внаслідок товарно-культурного обміну. Загалом же культура сконцентрована в межиріччі Західного Бугу й Горині.

Значно помітнішим, і, безумовно, автохтонним явищем для всього Полісся була в бронзовому віці Тшинецька культура (с. Тшиніца в Польщі, яке тамтешній люд називає Триницею). Ця культура займала простір від Вісли й Одера на заході до Дніпра на сході. Схожий інвентарний комплекс

мала комарівська культура, зосереджена на Прикарпатті й Західній Волині. Тому часто їх поєднують в одну Тшинецько-Комарівську культуру. На Західному Поліссі її сліди виявлено в найбільшій кількості поселень: Піски Річицькі, Невір, Лахвичі, Камінь-Каширський, Черськ, Велика Глуша, Ветли, Дольськ, Любешів, Грабово, Рівно, Колодяжно, Старосілля, Куликовичі, Нічогівка, Карасин, Ратно, Ниці, Смідин у Волинській області, а також Мульчиці, Іванчиці, Нобель, Березово у Рівненській. Населення займалося вогнезрубним землеобробитком, розведенням великої рогатої худоби, коней і свиней, полювало на вепра, оленя, ведмедя і навіть відловлювало зайців.

Особливістю бронзового віку на Західному Поліссі можна вважати відсутність будь-якого металевих інвентаря навіть культового характеру. Отже, населення продовжувало традиційний уклад життя, який сформувався ще в неоліті. Єдиним нововведенням було внесення елементів скотарства. Хоч зовсім поруч всього за якихось 200 км знаходилась комарівська культура з металевими виробами нехай і привізного характеру. В Іванні поблизу Дубна знайдено і бронзові сокирки з Трансільванії, і кинджал з Кавказу, і спіралеподібні браслети з Причорномор'я. А тут хоч би щось. Отже, й торгівлі як такої на Поліссі не було. Хоча з іншого боку, поліщуки вели дуже практичний спосіб життя. Предмети розкоші не вважались чимось життєво необхідним. Тому тшинецька культура, зосереджена головню на Західному Поліссі, жодних золотих чи навіть мідних прикрас не виявляє.

Ігнорування коштовних прикрас збереглося на Поліссі ще й у XIX ст. Польські етнографи та письменники не раз відзначали, що по сережках і намисті місцеві впізнавали тут циганок та жидівок.

Саме в межах проживання представників Тшинецької культури популярна солярна символіка, а місцеве населення хреститься в бік сонця. Чи був безпосередній зв'язок цих племен з Культурою кулястих амфор ще належить з'ясувати.

В бронзовому віці на території Полісся вже формуються риси майбутньої слов'янської спільноти. Племена Стжижовської, Городоцько-Здовбицької, Підкарпатської й Середньодніпровської культур ще мали дуже багато спільного, що знівелювалося та набрало відмінностей на теренах, на яких вони проживали в наступні періоди.

Доба бронзи була завершальною в формуванні основних варіантів культур на території України. Повної зміни населення з тих пір на цій території не відбувалося. Де проживали балти (північ – Полісся), домінує балтський тип культури, де фракійці (південний захід – Придністров'я) – фракійський, де іллірійці (південний схід – Придоння) – іллірійський. Так і на нинішній день діляться в основному за фонетичними особливостями три основні наріччя української мови. Так само вирізняються регіональні варіанти в орнаментиці, колористиці тощо. Помітна ця тенденція і в антропології. Постає питання: а як же тоді зі зміною археологічних культур в усі наступні епохи? Складається враження, що вони ознаменували зміни радше в способі виробництва чи в якихось його деталях, ніж у етнічному складі носіїв. Що ж до часткових змін у складі населення, то, по-перше, вони не були тотальними, автохтонний компонент переважав і швидко перетравлював нові генетичні вкраплення, по-друге, схоже, вони відбувались у межах замкненого давніше сформованого середовища, відтак антропологічного складу торкалися якнайменше. Навіть інвазії з боку одних груп і відступи з боку інших нічого кардинально не міняли, бо ті, хто вчора відступав, назавтра самі ставали нападниками. Германо-балтська спільнота Західного Полісся, в межах якої сформувалася слов'янська, була творцем усіх наступних варіантів місцевої культури.

Особливо важлива ця думка для тисячоліття, яке ознаменувало себе подіями, пов'язаними з племенами кімеріців, скіфів та сарматів – I тис. до н.е. Жоден із цих воєвничих народів до Західного Полісся не дійшов, хоч добре пройшлися по Волині й Галичині. Завойовники просто

заблокували поліщуків від зовнішнього світу своєю присутністю в сусідніх землях, через які могли рухатися інші демографічні хвилі з Європи. За окремими припущеннями після кризи VIII – VII ст. до н.е., яка настала внаслідок кіммерійської експансії, відірваною від культурних центрів східної та центральної Європи залишилось не лише Західне Полісся, а й Волинь⁸. Занепад був настільки відчутний, що місцеве населення повернулося до виготовлення кам'яних знарядь праці⁹. Жодних нових явищ, жодних змін господарського плану в цей період не відбувалось, що спонукає думати про відсутність тут будь яких археологічних культур, що належать до відповідного періоду. Тому, що діялось на Західному Поліссі на початку раннього залізного віку, не знає ніхто. Ні пам'яток, ні навіть достатньої кількості окремих артефактів. Складається враження, що люди десь поділись чи просто відселились звідти.

Землі на північ від витоків Прип'яті Геродот описує як незалюднену пустелю. Фольклорне підтвердження цієї версії нам несподівано трапилось і в Збуражі Малоритського району, де походження назви пояснюють тим, що народ тут збірний, а заселення відбулося не так давно. До того ж, міфічних польових істот, що ховаються в житі, аналогічних українським русалкам (назва кельтська) тут чомусь-то називають «німками», майже німфами, що далеко не співзвучне ні з мавками, ні з нявками. Тож цілком імовірно, що версія про вилюднення Полісся не придумана Геродотом. Більше того й не натягнута науковцями. Врешті-решт відкинути її не дає й західнополіська гідронімія. У той час, як на сусідніх теренах переважають де іллірійські (Волинь), а де фракійські (Західне Поділля) назви рік, на Західному Поліссі вони майже всуціль слов'янські. А це не найдавніша лексика навіть на землях України.

⁸ Давня історія України. – Т.2. – С.93–94; Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з населенням Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – С.86, 146.

⁹ Давня історія України. – Т.2. – С.94.

Насправді ж жодного вилюднення не відбулося. Бо звідки б тоді тут взялося наслення наступних археологічних культур, яке так само появилось наче нізвідки?

Ще приблизно з XI ст. до н.е. на територію Західної України вздовж верхньої і середньої течії Західного Бугу поширилася пряма спадкоємниця тшинецької – лужицька культура, яка відіграла важливу роль у формуванні багатьох наступних культур та виокремленні з них слов'янської спільноти.

В ранньому залізному віці поодинокі пам'ятки на території Західного Полісся пов'язані з Милоградською культурою (VII ст. до н.е. – I ст. н.е) на Погоринні (села Хорост, Збуж, Чудин, Деражно), представники якої добре почувалися й у верхній течії Горині на Волині. Саме з Милоградською культурою пов'язують легендарних аборигенів Полісся – ятвягів.

Прикметна риса цієї культури – невеликі болотяні городища з висотою валів не більше 3 м. Хоч існують прихильники слов'янської ідентифікації цих племен, виходячи з поширення балтських гідронімів у межах поширення цієї культури, все більше дослідників схиляється до думки, що вона була таки балтською.

Крім того на сусідньому Підляшші та найзахіднішій частині Полісся в VI – II ст. до н.е. відзначились своєю діяльністю племена Поморсько-Кльошової та Пшеворської культур. Щодо першої, то вона сформувалась на основі Лужицької культури, друга мала помітний германський вплив.

Поморсько-Кльошова культура була поширена тільки у верхніх течіях Турії, Стоходу, Стиру та Горині, тому тільки частково приникла на Полісся. Зокрема її сліди добре простежується в районі Шацька.

Подібна ситуація і з Пшеворською культурою, головні пам'ятки якої на Західному Поліссі зосереджені в верхів'ях Західного Бугу і не виходять далі лівого берега Турії. Локалізація на Західному Поліссі в тих самих межах, що й Куль-

тура лійчастого посуду, Пшеворська культура, схоже, стала добрим каталізатором тих давніх культурних тенденцій, які відрізняють прибузьких поліщуків від решти обивателів Західного Полісся.

Загалом же пам'яток, які можна ідентифікувати цим періодом, на Західному Поліссі все-таки обмаль. Або ж то населення продовжувало традиційний спосіб життя, який нічим не відрізнявся від попередніх періодів, або ж принаймні на деякий час воно переселилося в іншу місцевість.

Прип'ятське Полісся називають прабатьківщиною слов'ян. Підстави для цього дає велика кількість на його території слов'янських гідронімів. Однак лінгвісти датують появу слов'янства щонайраніше порубіжжям епох, а частіше прив'язують до Корчацької чи Зарубинецької культур. Інші дослідники вважають праслов'янською Празьку культуру.

Культурно-типологічна спадкоємність Поморської й Зарубинецької культур найвиразніше проявилась у поліській групі пам'яток. Ареали поширення Поморсько-Кльошової та Зарубинецької культур збігалися тільки біля витоків Прип'яті, Турії і Стиру.

Поселення Зарубинецької культури звично для Полісся розміщені на невеликих піщаних підвищеннях поблизу рік або ж на окраїнах заболочених річкових заплав.

Спільні риси Поморсько-Кльошової, давнішого походження, та Зарубинецької культур дало підстави окремим ученим вважати, що Полісся спочатку було заселене балтами і лише на початку середньовіччя його колонізували слов'яни.

Праслов'янська зарубинецька людність займалася примітивним перелоговим та підсічним землеобробітком, яке доповнювалося тваринництвом, рибальством та мисливством. Вирощували пшеницю, ячмінь, просо. У стаді переважала велика рогата худоба, свині. У металургійних центрах з болотної руди виплавляли кричне залізо. З нього ковали виготовляли ножі, серпи, сокири тощо

Поліські пам'ятки Зарубинецької культури датуються кінцем II ст. до н. е. – початком II ст. н. е.

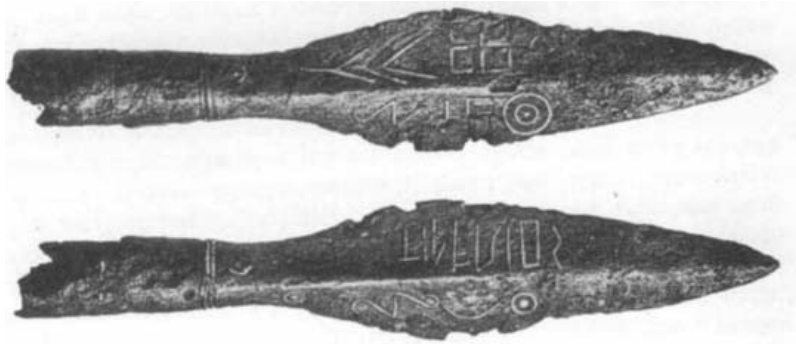
Питання про походження цієї культури остаточно не з'ясоване. Одні вважають її похідною від Поморської, інші від Лужицької культур. Тим самим археологи заперечували можливість знаходження прабатьківщини слов'ян на Поліссі і відсували її далі на захід на територію Польщі, де локалізувалася Лужицька культура.

Чого було більше в цих припущеннях національної гордині польських учених, які заради пріоритету власної гіпотези змушені були визнати, що поліська гідронімія має пізні походження, а інших аргументів на користь давності слов'ян на Поліссі не існувало, чи такі достатніх доказів спадкоємності цих культур, представлених поодинокими артефактами. Через брак останніх це питання залишається нез'ясованим дотепер.

Головний внесок у формування Зарубинецької культури зробило місцеве населення попередніх культур.

На середину II ст. н. е. пам'ятки Зарубинецької культури на Поліссі зникають, а на зміну в західній його частині (в Любомлі, Велимчі, Колках, Качині) з'являються пам'ятки зовсім іншого типу. Їх пов'язують з експансією германських племен – готів. За письмовими та археологічними джерелами, готські племена у II ст. до н. е. переселилися з острова Готланд в Балтійському морі до гирла Вісли. Майже через чотири століття відтоді готи через Східну Польщу просунулися й на Західне Полісся. Незважаючи на велику чисельність і рішучість у завоюванні нових територій цей похід не видався нападникам лекою прогулянкою. Готський історик Йордан у своїй праці «Гетика» описує мандрівку готів від Вісли на схід через безкраї болота (певно, що поліські), де загинуло багато людей. Далі довелося витримати виснажливу війну з місцевими. На згадку про це біля с. Сошична залишився наконечник списа з рунічним написом.

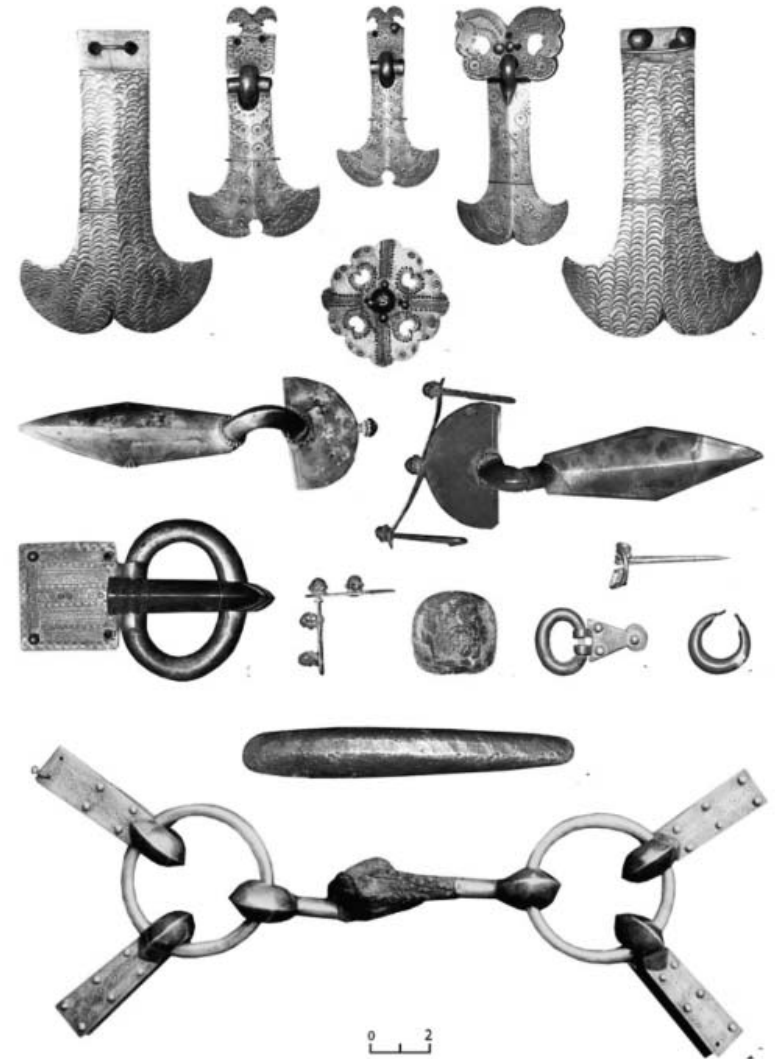
Понесені готами втрати не залишили шансів і для переможених. Слов'янська людність була частково винищена

Наконечник списа з рунічним написом готською мовою із Сошична. Читається як ТІБЕРІОС.
Існують і інші варіанти прочитання

на, частково посунута. Про це свідчать археологічні дані. Слов'янські поселення на Західному Поліссі у другій половині II ст. н. е. зникають, а слов'янські культурні шари на них перекриті шарами вельбарської культури – готів. Слов'янське населення атаковане з північного заходу ринуло на південь – у Подністров'я, де й сьогодні проживає чимало руських світлооких автохтонів більшою мірою схожих на поліщуків, ніж на волохів. Далі втікачі з Західного Полісся дійшли до рідко заселених сарматами Буджацьких степів та Нижнього Дунаю. Готи обрали собі інший шлях на південь – понад Південним Бугом. Та врешті пройшли у надчорноморські степи (священну країну Ойум, описану Йорданом) і зайняли Крим, тобто опинилися знову поруч зі слов'янами з Західного Полісся.

Через 200 років та сама доля, що й слов'янське населення Полісся, спіткала й самих готів – вони були вщент розбиті гунами. Та все ж дороги додому, не відомо чому, не забули. Відступали назад тим самим шляхом, що й наступали. Тим-то качинський скарб, який датується IV ст. н. е., був знайдений зовсім недалеко від того місця, де два століття тому залишився наконечник готського списа з рунічним написом. Всі срібні речі, які до нього належали, попри різ-

Скарб срібних речей із Качина

не пояснення їхнього призначення (аналогі ж бо не відомі) могли бути елементами або ж прикрасами до кінської зброї (за винятком голки і єдиної сережки, які належали самому воїнові). Зважаючи на їх автохтонне (готське, а не трофейне) походження, навіть ті, в яких вбачають жіночі прикраси, (чого б то раптом у вигляді кінських голів?) мусли мати суто практичне застосування. Втрата ж їх багатим власником могла відбутися разом із втратою коня. Скарбничка в горщику, мабуть, була облаштована вже скарбоуспадковувачем. Отже, і назад завойовники тікали не без утрат. Хоч не виключено, що в етнічному плані це були вже дещо інші готи, нащадки тих завойовників, перемелені в горнилі нових умов та асимільовані аборигенами.

Чи залишилося на Поліссі щось від цього войовничого плем'я варварів, крім наконечника списа та скарбу срібних прикрас, однозначно встановити важко. Загальноприйнято вважати, що після відходу готів велика частина Полісся обезлюдніла. Принаймні південніше від Ясельди і Прип'яті пам'яток, які можна було б датувати V – першою половиною VI ст. н. е. не відомо. У зв'язку з цим Володимир Д. Баран вважає, що в готські часи слов'яни жили на Дністрі (празька культура), у верхів'ях Прута (пеньківська культура) і тільки в VI ст. вони повернулися на історичну батьківщину¹⁰.

Так воно чи ні і чи можна беззастережно покладатися на висновки археологів – теж питання. Полісся майже весь дослав'янський період залишалось дерев'яним. Навіщо було виплавляти болотну руду та робити із неї плуг, якщо його легко можна було замінити дерев'яною сохою. Людей, які користувались цим нехитрим знаряддям у міжвоєнний період доводилось зустрічати навіть на початку 80-х років XX ст. Тож якщо з часів Геродота десь безслідно загубилося ціле місто з дерев'яними огорожувальними стінами, то що було загубитися, зотліти, розсипатися на порохно якомусь

¹⁰ Баран В. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. Київ 1972.

дерев'яному дослав'янському поселенню. Вали болотяних городищ, розкиданих по всьому прип'ятському Поліссю, також не виявляють жодних ознак колишнього перебування тут людей. Але для чогось то їх насипали. І це була не легка праця. Якщо ж наступні покоління виявляли культурні та антропологічні ознаки місцевої людності, то, можливо, й люди нікуди звідти не зникали.

Неоднозначно стоїть питання й про генетичну спадщину готів. Чотири століття – не такий короткий проміжок, щоб не залишилося нічого, як не буває й такого, щоб під час відступу війська разом з ним відступало і все мирне населення. Принаймні народні форми ойконімів (чи то пак автентичні назви поселень) **Ратин** (Ратно), **Датин**, **Камин** (Камінь-Каширський)¹¹, **Качин**, **Буцин**, **Бучин**, **Тучин**, **Смідин**, **Лудин** з наголосом на передостанньому складі більшою мірою нагадують деякі готські імена і мають свої відповідники в ойконімії Німеччини: **Ратен**, **Камен**, **Луден**. З того ж розряду й польські назви міст **Люблін**, **Зосін**, **Щецін**. Сучасні українські лінгвісти схильні вважати спадщиною готів-аланів і назви озера **Тросне**, сіл **Тростянець**, **Велицьк**, **Велимче**, **Велемець**, **Штунь**, **Секунь**, **Хоцунь**, **Лахвичі**, **Лобна**, **Вараж**, болота **Виріль** біля Люб'язя.

Найновіші археологічні дослідження дають підстави припускати, що, готські поселення існували ізольовано від слов'янських в один час і на одній території. Сьогодні така модель співжиття різноетнічних спільнот спостерігається в Бесарабії та на Буковині в басейні р. Прут, де впереміжку існують українські й молдавські села, а міжетнічні шлюбні швидше винятки, ніж правило. До того ж, як зазначає Йордан, готи йшли в Ойкум разом зі своїми жінками. Отже, тотальної сумішки місцевого слов'янського населення з готами швидше за все не відбувалося. Гарантом цього виступав общинно-родовий лад, який оформлявся парними

¹¹ На карті Великого князівства Литовського ще значиться як Камун. Етнаграфія Беларусі. Енциклопедія. Мінск, 1989. С.62–63.

шлюбами в межах споріднених родів (т.зв. кроскузенний шлюб).

Приблизно в середині VI ст. н. е. в районах Полісся, не зайнятих балтами, тобто південніше від Ясельди і Прип'яті, з'являються пам'ятки, слов'янськість яких не викликає сумніву ні в кого з науковців, це – пам'ятки празького типу, представлені невеликими округлими городищами, які використовувались як сховища під час небезпеки. У VIII – X ст. з'являється інший тип городищ із землянками і зрубамі всередині (Любомль, Головно).

Етнічний склад населення Полісся епохи середньовіччя визначають за курганами. В західній частині Полісся переважають парні кургани, які вважають дулібськими. Зона їхнього поширення тягнеться від Нарви по Горинь. Далі на схід тягнеться смуга одиночних земляних курганів, які вважають древлянськими. І дуліби, і древляни разом з хорватами, варягами, словенами, полянами, чуддю, меррю, кривичами, радимичами, сіверянами, і тиверцями брали участь у поході Олега на Царгород (907)¹², після чого згадка про дулібів зникає. Поряд з дулібськими, а часом і впереміш в північно-західних околицях Берестя (теперішнього Бреста) і далі в цьому напрямку знаходять кам'яні кургани, які ідентифікують з ятвягами. Найбільше таких в Поніманні. Однак ні одні, ні інші на північ від Прип'яті і Ясельди не виходять. Далі жили балти – нащадки племен штрихованої кераміки залізної доби (VII ст. до н. е. – V ст. н. е.) – жмудь, голядь, земгали. Це були далекі потомки німанської культури часів неоліту.

До кінця X ст. відмінності між дулібами й древлянами зникають, тобто вони стають моноетнічними. Слов'янізуються і ятвяги. Відтепер їх усіх можна називати просто поліщуками. Недарма польські хроністи згадують про ятвязьке плем'я полексян.

¹² Літопис Руський. Київ, 1989. – С.16–17.

На початку XI ст. з'являються літописні згадки про поліські міста. На початку століття Берестя, в кінці – Пінськ, Турійськ, Чорторийск. За археологічними даними в цей же час був заснований Давид-Городок, дещо пізніше стають відомі Мозир і Небль. Майже усі західнополіські міста виникли на водних шляхах між Руссю й Мазовією.

Отже, за археологічними даними, Полісся було густо заселене вже з часів мезоліту. При цьому було колонізоване різними етнічними елементами (згадаймо слова літньої поліщуки з-під Любешова «народ у нас мішаний» чи версію про етимологію Збуража). Балти і слов'яни стикалися тут своїм прикорінням безпосередньо, жодних меж між ними через болотисту місцевість, на що звертали увагу окремі історики, не було. Пізніше, починаючи приблизно з середини неолітичного часу і аж до середньовіччя, Полісся різко поділялося на дві самостійні культурно-історичні області: західну і східну. Західна частина Полісся входила в сферу середньоевропейських культур, східна – у сферу культур придніпровсько-балтійських. І тільки приблизно з середини епохи бронзи етнічна картина заселення Полісся уявляється. Західну його частину з моменту появи там представників лужицької культури була заселяли слов'яни, а східну – давньобалтійські племена. Однакова етнічна картина для всього Полісся спостерігається тільки в найдавніший період його історії. До кінця X ст. н. е. Полісся стало моноетнічним, тобто повністю слов'янським. Як показали археологічні розкопки 1998 р. під керівництвом Святослава Терського в урочищі Лука на межі Тоболів та Старих Червищ виявлені металеві артефакти XI ст. на місці розмежування слов'янської та балтської топоніміки, цілком відповідають руським аналогам з Володимира і навіть Київ¹³.

¹³ Терський С. В. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 року.— Київ: Інститут археології НАН України, 1999.— С. 44—46.

Терський С. В. Була і у Тоболах колись митниця // Волинь. Незалежна громадсько-політична газета.— № 11.— 1999.— 30 січня.

Історичні предки поліщуків

А як же корелюється археологічна карта Полісся з «Історіями» Геродота. Чи знав грецький історик античності не тільки про поліське море, а й про мешканців його узбережжя? У багаточисельному переліку племен і народів, які згадує в своїх «Історіях» Геродот, *поліщуки* не згадуються. Чи тільки тому, що ця територія була слабо заселена? В це повірити важко, оскільки споконвічна рибальсько-мисливська специфіка роду занять місцевого населення не мала тут видимих перешкод для свого впровадження. Видно, добре заховалися від світу нечисленні представники Милоградської та Поморсько-Кльошової культур, коли про них не чули грецькі купці та не переповіли Геродоту. А, може, причиною тут те ж таки море, яке важко було подолати. Зрештою, представники цих культур були зосереджені в основному там, де, за однією з Геродотових «Історій» знаходилась пустеля¹. Основний вид грецького транспорту – човни – не давали можливості виходити далеко на берег «моря», де ні міст, ні великих селищ не існувало.

Однак та «пустеля» знаходилась вище від поліських земель, заселених будинами і неврами. А ті навіть мали свою країну. Називалась вона Гелонією. Автохтони цієї країни, нащадки найдавнішого і загадкового племені, заселяли, за баченням історика, територію від верхів'їв Прип'яті до Дону. Були вони численним народом з блакитними очима і русявим волоссям, і мали дуже давнє дерев'яне місто Гелон, у якому були храми, схожі на елінські, тому що й самі гелони нібито були спочатку еллінами і говорили почасти по-скіфськи, почасти по-грецьки².

¹ Геродот. Історії. IV, 123, 125.

² Геродот. Історії. IV, 108,

Неври, які оселилися серед будинів, тобто первісних жителів долини Прип'яті, всі були чарівниками-вовкулаками. Принаймні раз на рік кожен із них перетворювався у вовка. Хоч самому авторові «Історій» повірити в це було важко.

Під навалюю персів зі скіфами будини, меланхлайни, андрофаги й неври покидали свої землі й повтікали в безладді зі своїх країв на північ в пустелю³. Якщо ця інформація Геродота правдива, то вона добре відображає ту єдність, яку становили згадані племена поліського населення ще з доби бронзи, яка ознаменувалась консолідацією племен Тишинецької та Комарівської культур в межах усїєї північної та дециці західної частин сучасної України. Трапилось це мало не за півтора тисячоліття до Геродота. Тому відступали вони в пустелю хоч і безладно, але спільно. Оскільки скіфи та греки могли підпирати усї згадані племена тільки з півдня чи південного сходу, то пустелею на той час могло вважатися сучасне Полісся. Причому на той час слово «пустеля» могло мати не так географічне, як демографічне значення, тобто – «місцина, не заселена людьми».

Загалом про тодішніх предків поліщуків Геродот згадує не часто, все-таки це доволі віддалені від греків племена. Однак характеристика цих племен у багатьох аспектах доволі вичерпна.

Найбільше уваги заслужили в «Історіях» *будини* (дав.-гр. Βουδίνοι, Boudinoi) — стародавній народ, що мешкав, за Геродотом, у Скіфії, що є сучасною Україною, на північ від савроматів⁴ й межував з неврами⁵.

Геродот писав про них : «Щодо будинів, то це велике й численне плем'я і всї вони мають зовсім блакитні очі й руде волосся. В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру (очевидно – стіни – В.Д.) має завдовжки тридцять стадій, а мур (стіна) ви-

³ Геродот. Історії. IV, 123, 125.

⁴ Геродот. Історії. IV:21

⁵ Геродот. Історії. IV: 105

сокий і дерев'яний. І житла в них дерев'яні й святилища. Є там святилища еллінських богів, обладнані по-елінському із статуями й жертівниками і з внутрішніми дерев'яними храмами. У кожні три роки вони святкують діонісії і вакхічно божеволіють. А гелони – це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і оселилися з будинами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовою.

А будини користуються не тією мовою, що гелони і спосіб життя у них інший, бо будини – тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками»⁶ (щодо горішків переклад, мабуть, неточний – В.Д.).

Далі Геродот звертає увагу на те, що побут гелонів істотно відрізняється від побуту будинів. «Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся»⁷.

Цим автор звертає увагу водночас і на те, що будинам обробіток землі не властивий. Сучасні українські дослідники на основі цих свідчень роблять інший висновок – будини вели напівкочовий спосіб життя, а гелони, які обробляли землю і займалися садівництвом, – вихідці з семітських земель⁸. Про семітське походження гелонів може свідчити й інша помітка Геродота – інший, ніж у будинів, колір шкіри. В расовому контексті вона дуже показова. Але чому тоді «елліни називають і будинів гелонами», хоч, як вважає Геродот, «це неправильно»⁹.

А ще «їхня країна вся вкрита різноманітним лісом, а в найбільшій гушавині лісу є велике і повноводне озеро, а також болото і навколо нього очерет. У тому озері ловлять видр та бобрів і ще інших звірів з квадратними мордами. З їхніх шкур шиють собі зимовий одяг, а їхні ядєрця корисні для лікування маткових хвороб»¹⁰. З усього сказаного ви-

⁶ Геродот. Історії. IV:21 108,109

⁷ Геродот. Історії. IV, 109.

⁸ Давня історія України. – Т.2. – С.96.

⁹ Геродот. Історії. IV, 109.

¹⁰ Геродот. Історії. IV, 109.

пливає, що основними заняттями будинів було мисливство та рибальство¹¹.

Наступні автори нічого нового не додають про будинів і більше зацікавлені дивовижною твариною, що мешкає біля озера у гущі лісів. Її називають тарандусом, що отожднюють з північним оленем.

На думку Бориса Робакова, будини археологічно відповідають балтським або слов'янським народам Юхнівської культури¹².

Звертаючи увагу на чисельність плем'я будинів, Борис Граков відводив їм обшири від воронізьких до полтавських лісостепів. Ще один аргумент полягає в тому, що всю цю територію охоплювала єдина (із не дуже істотними варіантами) археологічна культура. Культура ця займає територію від гирла Десни до Ворскли, на південь від лісової зони до Сіверського Дінця в його лісостеповій і частково степовій протяжності з включенням лісистого воронізького Подоння¹³.

Окремі дослідники отожднюють місто Гелон з Більським городищем на Полтавщині.

До будинів поза пелменем Юхнівської культури також відносять споріднених ним носіїв Верхньоокської й Дніпро-Двінської культур. Деякі дослідники розселяють будинів і в середній течії Волги.

«Британіка» 1911 року ототожнює їх із гілкою угрофінів, які зараз утворили народи комі й удмурт. Припущення не видається зовсім безпідставним. Однак тут існує багато аргументів як на його користь, так і проти.

В удмуртів така сама, як і в поліщуків, лінійна забудова вздовж рік. Так само поширені напівзамкнені дворища – підварки. Біло-червоно-чорна гама в одязі. Шнуровий та квадратно-ромбовий орнамент. У весільному обряді

¹¹ Геродот. Історії. IV: 108,109

¹² Робаков Б. Геродотова Скіфія. М.: Наука, 1979.

¹³ Граков Б. Скіфи. М., 1971. С. 131—132, 160.

удмуртів, як і в поліщуків, існує звичай після першої ночі, проведеної в хаті молодого, посилати молоду по воду. Щоправда, подібне спостерігається і в татар та марійців, що свідчить не так про переймання, як про давність звичаю, коли ще названі етноси не були окремими народами. Така можливість існувала не пізніше часів енеоліту – бронзи (Середньостогівська чи Фат'янівська культури).

Найбільша неув'язка лежить в генетичній площині. Що в одних, що в інших великий відсоток угро-фінських генів, особливо в удмуртів – більше половини. У комі удвічі менше, але однаково утричі переважає їх кількість серед східних поліщуків. Серед західних він близький до статистичної похибки. Можливо, представниками цих народів, при наявності у них традиції гостьового гетеризму ми просто вважаємо не тих, ким вони є насправді. У різних поселеннях удмуртів та комі загальна картина істотно відрізняється. До того ж і сама вибірка що в одних, що в інших не перевищує 100 осіб. Для кардинальних висновків цього явно замало.

З іншого боку, в удмуртів серед чоловічого населення переважає угрофінський ген європейського типу N3. А ще удмуртам, як і іншим угро-фінам, притаманна відсутність кольоровідчуття та головне – помічена присутність сибірського монголоїдного гена T₂, у той час, коли поліщуки не мають ні найменших ознак монголоїдності і вважаються найпоказовішими в цьому плані населенням серед решти етнографічних груп українців.

Не так все однозначно і в удмуртів. Попри свою монголоїдну домішку, на вигляд вони типові європеїди. Схоже, що ця домішка, набута тільки останнім часом. А в цілому вони мають більше рис, які спостерігаємо у балтів.

Генетичний зв'язок поліщуків з північними народами очевидний. Як іще пояснити їх короткі кінцівки та довгий тулуб, як не адаптацією до холодного клімату? За такого антропологічного складу руки й ноги мерзнуть менше, ніж у тих, у кого все навпаки.

Народ комі має дещо іншу генетику. Сибірська складова у них дещо помітніша. Проте й вони своєю зовнішністю чимось нагадують поліщуків, а особливо поліщучок.

Повертаючись до будинів, яких іноді вважають предками удмуртів і комі, не можна не згадати, що вони такі помітні на Поліссі як на рівні антропометрії, так і ойконімії. Тут поширені прізвища *Будник*, *Будимка*. Щоправда, будниками поляки називали й поліських майданників-смолокурів, здебільшого завезених на Полісся в якості осадників із піщаної Мазовії¹⁴. Від чого цей люд отримав таку назву, від того, що селився в тимчасових житлах – будах, які безжально покидав, випаливши на поташ чергову ділянку лісу, чи від давнього етнічного окреслення, ніхто не знає. Хоч чоло-

Жіноче вбрання удмуртки (зліва) та поліщучки (справа) також схоже

Жінка комі (ліворуч) і поліщучка. Найбільше уподібнюються широкими щелепами, генетичним спадком населення, яке довгий час харчувалось м'ясом та горіхами

¹⁴ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. – С.69 – 70.

вічим етнонімом від будинів мав би бути Будин, а не Будник. Що ж до іншого прізвища – Будимка – то воно явно не від будників, бо жінок будників називали інакше – будниця¹⁵.

Аборигенами Полісся, за Геродотом, постають і неври. **Неври** – (грец. Νευροί) — стародавній народ, що мешкав після (тобто, вище) скіфів-орачів на північ від Тирасу (Дністра)¹⁶ вздовж Гипанису (Південного Бугу) на захід від Бористену (Дніпра)¹⁷.

Свідчення Геродота – основне письмове джерело про побут цього народу. Землі неврів на заході межували з агафірсами, на півдні – зі скитами, на сході – з андрофагами, на північ від неврів Геродот поміщав безлюдну пустелю¹⁸. Є в нього згадка і про те, що цар (царі) неврів поряд з іншими царями Великої Скитії брали участь у славнозвісній Раді царів Скитії 512 (514) р. до н.е. Вона стосувалася спільної оборони проти персів, які загрожували скитам. Мешканці Полісся, а точніше їхні провідники, не проявили тут єдності. Думки царів розділилися: «Гелон, Будин і Савромат мали спільну думку й обіцяли допомогти скіфам. Проте Агатірс, Невр, Андрофаг і царі меланхлайнів і таврів дали скитам таку відповідь: прийшли до згоди і обіцяли допомогти скитам. Царі ж агафірсів, неврів, андрофагів, а також меланхленів й таврів (кримчан) дали скитам таку відповідь: «Якби це не ви перші образили персів і не ви перші почали війну проти них, ми сказали б, що справедливі ваші слова і те, що ви хочете тепер від нас, і ми охоче послушалися б вас і зробили б так, як і ви. Проте тепер, коли ви вчинили напад на їхню країну без нас і поневолили персів, на скільки років було завгодно богам, і вони, бо їх підняв проти вас той самий бог, відплачують вам рівною мірою. Проте ми ні тоді не нападали на цих людей, ні тепер не хочемо завдати

¹⁵ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. – С. – 70.

¹⁶ Геродот. Історія, IV, 51

¹⁷ Геродот. Історія, IV, 17

¹⁸ Геродот. Історія, IV, 17, 100

їм шкоди. Але коли вони виступлять проти нашої країни і перші розпочнуть ворожі дії, тоді і ми виступимо, щоб їх відкинути. Доки ми не будемо певні цього, ми залишати-мемося спокійні, бо гадаємо, що перси не прийшли сюди, щоб напасти на нас, але на тих, які винуваті в кривді, що була їм вчинена»¹⁹. Не проявивши одностайності з іншими мешканцями Полісся – гелонами й будинами, неври відділилися від них ще більше.

У кінцевому підсумку, скити, вимотуючи персів, пройшли по царствах Північної Скитії, відступивши в землю неврів, які тікали на північ у пустелю²⁰. Так, якщо вірити Геродотові була заселена частина Полісся на північ від Прип'яті, де тепер більшою мірою проживають «білоруські» поліщуки. Перекази про те, що там була пустеля і теперішні народ весь збірний, мені доводилося чути під час польової експедиції 1999 р. у с. Збураж Малоритського району Брестської області.

Починаючи з XIX століття історики робили спроби ототожнити неврів з тим чи іншим народом Європи. Археологічні дослідження дозволяють ототожнювати їх з носіями різних археологічних культур, передусім милоградської (VII—II ст. до н. е.)²¹. На думку Бориса Гракова, неврам належать пам'ятки на правому березі середнього Дніпра й аж до лісостепових вод Південного Бугу та Дністра²², тобто в першу чергу комплекси сточищ Тясмину та Росі.

Про неврів, що переселилися свого часу в землю будинів (тобто у дніпровське Лівобережжя)²³, нагадують пов'язані своїм походженням з культурою Правобережжя пам'ятки сточища Ворскли²⁴.

¹⁹ Геродот. Історія, IV, 102, 119

²⁰ Геродот. Історія, IV, 125

²¹ Расадин М.Я. Неўры С. 462 // Энциклапедыя археалогіі і нумізматыкі Беларусі. Менск, 1993

²² Граков Б.М.Скіфи. - М., 1971. С. 120 сл.

²³ Геродот. Історія, IV, 105

²⁴ Граков Б.М.Скіфи. - М., 1971. С. 161.

наявність серед неврів культу вовка. В усій своїй повноті він існує на Західному Поліссі й до цього часу²⁷.

Неври, за Геродотом, проживали 600-400 р. до н.е. на північ від скіфів-орачів. На сьогодні цю територію локалізують верхньою течією Дністра, Південного Бугу і басейном Прип'яті.

З цим населенням однозначно пов'язані не лише уявлення про вовкулаків, а й чоловіча магія, відсутність уявлень про домовика, жінки-змії, яка приносить багатство: функції усіх їх заміщує господар-вовкулака. Єдине доповнення – праєвропейський образ вужа-охоронця дому. Добробут уявляється в скотарських статках. Змія-господарка – це образ скіфів-орачів або ж кельтів, трансформований з мезолітичної Великої Матері. Якщо слідувати канонам іконографіки, то в уявленнях давнього населення її охорняли змії, а з головним із них вона вступала в статевий контакт, чим забезпечувала сублімацію власної плідності в поля. Для чужовірців вона була незрозуміла, вони їй не поклонялись, а отже сусідів вона забезпечувала внаслідок переадресування їм чужих благ, тому іншівірами ця Мати-Змія сприймалась як звичайна ворожа сила. В Свіязі змією називають відьму. На картографуванні таких уявлень у межах окреслених місцевостей і слід шукати відповідь на питання, де сьогодні проживають нащадки неврів. На цьому рівні розв'язується й питання про їхню етнічну належність. Поки що обидва питання чекають на свого дослідника.

Подібні повідомлення про вовкулаків трапляються й у білорусів, литовців, поляків і навіть в осетин. Тож, чи вони пов'язані винятково з неврами, однозначно стверджувати не варто. Історія зародження цих культів лежить десь у глибині фінального палеоліту. І все ж певна закономірність

²⁷ Давидюк В. Культ вовка на Поліссі // Берегиня, 1995.- Ч.1-2 (4-5). С. 51- 61; Його ж «Вовчі потачки» на Поліссі // Кроковее колесо: Нариси з історичної семантики українського фольклору. Київ: Наукова думка, 2002. С. 27 – 62

у кореляції поширення культу вовка з етнічною історією племен залізного віку існує.

Міф про можливість перетворення людини в вовка, що визначає цю тварину як тотемічного предка, Геродот ідентифікує винятково з неврами. Але самих неврів розкидає на доволі широких просторах. Неври, за його версією, жили спочатку на лівому березі Дніпра, але згодом мігрували на правий. У цьому напрямку, як відомо, задовго до цього рухалися ще племена Дніпро-Донецької культури. Загалом же неврів, як уже зазначалось, пов'язують із представниками милоградської культури VII – III ст. до н.е. Хоч і це не dokonаний факт. Швидше – одна з робочих гіпотез.

Милоградська культура найкраще ідентифікується поширенням болотяних городищ на берегах річок. Більшість їх знаходиться на території Білоруського Полісся. Залежно від особливостей ландшафту вони бували округлі, овальні, чотирикутні. Із напільного боку укріплювалися валом та ровом. Отже, населення цієї культури не почувалося безпечно на польських землях. Схоже, що не було воно добре сконсолідованим і етнічно, адже поховальний обряд в місця їхнього розселення біритуальний. Трапляються як підкуртанні, так і земляні поховання, як тілопокладення, так і спалення. Щодо останнього то воно в залізному віці, яким датується милоградська культура, в більшості практикувалося там, де населення не почувалося господарями на цій землі і в будь-який момент готове було залишити могили предків. Найбільшою наругою над ворогами в той час, як видно з деяких повідомлень Геродота, вважалася наруга над похованнями.

Традиційне будівництво милоградців можна вважати типовим для Полісся. Оселі будувалися з дерева в заклад або в зруб і глиною не обмащувалися, опалювалися відкритими вогнищами. Такий побут дуже нагадує традиційну практику курних хат на Поліссі та Бойківщині.

Металевих виробів у цього населення було мало. Здебільшого це зброя: списи, мечі дротики та стріли. Причому

стріли – в основному скіфських зразків, а дротики згадуються в Геродота як основна зброя тогочасних «феміністок» – амазонок²⁸. Однак амазонки ходили з дротиками тільки на полювання.

Із металевих знарядь милоградським племенам ще були знайомі серпи та мотички, що свідчить про обізнаність і з навиками землеробства. Рідко трапляються предмети кінської зброї. Звичні для побуту цього населення кам'яні та крем'яні вироби: зернотерки, товчачики, ступки, сокири, точильні бруски, скребачки та ін. Загалом ця археологічна культура на тлі інших, сучасних їй культур, доволі бідна, вочевидь була переважно «дерев'яною», хоч у її культурних шарах добре простежуються й сліди занять чорною металургією, сировиною для якої слугували залізні болотні руди.

З часом носії милоградської культури розширили свій ареал на Волинь. Західноволинський (або горинський) її варіант дослідники визначають як окремий. А ось етнічну належність милоградців остаточно так і не з'ясовано. Володимир Татіщев вважав їх сарматами. Культ вовка в них і справді нічим не відрізняється від того, який існує в найближчих родичів сарматів – осетин. Зрештою й серед населення Погориння (на Дубровиччині, Володимиречині) сарматські риси помітні, особливо серед жіночого населення (невисокі на зріст, круглолобі, смагляві, сіроокі). Сарматам могла бути відома й грецька богиня Артеміда. Культ її слов'янського двійника Красної Пані – покровительки дівчат – сконцентрований у західній частині Полісся також у місцях найвірогіднішої концентрації спадкоємців милоградської культури і за Турію згадки про неї переходять лише в її сточищі в Прип'ять.

Однак ні характерного для сарматів матріархату в сучасному побуті, як то деінде на Галичині, ні слідів курганних поховань, по яких впізнають сарматів, в місцях локалізації

²⁸ Геродот. Історії. IV. 114.

милоградської культури, як і на решті Полісся, нема. А південні антропологічні риси частини населення слід шукати в інших міграційних потоках.

Коли ж ідеться про неврів, то однозначно заперечувати наявність ознак матріархату у їхньому побуті я не став би. Досить згадати, що стає приводом до перетворення чоловіка в вовка. У більшості випадків його відправляє в ліс (вочевидь, з ініціальною метою) теща. Отже, вона була головною в матріархальній сім'ї, інакше не мала б на це права. За іншими версіями, мабуть, пізнішого походження, пускають все весілля вовками ворожити-чоловіки, але тоді їх жертвами стає не тільки молодий, а й молода, про решту учасників умовчується.

В патріархальній сім'ї ініціційні випробування вже мусила проходити дівчина. В який спосіб можна здогадатися по тому, як до початку презви невістку посилають по воду. Її по дорозі перестрівають хлопці з женихового села і виливають воду доти, поки на поміч не прийде її чоловік. Сама ж вона мусить терпіти, повертатися назад і наповнювати відра знов і знов. Тобто посвячувала в жінки особа мусила навчитися стримувати власні емоції, проявляти витримку і покору. Такі ж норми пропагують і народні казки «Дідова дочка й бабина дочка» та «Кобиляча голова». Тільки ж на Західному Поліссі звичай посилати молоду по воду трапляється рідко, хоч у весільних презв'язних піснях і згадується. Помітніший він на сусідній Волині. Не помічений і в білорусів. А суто поліський найдовше проіснував у Світязі та довколишніх селах. Тут молоду заводили за стіл, за яким уже сиділи гості, по драбині, притрушеній сіном. Очі зав'язували хусткою. З другого краю столу драбину підтримував чоловік, тому успішно намацавши ногами кожен щабель, вона мала опуститися в його обійми. На цьому ще не закінчувалось. Хтось із чоловіків (не родич) розбігався з «габуном» начебто намагаючись сколоти чи то забити ним звіра. І хоч влучав у стіну, далі співали: «От вам не тур, не туриця, а із дівки молодиця».

Обряд мав локальне поширення – тільки в районі Шацьких озер. В інших місцевостях молодій, коли виводили, з комори, кидали під ноги дрова. Це теж натяк на приручення дикої тварини, адже перші дикі тварини були domestikовані (одомашнені) методом пошкодження саме кінцівок. Для цього влаштовуючи пастки-завали, зображень яких предостатньо на кераміці енеоліту. Покалічених (кульгавих) тварин виходжували, отримували здорове потомство, яке змалечку звикало до людини. Ініціантка повинна була не тільки проявити свою терплячість, а ще й продемонструвати, що вона людина, тому не повинна була прокидати поліна ногами, як звір, а зібрати руками й скласти на купку.

Чи свідчить це локальне поширення звичаю про якісь причини етнокультурного порядку, зокрема й залежністю від Милоградської культури, зосередженої саме тут, однозначно сказати важко, але відкидати такої можливості також не варто.

З Милоградською археологічною культурою вперше пов'язала неврів Ольга Мельниковська²⁸. Сергій Рассадін локалізує Геродотову Невриду на Волині. За окремими версіями територією її формування вважають прип'ятську зону Українського Полісся або ж прилеглі південні райони Білорусі. Формування пам'яток Милоградської культури, як вважає частина вчених, відбувалося на основі сосницького варіанту Тшинецько-Комарівської культури епохи бронзи, а нащадками племен Милоградської культури було населення Зарубинецької культури. Більшість дослідників погоджується з тим, що етнічними представниками племен Милоградської культури були все-таки протослов'янські племена неврів, згадуваних Геродотом. Не викликає жодних сумнівів і те, що це суто поліська автохтонна спільнота³⁰.

²⁸ Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967

²⁹ Свешніков І.К. Племена милоградської культури//Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). К.,

У характеристиці неврів особливе місце посідає їхня втеча від навали змії. Чи були то справжні змії чи степові племена, марковані тотемом змії, однозначної відповіді на сьогодні немає. Більшість дослідників одноставні в тому, що це таки пов'язано з навалою киммерійців, які вважали змії своїми опікунами. Культ змії простежується і в багатьох нестепових народів Європи.

Зокрема Єронім Празький згадує про наявність такого в XV ст. в литовців. Подібну інформацію наводить і німецький мандрівник кінця XVI століття. Розповідаючи про литовське плем'я жмудь, очевидець повідомляє, що його представники «обожнюють тварин та інших чудовиськ, як-от змії, і володіють чаклунством перевертатися у вовків і ведмедів»³¹. Уявлення про ведмедів-перевертнів (барсерів) характерні переважно для населення гірських місцевостей Європи. Який стосунок до них мають жмудини-литовці, з наявної інформації уявити важко. Культ змії та розповіді про перевертнів у вовків популярні у литовських племен. Простежуються обидва культури і в західних поліщуків³². Хоч зрештою тут можна вбачати й пряме запозичення від литовців а точніше їхніх етнічних предків. Село з назвою Жмудче існує й на Західному Поліссі (Ковельський район – у межиріччі Турії і Стоходу). Однак набагато імовірніше поєднання обох культів, що належали різним племенам унаслідок асиміляції двох колись антагоністичних племен,

1974; Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Подгорцевско-милоградская культура: Праославяне//Археология Украинской ССР, Т. 2. К., 1986; Рассадин С.Е. Милоградская культура (актуальные проблемы исследования). Автореферат дис. канд. истор. наук. К., 1989; Рябова В.О. Пам'ятки скіфської доби Волині та проблеми «Невриди»//Вісник Нетішинського музею (Нетішин), 2002, № 1.

³¹ Аделунг Ф. Критико-літературний огляд мандрівників по Росії до 1700 р., Ч. 1. Москва, 1864. С. 274.

³² Давидюк В. Культ вовка на Поліссі // Берегиня, 1995. Ч. 1-2 (4-5). С. 51-61. Його ж. Вуж у народних віруваннях та культурогенезі Полісся // Полісся: Етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997. С. 111-123.

одне з яких поклонялося вовкові, інше вужеві. Адже і вовкулака і вуж, що живе в норі під хатою, виконують одну і ту ж функцію – приносять достаток у господарство. На Погоринні, як і на Волині та багатьох східних регіонах України з цими обов'язками впорується домовик. В пограничних із Погоринню районах іноді вважають, що вуж і домовик – це одне і те ж. Однак кожен із зазначених опікунів має свою господарську специфіку. Вовкулака приносить удачу чи невдачу на малу рогату худобу, вуж – на врожай збіжжя і велику рогату худобу, а домовик опікується переважно кіньми. Звідти можна легко скласти уявлення про те, яким племенам належали ці тотеми-опікуни. Що ж стосується Західного Полісся, то вуж з його функціями не може вважатися тут автентичним, незважаючи на те, що за кліматично-ландшафтними ознаками він явний абориген. Вочевидь, культ вужа занесли сюди задовго до Геродота.

У VI ст. населення Полісся й Придністров'я, – вважає Володимир Д. Баран, – переселилося на Дунай, а згодом дійшло до сучасної Німеччини. У готські часи (II ст. н.е.) слов'яни жили на Дністрі (празька культура), у верхів'ях Прута (пеньківська культура). У VI ст. вони повернулися на Волинь³³. Ця думка цілком суголосо з «балтською теорією» (концепцією, якої дотримувалися такі дослідники, як Марія Гімбутієне (більше відома як Гімбутас), Володимир Седов, Ірина Русанова). На Поліссі (на південь від Прип'яті), згідно з цією теорією, слов'яни з'явилися тільки в VI столітті н.е. і лише в VIII столітті стали заселяти територію на північ від неї, де до того проживали східні балти. На рубежі VI-VII століть і до рубежу VII-VIII століть межа між слов'янами і східними балтами в Поліссі збігається з плином Прип'яті.

Від початку VIII століття з'являються перші слов'янські пам'ятки на лівому березі Прип'яті. Все VIII століття про-

³³ Баран В. Д. . Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К.. 1972-244 с.

йшло під знаком поступового освоєння слов'янами північної частини Полісся. Заселення йшло повільно, кількома хвилями і завершилося тільки в X ст. Місцеве населення поступово змішувалося з прийшлим слов'янським.

На основі етноісторичного аналізу доступних джерел західнополіське населення постає як одне з найізолюваніших в етнологічному та культурному плані на території Європи.

Хто ж такі полізуки?

Правильна відповідь тільки одна: Поліщуки – це ті, хто себе ними вважає. Здебільшого питанням етнічної самоідентифікації переймається інтелігенція. Для простолюдю його не існує. Відтак питання ідентифікації поліщуків існує відтоді, коли воно з'явилося на шпальтах газет чи в літературі. Аж до початку ХХ ст. Полісся було неосвоєним і важкодоступним закутком Європи, для яких тисячоліття цивілізації пройшли мало поміченими. Про цей своєрідний заповідник архаїчної народної культури з ознаками етнічного співтовариства, що незмінно повторює споконвічні форми суспільного суворого традиційного буття, властивого ізольованим групам, світ почув від польських інтелектуалів, які наситили музеї світу тисячами фотоматеріалів і дослідженнями.

Проте й сьогодні не всі поліщуки такими себе вважають. Особливо люди старшого покоління. На пам'яті багатьох ті часи, коли Полісся вважалось ще й заповідником матеріальної відсталості. «Забите Полісся» ще й сьогодні часто цідять крізь зуби ті відсталі в інтелектуальному та культурному плані мешканці культурної периферії, яким доводиться терпіти, що ті ж таки поліщуки мало того, що витіснили їх на периферію, то ще ними й керують.

Критерієм належності до Полісся сьогодні вважається місце народження. Хоч не кожен, хто там народився, може вважати себе поліщуком етнічно, бо є корінні, ті що з діда-прадіда, а є ті, які осіли тут з різних причин і поліщуками вважають себе внаслідок адаптації до місцевих умов та способу ведення господарства. За цим останнім показником тих, кого називали поліщуками, ставало все більше й більше. Поліщуками стали ті, чиї предки були литвинами, пінчуками, загородцями. Принаймні так себе ідентифікували. Тепер про ці етнографічні групи нагадують тільки

екзотичні ойконіми – назви сіл, мешканців яких вирізняли з-поміж загальної маси місцевого населення. Здебільшого такі трапляються в межах Західного та Середнього Полісся. Пояснення просте. Тут жили звичайні поліщуки, без усяких там особливостей чи то в господарстві, чи в мові, чи хоча б у одязі.

Найдавнішим ареалом проживання поліщуків були Поприп'яття та Погориння, теперішні північні райони Волинської та Рівненської областей. Ці землі вважалися Поліссям споконвіків. Як тільки в епоху Середньовіччя сюди добралася київська знать зі своїми хронографами, назва «Полісся» з'явилась і в руських літописах. На той час, тобто ХІІІ – ХІV ст., більшість сучасних регіонів України ще й не згадувалось.

Складніше було з визначенням назви поліського населення, яке, на той час ще зберігало свої племенні назви: ятвяги, голядь, судими, селі, жмудини, корси, вельми. Народ на Поліссі, особливо в західній його частині, і справді зібрався різний. Одні залишили свій слід в назвах сіл, інші в відетнонімічних прізвиськах, які згодом перейшли в прізвища. От тільки ні дулібів, ні древлян, ні дреговичів серед них начебто й не було. Принаймні ні літописи про них не згадують, ні в ономастиці помітного сліду. Коли дуліби ще згадуються на Західному Поліссі і Прикарпатті (на правах екзонімів), то про древлян узагалі жодної згадки.

Населення Полісся руські літописи починають називати «полісянами», ляські «подлясянами». З ХV ст. утверджується назва «поліщуки». Щоправда, так здебільшого називали мешканців заболочених пущ їхні сусіди, тобто ця назва слугувала екзоетнонімом тільки в сусідніх землях, але не на самому Поліссі.

Усвідомлення себе поліщуками відбулося дещо пізніше. До українських поліщуків воно прийшло трохи раніше, білоруські ж, довго не маючи самоназви, називали себе литвинами, русинами, поляками, білорусцями, аж поки на рубежі ХVІІ—ХVІІІ ст., оформились у самоназви: палещу-

кі, полищуки, полешуки й, нарешті – поліщуки. Причому остання форма мала не стільки регіональний, скільки субетнічний характер. Тобто в колі поліщуків вони могли ще самоідентифікуватися як литвини, загородці чи пінчуки.

Українські поліщуки мали суто етнографічну природу. Певна їх відособленість від сусідніх білоруських, загальна ізольованість Полісся – все це позначилося на специфіці культури та укладі життя його населення. В західній частині Полісся цих відмінностей майже не існувало. Та частина поліщуків, яких називали *пінчуками*, майже нічим не відрізнялась від решти західних поліщуків. Значно помітніші були відмінності їх від білорусів.

У книзі «Росія» (виданій у Санкт-Петербурзі 1905 року) читаємо: «Пінчук за своєю фізичною будовою, мовою, одягом відрізняється від білоруса. У всіх відношеннях він примикає до жителів Волинського Полісся; отже пінчуки належать до малоросійського плем'я. Пінчуки рідко бувають високого зросту; майже завжди він середнього зросту, широкоплечий, міцного тілоскладу. Високорослі і сухі становлять виняток. Лице в пінчука широке, велике, зі значно більш виступаючими вилицями, ніж у білоруса. Колір волосся переважає чорний; світлоруських дуже мало і вони трапляються переважно серед жінок. Жінки також міцної будови, коренасті, круглолиці і здебільшого з сірими очима. Взагалі пінчук відрізняється силою і здоров'ям, незважаючи на болотисту місцевість, у якій живе. Можливо цьому сприяє відносний добробут населення, який можна помітити, проїжджаючи Пінщиною; нарешті цьому сприяє велика кількість м'ясної їжі, оскільки дичини і риби водяться безліч, а пінчуки – прекрасні мисливці і рибалки».

На виняткове здоров'я пінчуків звертає увагу й Іван Єримич, пояснюючи його природними чинниками: «...повітря, насичене смоляними частками, благотворно діє на здоров'я тубільця, а особливо на його легені, і на всю систему кровообігу. Як би там не було, від чого б то не було, але поліщук міцний, сильний, довговічний, не знайомий майже ні

з якими хворобами. Я знав на Поліссі дуже багато старих бадьорих, безболісних, невтомних у праці, не дивлячись на те, що вони перейшли вже за сотню років. Грудні хвороби, а особливо сухоти, для поліщука зовсім майже невідомі. Поліщук навіть не помічає, що у нього від морозу утворився іній на грудях. Поліщук не тільки не знає очних хвороб, але навіть зберігає гостроту зору до глибокої старості. Дим курної хати, який так часто змушує його розплакатися зовсім не від печалі, або болі очей, чи не найкращі ліки від багатьох очних хвороб. Вологе повітря, велика кількість зелені також немало сприяють насолоді і гостроті зору селянина Полісся».

Така антропологічна характеристика пінчуків. Культурну подає у листі міністру народної освіти від 1915 року священник Никанор Котович: «Суміжні з Волинською губернією землі Білорусії – Гродненської губернії, заселені суцільним українським населенням, яке розмовляє своєю корінною українською мовою, у котрого всі звичаї, обряди, пісні, менталітет і навіть статура, тип обличчя, імена і пріз-

вища є чисто українськими, серед якого нема жодного білоруса, а поляки в більшості випадків – це поміщики, які є окремим вкрапленням в поселеннях українського етносу».

Суміватись у достовірності поданої інформації немає підстав. Перебуваючи в постійному передвоєнному стані то до війни з Туреччиною від середини ХІХ до початку ХХ ст., то до війни з Польщею, російський уряд не знати як прислужився збору об'єктивних етнографічних даних про населення західних та південно-західних своїх околиць. Військове відомство було зацікавлене саме в правдивій інформації, кого підтримуватиме в цих війнах місцеве населення.

Певна байдужість польського люду до самоназви («називай хоч грибом, тільки в кіш не клади») дозволяло спочатку литовській, а згодом і польській владі спекулювати на цьому, культивуючи тут то особливий вид литвинів, то особливий вид поляків – «полексян», де корінь «полек» не може викликати сумнівів у належності до поляків. У 20-х

роках ХХ ст. не без впливу польської пропаганди на Поліссі з'являється особливо гнучка етнічна гілка «тутейших» – людей із нечітко визначеною етнічною самосвідомістю. Вже сама назва свідчить про її немісцеву етимологію. Під час переписів (1921, 1931 рр.) вони потрапили у підсумкову графу «інших» і не були зараховані ні до українців, ні до білорусів.

Польща, увійшовши до кагорти переможців першої світової війни та отримавши в винагороду частину українських та білоруських етнічних територій, провадила політику асиміляції місцевого населення, часто подаючи в своїх пропагандивних діях бажане за реальне. Тому в польських джерелах нема тої об'єктивності, що навіть у російських, і щодо поліщуків.

Юзеф Обремський, який систематично навідувався на Полісся у 1934-1937 роках, 1936 року писав: «Люди Полісся переважно не є ні українцями, ні білорусами – вони безнаціональні». Якщо зважити, кого опитував польський етносоціолог, який до того ж не знав ні української, ні білоруської мов, то результат опитування цілком передбачуваний. Неосвчені цигани дотепер не знають, що за національністю вони ромеї. Люди та й годі. Бо слово «циган» сприймають за образу, як московити «москаль». Серед поліщуків освічених на той час було стільки ж, скільки зараз серед циган.

За даними анкетування можна було дійти такого висновку. Поліщук ще міг і запитати, ким хоче записати його учений пан. Як пану підходить, хай так і пише. Та чи знав той пан українську чи білоруську мову, якщо не міг визначити, якою з них розмовляють між собою ті поліщуки. З ним вони звісно спілкувались польською. Поліщуки Пінщини та Берестейщини так чинять і до цього часу. Розмовляють між собою українським діалектом, який від літературної української відрізняється окремими словами, в кожному селі іншими, але досить до них підійти чужинцю й заговорити по-українськи, як тут же переходять на російську. Така вона вдача поліщука, який споконвіків ховався по пу-

щах, щоб не платити податків, і намагався мімікрувати до непізнаваності. Одначе в глибині цих поліських пущ зберігав і свою мову, і свої звичаї. Тож якби польський дослідник просто посидів збоку та послушав, якою мовою спілкуються між собою поліщуки, він дійшов би зовсім іншого висновку. Зрештою, він подав той, який у 30-х роках був офіційно затребуваний.

Свою національну свідомість частина поліщуків виявила пізніше, коли нові окупанти приєднали їх до Білоруської совецької республіки.

Хоча в часи Польщі Полісся було адміністративно відділено від Волині та інших українських земель, ніхто не перешкоджав поліщукам ходити на прощу до Києва чи Почаєва або торгувати між собою. Одна мова, загальні звичаї поліщуків і волинян, господарська взаємозалежність у свідомості поліського селянина сидить досить глибоко. Тому факт приєднання Полісся до Білорусі на з'їзді у Білостоку восени 1939 року видався поліщукам гіркою несподіванкою. І в міру погіршення матеріального становища білоруських поліщуків не полишала думка про те, що якби вони залишилися в Україні, то не були б такими злиденними. Гаряче бажання повернутися до України охопило все населення Полісся Білорусії, але відповідь була одна – волю народних депутатів відмінити неможливо...

До 20-их рр. ХХ ст. Полісся ділили за належністю земель до тієї чи іншої губернії й повіту: Волинське, Київське, Чернігівське, Брянсько-Жиздринське, Мінське, Могилівське, Гродненське. За сучасним адміністративним поділом вирізняємо Полісся українське, білоруське та брянсько-жиздринське (російське). Українське Полісся має регіони за назвами областей: Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське, Сумське. А от сучасна українська фізична карта районуює українську частину Полісся на такі зони: Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. За чинним адміністративно-територіальним поділом Полісся охоплює Північну

Київщину, Чернігівщину, Житомирщину (окрім південних районів), північні райони Сумської області, Рівненщину та Волинську область (окрім крайнього півдня останніх двох областей).

Південну межу Полісся за діалектними ознаками мовознавці визначають умовною лінією Володимир-Волинський – на південь від Луцька–Здолбунів – Житомир – Фастів – Васильків – Переяслав-Хмельницький – Прилуки – по річці Сейм.

Антропологічно всі поліщуки (польські, білоруські, московські) найближчі до українців.

Останні кроманьйонці

Якось зі мною трапився дивний випадок, що мав прямий стосунок до антропології. На початку моєї педагогічної кар'єри довелось мені працювати в віддаленій сільській школі. В цьому нема нічого дивного. З цього починали чимало моїх колег-професорів. Так ось на урок до вчительки, яка атестувалась, приїхав з району інспектор. До мене він стосунку не мав. Крім одного. Прийшовши з уроку, я помітив, що на вішалці нема моєї хутряної шапки. Вона була хоч і нова, але не з дорогих, вкрасти її ніхто не міг, хіба обміняти. Через 61-ий розмір голови цей товар я міг собі купити хіба в Києві в магазині «Богатир». Ну все, хана, доведеться цілу зиму ходити без шапки. А зрештою, скільки там тої зими. З того горя наважився поміряти ту, що висіла. На мій подив вона була на мене завелика. Згодом повернувся в учительську й інспектор, несучи в руках мою втрату. «Трохи замала», – посміхаючись повісив на вішалку та забираючи свою власну. Виявилось, що інспектор носить 63-й розмір. Тому такий розумний.

А в шкільні роки я комплексував, що маю велику голову. Найбільше через те, що коли навесні продавець привозив в сільмаг модні кашкети на весь клас, мого розміру не було. Мені батьки купували мій розмір, але «дядьківського» фасону. Коли ж почали вивчати ази анатомії і виявилось, що великі голови і криві ноги бувають у рахітних, це вже вбило мене наповал. Єдиний сумнів – ноги то в мене, як не придивлявся в дзеркало, були прямі. А це, казала вчителька, домінантна ознака. Тож, може, я й не рахітний.

Вже навчаючись в педучилищі, зустрів чимало таких же головатих хлопців. Усі були родом з Полісся. Один, мені на радість, мав навіть прізвище Головій.

В університеті я про це вже не думав і не звертав уваги,

поки в аспірантурі не опинився в одній кімнаті з кібернетиком на прізвище Головатий із Бердянська. З ним спокійно можна було носити одну шапку на двох.

Згодом знайшов антропологічних братів серед колег львівських професорів з прізвищами на -юк. Крім великих голів, вони вирізнялися ще й немалим зростом і масивними «грубою кісткою», не такою, як у більшості галичан. Але на той час я вже знав, що такими наука описує кроманьйонців – предків європеїдів, які витіснили, знищили чи скоріш за все асимілювали 40 тис. років тому неандертальців – приземкуватих європеїдів з малими загостреними головами.

Скелет, виявлений у печері Кро-Маньйон на території Франції, належав чоловікові заввишки 180–190 см. На відміну від неандертальців лоби у кроманьйонців були пряміші, підборіддя теж пряме, вперте, ніс округлим, а очниці впалими. Статура майже нічим не відрізнялася від статури сучасних людей. Коли кроманьйонці вперше стикнулися з неандертальцями, які на відміну від них харчувалися тільки м'ясом, ті сприйняли їх за їжу, настільки вони відрізнялися в першу чергу фізично. Тому перші контактери з дикими людьми стали їхніми жертвами. Однак кроманьйонська цивілізація внаслідок різноманітнішого харчування та кращих умов життя була набагато чисельнішою. Внаслідок цього хвиля нової цивілізації чи то винищила чи то асимілювала самих неандертальців. Після 10 тис років до наших днів, тобто в фінальному палеоліті, їхні сліди зникають остаточно. Так вважає офіційна наука. Тільки ж звідки тоді взялися клиноголові європейці з великими ротами й невідомими підборіддями. Звідки зрештою походить плем'я самоїдів на півночі Європи, яке харчувалося тільки м'ясом, не гребуючи й людським? Чому зрештою сучасні європейці і нижчі на зріст від свого викопного предка і не такі головаті, як він. Напрошується висновок, що все це наслідки давньої асиміляції.

Биогенетичні мітохондріальні порівняння свідчать, що жінки кроманьйонців та неандертальців не мали спільного

предка, принаймні 45 – 30 тис. років тому.

Що ж до вияву головатості, то сучасна антропология не має спеціального терміну на його означення. Той, який би мав вживатися до цього явища – макрокефал, що буквально означає «головатий», вживається те так до головатих, як до довгоголових, оскільки основний критерій антропологів – співвідношення об'єму голови до її довжини.

Протилежне явище мікрокефалія як аномалія помітно почало проявлятися серед поліщуків після чорнобильської трагедії, хоча істотної частотної переваги порівняно з іншими регіонами не має. А ось порівняльна вибірка, яку я проводжу саме в цей час, свідчить, що сучасна молодь носить головні убори меншого розміру, ніж їхні батьки. Хоч це може бути пов'язано і з віковим показником, адже загальновідомо, що людський ніс довшає упродовж усього життя людини. Водночас мало хто знає, що з віком росте не тільки ніс, а й уся голова. Через це багато чоловіків втрачає волосся в її верхній частині.

А ось щодо зросту, то серед поліщуків чимало високорослих, але трапляється й їхня пряма протилежність – низькорослі чоловіки й жінки, які відрізняються не тільки зростом, а й портретними рисами. Тому усереднений показник зросту поліщуків антропологи визначають як середній.

Народна антропология звертає увагу на величину стоп у поліщуків. На Волині кажуть: «У нього ноги, як у полісь-

кого злодія», що означає *великі*. Одна полька пише у Фейсбучі: «Moja babcia, pochodząca z Wołynia, tak mówiła: – On ma stopy jak poleski złodziej. Znaczyło to, że bardzo duże. – Dlaczego? – pytałam. – No, bo żyją na bagnach i muszą mieć duże stopy, żeby się nie potopili- odpowiadała babcia. Zapewne duże karpacie wyplatane z łyka też im w tym pomagały»¹.

Але чому саме «злодія». Чи поліщуки й насправді проявилися в цьому більше від інших? Крали поліщуки ліс, вважаючи, що він тут росте для всіх, а не для окремих. Є судові акти про крадіжки сіна з боліт. Для жарту на Щедрий вечір крали худобу, щоб господарі зранку провідували один одного, допевняючись, чи не забігла часом чиясь теличка чи бичок у чужий двір. Те ж саме робили з возами та саньми, які хлопці звозили на сільський майдан. Та чомусь такі великі ноги поліського злодія чи не єдина народна характеристика в зовнішності поліщука. Звісно, що її він отримав за межами своєї етнічної території.

Про поліського злодія за багато років спілкування зі старожилками мені доводилось чути тільки раз. Заодно вперше почув на Поліссі й про розрив-траву та як її дістати. Читати читав і раніше, а чути не чув. Розповідали мені в Троянівці про злодія з сусіднього Черська. Начебто колись, не так і давно, один батько батько, знайшов під час косовиці дивотраву, та зашив її в долоню своєму блудному синові, щоб той не помер з голоду. Після того недоумок міг відкрити будь-який замок і постійно щось мав собі в торбі. Були там і ковбаси, й кавруки і багато чого ще, добутого із чужих комор. Як сідав обідати, то ще й вихвалявся своїми вишуканими наїдками. Може то він ходив на Волинь, де, як єдиний поліщук, прославився своїми великими ногами. Та, схоже, такий лапатий він був не один на все Полісся, бо в Старих

¹ Моя бабця, яка походить із Волині, казала: «У нього ноги, як в поліського злодія», що означало, що дуже великі. – Навіщо? – питала. – Ну, бо живе на болотах, мусить мати великі стопи, щоб не потопали, – відповідала бабця. Напевно великі постолі, виплетені з лыка, теж їм у тому допомагали.

Червищах над Стоходом здавна живе рід Лапачів, який на злодійстві не пійманий, а своє прізвисько пояснює тим, що в їхнього прадіда, а кому вже й пращура, були дуже великі й широкі ступні.

Як бачимо, початкові знання з антропології поліського люду склав сам народ. І тільки з часом їх взялася розширити офіційна наука.

Антропологія

Дослідники припускають, що вже в фінальному палеоліті панівною формою шлюбу стає екзогамія, тобто встановлення шлюбних стосунків за межами власного роду чи й плем'я. Однак, за підрахунками Леоніда Залізняка, на Західному Поліссі в VII – VI тис. до н.е. густина населення в межах колонізації домінуючої тут свідерської культури становила 1 чол. на 100 кв. км¹. Якщо ж середня сім'я складалась із 7 осіб, а община – з 5–7 сімей, плем'я складалось, за тими ж підрахунками, з 20 общин, тобто приблизно з 1000 осіб, то популяція свідерської культури становила всього 2000 населення.

Екзогамія, тобто виключення з числа шлюбних партнерів навіть далеких родичів, забезпечується лише в тому випадку, коли шлюби мають міжплемінний характер. Дотримання цієї норми за такої густоти населення, незважаючи на доволі рухливий спосіб життя, у мезоліті було доволі проблематичним. Шлюби переважно мали міжродовий характер. Зрештою, навіть за цих умов населення Західного Полісся, як показав археологічний аналіз, етнічно було досить однорідним.

Асиміляція місцевих племен почалася з часів неоліту. Мабуть, відтоді почалося й формування розмаїття антропологічних типів сучасних поліщуків: від білявих до чорнявих, від високих до приземкуватих. І до цього часу на Західному Поліссі є цілі села, де в половини жіночого населення волосся біле, як льон, в іншій – чорне, як смола. Русявих або ж то нема зовсім, або вони не місцеві. Мішаного типу – темно- чи світло русяві бувають хіба чоловіки. Такий конгломерат утворився, мабуть, унаслідок контактування в

¹ Залізняк Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991.

цих місцях мисливців та рибалок двох хоч і близьких в господарському плані, але цілком можливо, що різних у антропологічному, неолітичних культур – Німанської та Дніпро-Донецької. В раціоні одних було багато риби, в інших переважало м'ясо упольованих тварин.

Польські етнологи XIX ст. не заглиблювалися в такі наукові нетрі, а тому вважали, що поліщуки походять із декількох першобутних слов'янських племен: дреговичів, деревлян, кривичів і волинян. У наступні століття оселялась тут також частина балтських та татаро-монгольських племен, які позалишалися тут після численних наїздів; найпізніше появилися литовські та польські осадники. Багатовікова ізоляція серед важкодоступних мочарів і очеретів призвела до того, що, як писав Фердинанд Осендовський, «пережив той найдивніший в Європі люд, десять, а то й більше століть поглинені один в одному потоки іноземної крові, переробивши їх на свій лад, споліщувив»². Як пам'ятаєте, мало не те саме говорила нам малоосвічена поліщучка.

І все ж при всій повазі до цих не позбавлених логіки міркувань звернемось до конкретніших фактів – тих, які подають фахові антропологи.

Відомий український етнограф Павло Чубинський зпоміж трьох антропологічних типів на території правобережної України один визначив як поліський. Людність, яка належала до цього типу, за спостереженням вченого, проживала в межах чернігівської, київської, волинської округ та на Підляшші. А відзначалась пониженням зросту та руськістю³.

На початку XX ст. ці висновки на значно ширшій науковій базі підтвердив Хв. Вовк. Попри засадниче положення вченого про те, що антропологічно всі поліщуки дуже близькі до решти українців, дослідник відзначив, що

їм водночас властиві й деякі відхилення від українського антропологічного типу – північно-східного різновиду динарської (адриатичної) раси, яка характеризується темною барвою волосся та очей, брахікефалією (округлою формою голови) та високим зростом. У північно-західних повітах Волинської губернії (тобто на Західному Поліссі), як і в північно-східних, кількість яснооких сягала 60%. Цю особливість учений пояснював впливом сусідніх етнічних елементів та почасти тим, що в цій лісистій місцині заховалось старовинне населення країни⁴.

Для успадкування світлого волосся і блакитних очей у переважній більшості необхідне поєднання двох однакових генів. При метисації світловолосих і блакитнооких з

Сучасні поліщучки з округ Сарн та Маневич в колекційних строях потенційних прабабусь.

² Ossendowski A.. Polesie. – 1934.

³ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. СПб., 1977. Т.7.

⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.16.

темноволосими і чорноокими потомство переважно буде мати темне волосся і карі очі. Тому світловолосе і блакитнооке населення могло зберегтися тільки в регіоні свого первісного поширення. Отже, можна припустити, що носіями свідерських традицій були люди нордичного типу, які просунулися аж до Волги⁵.

Люди нордичної локальної раси були автохтонами Західної і Центральної Європи ще з часів верхнього палеоліту, тому що мало би пройти досить часу для того, щоб сформувалися деякі зміни в антропологічних ознаках, які відрізняють кроманьонців і нордійців.

Носії свідерських традицій нордичного типу заселяли на території України лише полісько-лісостепову область⁶. У басейні середнього Дунаю не виявлено жодних слідів мезолітичного населення, котре вело би своє походження від мисливців палеоліту⁷. Водночас в сучасній археології переважає думка, що заселення Європи мезолітичним населенням відбувалося з північного заходу через Піренейський півострів і Балкани. Однак, якщо зважати на те, що на території континентальної Греції не виявлено жодних слідів палеолітичних збирачів, а першою культурою була неолітична землеробська Сескло, занесена зовні⁸, то тоді заселення України в мезоліті через Балкани відбуватися не могло.

Якась невеличка група цього населення раніше, ніж у центральній Європі, з'явилася в азово-чорноморській області. Вочевидь цей середземноморський тип репрезентує якусь випадкову групу збирачів-мисливців, які потрапили

⁵ Стецюк В. Антропологічний тип автохтонів Європи та їхня мова // www.v-stetsyuk.name/uk/NorthCauc/Antrop.html

⁶ Стецюк В. Антропологічний тип автохтонів Європи та їхня мова // www.v-stetsyuk.name/uk/NorthCauc/Antrop.html

⁷ Гордон Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М. 1952 С. 137).

⁸ Гордон Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М. 1952, С.93; Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. Горький, 1989, С.45.

на територію України якимось дуже складним шляхом. Валентин Стецюк вважає, що, можливо, дністровсько-прикарпатську область і далі частково південь України заселила окрема хвиля поселенців цього антропологічного типу, яка у післяльодовиковий період прийшла сюди із заходу, просуваючись північніше від Карпат⁹. Проте помітним явищем ця міграційна хвиля стати не могла, здебільшого тут переважало автохтонне населення, яке заселяло ці території з часів верхнього палеоліту і утворювало окрему групу з числа пізньопалеолітичних культур.

Врешті-решт представників середземноморського типу серед мезолітичного населення України не мало би бути багато ще й тому, що цей антропологічний тип і тепер практично не поширений в Східній Європі¹⁰. Люди середземноморського типу, носії Тарденуазької культури, яка поширилася по всій Європі, згідно з Чайльдом Гордоном, після розтанення льодовика прийшли з Африки. Таке припущення, також підтверджується даними антропології. Судячи з викопних скелетів, мезолітичні мисливці Магрибу (Північна Африка) дуже схожі на представників нашої Дніпро-Донецької культури¹¹. З Африки на північ тамтешнє населення гнав посушливий клімат, котрий встановився в Сахарі. Певно, це вони стали основою для формування іберійського етносу, який склали пізніше власне ібери, лігури, турдетани, аквітанці, лузитани та інші народи, котрі заселяли південну частину Західної Європи. Однак до населення Західного Полісся вони жодного стосунку не мають. Тут, як і в населення поліської геногеографічної зони в Україні в цілому спостерігається збереження кроманьон-

⁹ Стецюк В. Антропологічний тип автохтонів Європи та їхня мова // www.v-stetsyuk.name/uk/NorthCauc/Antrop.html

¹⁰ Алексеев В. Происхождение народов Кавказа. Москва: Наука 1974. Обложка. Карта поширення рас. 320 с.

¹¹ Кондукторова Т. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М.: Наука, 1973. С.48 . 128 с.

ських рис¹². Подальші етногенетичні процеси також не призвели до кардинальних змін в антропології місцевого населення, оскільки помітні зрушення в розподілі окремих соматичних ознак наступають приблизно через 50 поколінь, або приблизно 1250 років¹³. Тут населення якщо й змішувалося упродовж такого тривалого періоду, то вже з відомих інгредієнтів. Тобто первісна його архаїчність не давала можливості для невідомих варіантів.

Старовинність західнополіських аборигенів Хведір Вовк підтверджує й на головному покажчику. 1907 р. учений відвідав західнополіські села Вербу, Заболоття, Заліси, Тур. На основі цієї та інших експедицій 1909 – 1911 рр. була написана велика стаття «Антропологічне дослідження українського населення Волинської губернії». Поліщуки в ній у міру самої назви також потрапили до числа волинян. Але з чіткою локальною градацією. За головним покажчиком волиняни, на думку дослідника, належать до суббрахікефалів (підкруглоголових). Середній покажчик відношення ширини обличчя до його довжини 82,0%. Найбільший мають північно-східна група

Поліщучка з Кобринщини

¹² Старовойтова Р. Этническая геногеография Украины. Киев, 1979. 115)..

¹³ Чебоксаров Н., Чебоксарова И. Народы, расы, культуры. Москва : Наука, 1985, С.153.

(82,9) та південно-західна (82,3). Північно-західна й центральна значно менший (81,6 та 81,2 відповідно). Остання – то і є західні поліщуки. Вони належать до найдовгоголовіших, а відтак до найархаїчніших серед досліджуваних груп мешканців Волинської губернії.

Для польських етнологів типовий поліщук здавався кременним, середнього зросту. За Крашевським серед них переважали блондини з блакитними очима, але Міхал Марчак, який мав схильність до антропології, в міжвоєнному часі описував типового поліщука трохи інакше й детальніше: «Тубілець середнього зросту, з блідим кольором обличчя, продовгувата голова з дуже довгим овалом, з розширеним чолом. На обличчі позначений прямий, середньої ширини ніс. Жінки, як і скрізь, нижчі на зріст і мають темно-русяве волосся, в той час як чоловіки є русявими шатенами¹⁴.

Поліщучка з Кобринщини

Схоже, що з п. Марчаком ми бували зовсім у різних селах.

Своє бачення антропологічного складу поліщуків запропонував і очільник відомої в довоєнній Європі «львівської школи» польський учений Ян Чекановський. Розрізняючи в антропогенезі українців взаємодію нордійського (північноєвропейського), субнордійського, динарського, лапоноїдного з домішками альпійського, сублапоноїдного та середземноморського типів, на

¹⁴ Marczak M. Przewodnik po Polesiu. Brześć nad Bugiem, 1935.

Холмщині, Західному Поліссі та на Волині, вчений вбачав переважання нордійського типу, а на Південному Поліссі – лапоноїдного в суміщі з альпійським¹⁵.

Переважання рис нордійського типу на Західному Поліссі та динарського в суміщі з сублапоноїдним або ж нордійським на Східному Поліссі відзначає і український учений Ростислав Єндик¹⁶.

Масштабне дослідження антропологічного складу сідьського населення України провела в 60-х роках ХХ ст. експедиція Василя Дяченка. Обстеживши понад 7 тис. українців з різних місцевостей за комплексною методикою, вона вийшла на якісно вищий рівень усвідомлення антропогенезу. Майже третина цих обмірів була проведена на Поліссі.

Як виявили досліди цієї експедиції, населення Полісся можна поділити на три антропологічні зони (області). Одна охоплює Західне Полісся в межах Волинської і північної частини Львівської та Рівненської областей. Мешканці цієї території відзначаються значним нахилом чола, масивним надбрів'ям, низьким і широким обличчям, чітко окресленим носом з високим переніссям, середньою пігментацією волосся та очей, середнім розвитком третинного волоссяного покриву, слабкорозвиненою складкою верхньої повіки.

Центральне Полісся істотно не відрізняється в антрології від Західного. Місцеве населення цього краю так само характеризується середнім зростом, низьким та широким обличчям з доволі масивним надбрів'ям. Однак спостерігається посилення пігментації барви очей до доволі темної, волосся – до відносно світлого, а третинного волоссяного покриву – від середнього до слабкого. Властива брахікефалія (короткоголовість).

Східне Полісся характеризується значно високорослішим населенням. Тут переважає брахікефалія, середні

¹⁵ Czekanowski J. Czlowiek w czasie s przestrzeni. Warszawa, 1934.

¹⁶ Єндик Р. Антропологічні прикмети українського народу. – Львів, 1934; Його ж. Вступ до расової будови України. Мюнхен, 1949.

розміри голови, досить світле волосся і очі, брови і борода (третинний покрив) переважно густі.

Найсвітліше волосся на Поліссі мають представники крайньої східної частини. Там кількість депігментованих становить до 60%. Але зріст тут середній. Крім того тут найбільше довгоголових. Існує припущення, що це і є нащадки описаних Геродотом рудоволосих будинів. На думку фахівців, це вплив присутньої тут давньої балтської або й фінської домішки. Отже, в антропологічному плані поліщуки мають не тільки багато спільного, а й чимало відмінних антропологічних рис.

Дослідження, які провадилися за розширеною комплексною програмою у середині ХХ ст., дали два визначальні висновки. Перший – населення Полісся, незалежно від визначених директивним методом національних кордонів, вияляє велику схожість за всіма антропометричними й антропоскопічними ознаками¹⁷. Другий – за сукупністю досліджених генетичних ознак серед населення Полісся виявлено відповідність між антропологічними комплексами й діалектологічним районуванням¹⁸.

Важливість цих узагальнень у тому, що вони дають можливість визначення поліщуків як єдиного етнічного утворення як з погляду генетичного, так і як етнокультурної маси, що зумовлено як схожістю екологічних умов проживання, так і схожістю історичного минулого.

Довжина тіла і його маса в поліщуків, за даними Віктора Бунака, перевищує середнє значення для цього показника. Як чоловіки, так і жінки характеризуються доволі масивним тілоскладом з добре розвиненим кістяком і мускулатурою. Ступінь виявлення жировідкладень теж вище середнього, особливо в ділянці живота. Населення Полісся має доволі розвинений плечовий пояс і широкий таз¹⁹.

¹⁷ Полесьє: Матеріальна культура. – К., 1988. С.52.

¹⁸ Полесьє: Матеріальна культура. – К., 1988. С.55.

¹⁹ Полесьє: Матеріальна культура. – К., 1988. С.52.

Загалом же місцеві відмінності проявляються у збільшенні показника зросту і маси тіла, густини пігментації шкіри, волосся та очей, головного покажчика, збільшення заросту грудей і бороди в чоловічого населення з півночі на південь та посилення монголоїдності з заходу на схід.

Середній показник зросту в поліських чоловіків 167 – 168 см, у жінок 150 – 157 см. Середній поздовжній діаметр голови в співвідношенні до найбільшого поперечного становить 83 – 84,5 одиниці для чоловіків і 84 – 86 для жінок, що відповідає рівню суббрахікефалії. Лоб прямий з слабо вираженими надбрівними смугами. Губи тонкі або середні. Верхня повіка іноді зі складками, але без припухлості. Загальний контур лица рівномірно овальний.

Оволошеність грудей у чоловіків слабка, ріст бороди і брів вище середнього.

У західних поліщуків Василь Дяченко відзначає відсутність слідів монголоїдної домішки, яка притаманна для центральноукраїнського варіанту²⁰. Внаслідок цього носи тут тонші, а обличчя з менш вираженою скуластістю навіть у порівнянні з білоруськими поліщуками. Населення Західного Полісся характеризується й найвищим головним показником в порівнянні зі східними поліщуками. В окремих групах він варіює від 83,3 до 84,6 одиниці.

Поліщуки мають найнижче обличчя в Європі, що відносить їхній антропогенез до часів неоліту (Дніпро-Донецька культура). Західні ж до всього, як відомо, не мають будь-яких ознак послаблення європеїдності.

Найхарактерніші риси поліщуків, на думку Василя Дяченка, – дуже низьке і широке обличчя з таким же низьким лицьовим покажчиком (85,5), що не зафіксований, за літературними даними, в жодному ареалі Європи, та максимальний в Україні розвиток надбрів'я, масивна будова чола. Зріст – середній. Пігментація очей дещо темніша, ніж загальноукраїнська, а волосся – світліша. Ряд інших ознак

– типово європеїдні. У пізньому неоліті низькими і широкими обличчями характеризуються носії Дніпро-Донецької культури, які в останній період свого існування пересунулися в поліську зону, зокрема правобережну.

Василь Дяченко визначає західних поліщуків як українців волинського варіанту поліського типу. Домінантною ознакою цього населення вчений визначає масивну будову чола²¹.

В 70-х роках ХХ ст. антропологічні дослідження та території Полісся проводились вибірково. В поле зору єдиного на той час діючого антрополога Сергія Сегеди потрапили лише окремі райони переважно Центрального Полісся. Нові критерії оцінки антропологічного складу населення (на основі дерматогліфіки, одонтології та гематології) дозволяли зробити більше, але ці дослідження не отримали достатньої ні наукової, ні організаційної, ні матеріальної підтримки і в кінцевому результаті були припинені.

За дерматогліфічними особливостями (відбитками кінчиків пальців рук), на думку Сергія Сегеди, населення залісної частини України ухилиється від середньоукраїнської вибірки в напрямку південних білорусів, поморів, карелів, вепсів²². Останні, як відомо, етнічно окреслювалися як «чудь».

Ясноока саамка (фінка)
теж потрапляє
під визначення «чудь»

²⁰ Полесьє. Матеріальна культура. – К., 1988. – С.51

²¹ Дяченко В. Етнонаціональний розвиток України.

²² Сегеда С. Антропологічні особливості людності Українського Полісся // Древліни. – Вип.1: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – 89.

Одна з них не поліщучка, а фінська оленярка, іншаа – Ірина Олещук – не саамка, її коріння з-під Любешова, але схожість очевидна

Як відзначає Сергій Сегада, «полісько-волинський дерматогліфічний варіант містить у собі дуже давні, архаїчні риси»²³.

За гематологічними показниками в межах Полісся розрізняють два варіанти, з п'яти відомих в Україні: поліський та деснянський. І один, і другий мають доволі високий, як для східної Європи, відсоток гена 0: 60% – в західній частині і 63% – в східній. Низький, як для України, відсоток гена А: 23,5% населення західної зони і 21,2% в східній. Ген В на Західному Поліссі має 17,9% населення і 15,6 на Східному Поліссі²⁴.

²³ Сегада С. Антропологічні особливості людності Українського Полісся // Древліни. – Вип.1: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – 89.

²⁴ Сегада С. Антропологічні особливості людності Українського Полісся // Древліни. – Вип.1: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – С.90.

За матеріалами Михайла Вітова на західній частині білоруського Полісся, удвічі частіше ніж у східній трапляються низькорослі чоловіки (150 – 156 см) і вдвічі рідше високі на зріст (180 – 186 см)²⁵.

В цілому західні групи поліщуків відзначаються більшою компактністю, а східні – більшою гетерогенністю²⁶. На основі комплексного антропологічного дослідження фахівці доходять висновку про більшу однорідність населення крайнього південного заходу Білорусі (особливо Малоритського, Кобринського і Пінського районів) та північного Заходу України внаслідок генетичної спадкоємності величезної кількості поколінь²⁷.

Однотипність західних поліщуків до ХІХ ст. відзначає й Хв. Вовк. Особливу одноманітність учений помічає в Західному (за власним визначенням – Волинському) Поліссі. Вона проявляється в повній відсутності ясноволосих та співвідношенням каштанових і темноволосих в пропорції приблизно 40 до 60. На Холмщині ці пропорції вже відрізняються: 28,8 ясноволосих, 28,8 каштанових і 42,3 темноволосих²⁸.

Антропологічно поліщуки досить близькі до галичан темним волоссям і середнім зростом, і є одним із варіантів центрально-українського типу.

В антропологічному образі поліщука залишилися в основній масі дуже давні сліди його спадковості. І все ж мусимо визнати, що для того, щоб змінити цей образ докорінно, достатньо всього декілька поколінь змішаних шлюбів. В умовах міста це відбувається дуже швидко. Тому вирізнити з загальної міської маси «чистий» антропологічний тип поліщука буде надзвичайно важко. І все ж у Луцьку, Ковелі чи Пінську це буде легше, ніж у Рівному. Адже сільська молодь

²⁵ Полесьє. Матеріальна культура. – К., 1988. – С.51.

²⁶ Полесьє. Матеріальна культура. – К., 1988. – С.54.

²⁷ Полесьє. Матеріальна культура. – К., 1988. – С.53, 55.

²⁸ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.12

збирається головню в обласних центрах. В Рівненській області на більшості території проживають волиняни, у Волинській – поліщуки. На Берестейщині і Підляшші – теж поліщуки. Одні зросійщені, інші полонізовані.

Тож цілком вірогідно, що через якісь там 100 років визначати етнічну належність будуть хіба за генетикою, наскільки це взагалі можливо.

Дражливим залишається й питання великої кількості низькорослого люду серед населення Західного Полісся. Головню воно зосереджене в найзахіднійшій частині – Берестейщині. За народними переказами, таких було багато серед довоєнного населення Кортеліс, звідки село й отримало відповідну назву – «кроте в лісі». За іншими, неперевіреними даними, серед цілей тотального винищення населення цього села фашистами, була й генетична складова. Сьогодні антропологічний склад населення села вже інший, тому перевірити це теж непросто.

Якось випадково почув від знайомого художника, що поліщуки мають найкоротші руки поміж волинян, галичан, а особливо подолян, у яких вони такі, що без надмірних зусиль можна на ходу чухати коліна. А в поліщуків, мовляв не дістають навіть на всю глибину кишень у штанах. Мої візуальні спостереження підтверджують правдивість сказаного. Виявляється мій знайомий не даремно витрачав папір на замальовки людської натури в художньому інституті. Нам залишається лише зрозуміти, як же так сталось. Моя версія проста. Генетичні зміни в однотипних популяціях відбуваються дуже повільно. Відповідно найлегше відповідні умови для таких мутацій знайти в пристосуванні до зовнішніх чинників в середовищі прильодовикових мисливців. Адаптуючись до холодного клімату, організм змушений був поступово зменшувати як велике, так і мале коло кровообігу. Як наслідок мезолітичні мисливці отримали укорочений показник кінцівок, а ще, можливо, й носів, щоб краще доходила до них кров і не мерзли ці найвразливіші частини тіла. Тулуб, як джерело тепла, навпаки

потребував збільшення. Тому часто поліщук, який сидить за столом, видається вищим, ніж є насправді. Ще більшою мірою це характерно для фінів.

Внаслідок поступової асиміляції з представниками інших популяцій в одних ці показники поступово мінялися, а в закоренілих аборигенів залишилися на попередньому рівні. Невипадково найдовші руки й ноги має українське населення Поділля й Буковини – спадкоємці найперших неолітичних рільників. А це населення поширилось на територію сучасної України з теплих країв (Передньої Азії та Близького Сходу).

Що ж до найзахіднішої частини Полісся, то можливість підкріплення своїх північних антропологічних показників воно отримало в добу енеоліту внаслідок поширення сюди через територію сучасної Польщі племен кирпатих лапонодів з домішками нордичної раси – Культури лійчастого посуду. Це їм належало поховання на санях у сидячій позі, виявлене на території східної Польщі. З того часу кількість світловолосого ясноокого населення на території Польщі, Білорусі та північно-західної частини України значно збільшилась.

За гематологічними показниками (групою крові) в межах Полісся виявляють два варіанти з п'яти відомих в Україні: поліський та деснянський. І один, і другий мають доволі високий як для Східної Європи відсоток гена 0 (первісні мисливці) – 60% в західній частині і 63% у східній. Низький як для України відсоток гена А (первісні хлібороби): 23,5% населення західної зони і 21,2% в східній. Ген В (первісні скотарі) на Західному Поліссі має 17,9% населення і 15,6% на Східному Поліссі²⁹.

Понижений показник гена А та дещо підвищений гена В свідчить про скотарське спрямування місцевої людності та

²⁹ Сегада С. Антропологічні особливості людності Українського Полісся // Древяни. – Вип.1: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – С.90.

тривалу відсутність тут хліборобських популяцій.

Про архаїчність складу населення Західного Полісся свідчить дещо підвищена резус-негативність (13,9%)³⁰.

У наукових колах нерідко висловлювалася думка, що за гематологічними показниками поліщуки близькі до деяких балтських популяцій.

Якщо автохтонна мисливська людність була носієм масивного, кроманьйонського антропологічного типу, то найдавніші землероби Балкан та Подунав'я були грацильними середземноморцями.

Антропологічний тип населення Західного Полісся відзначається відсутністю рис ослаблення європеїдності в епоху неоліту (Лідія Тегако, Олексій Микулич). Це означає, що первісні хлібороби, вихідці з Близького Сходу та Анатолії (сучасної Туреччини) не мали інтересу до цього регіону. Це однозначно вказує і на пізню традицію землеробства на цих теренах.

Наскільки нинішня картина антропологічного складу населення західного Полісся може вважатися вичерпною, судити важко. Адже на українській частині Західного Полісся антропологічні дослідження провадилися лише в Старовижівському районі.

Насамкінець повернемося ще раз до того, з чого починали – останніх кроманьйонців, тобто людей з великими головами. Не перше десятиліття в Інституті археології НАН України працює відділ палеоантропології. Його працівники піддають аналізу кості, знайдені при розкопках середньовічних могильників, здебільшого черепи. Цей розділ антропології називається краніологія. Так ось за краніологічними даними одна з визначальних рис слов'ян – широколицість – найбільшою мірою простежується в місцях проживання літописних волинян та древлян. За цією ознакою а також за

³⁰ Сегеда С. Антропологічні особливості людності Українського Полісся //Древляни. Вип.1: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Львів, 1996. С.90.

великими розмірами черепа вони подібні з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеїдів. Тетяна Алексеева вважала відносну широколицість балтів та західної групи предків українців і білорусів проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні корені якого пов'язані з носіями неолітичних та енеолітичних культур Центральної та Північно-Східної Європи. І хоч були й критики цієї тези, які намагались будь що знайти відмінності між слов'янами і балтами, знаходячи відмінності то в поховальному обряді, то в окремих антропологічних рисах (Валентин Седов), але ці відмінності не істотніші, ніж між окремими балтськими чи окремими слов'янськими племенами. Однак, вважає Сергій Сегеда, «наявність специфічних рис фізичного типу середньовічних балтів та слов'ян — рис, які формувалися на різних етапах етнічної історії, аж ніяк не свідчить про відсутність морфологічної праоснови цих етнічних масивів». Основним маркером для ствердження існування такої антропологічної єдності дослідник вважає *один з одонтологічних типів, поширений серед сучасних литто-литовських та східнослов'янських народів – середньоевропейський. Починаючи з неолітичної доби він був властивий і їхнім попередникам на території Південної Балтії та Східної Європи*³¹.

Належність північно-західної групи літописних племен Русі-України до кола північних європеїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною посилення північноєвропеїдних рис серед літописних древлян і волинян стали контакти цих племінних угруповань з ятвягами, присутність котрих на території Правобережного Полісся засвідчують археоло-

³¹ Сегеда С. Антропологічні особливості людності Українського Полісся //Древляни. Вип.1: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Львів, 1996. С.90.

гічні дані. Аналізуючи морфологічні особливості черепів з давньоруського міста Возвягель, Тетяна Рудич зазначила властиві їм мезокранію, широколицість, тенденцію до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірне випинання носа. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак має чіткі аналогії зі збірною краніологічною серією ятвягів II — V ст.

Якщо ж узяти до уваги ще й той факт, що місто Возвягель (Звягель, теперішній Новоград Волинський) було до гла знищене Данилом Галицьким за непокору його мешканців, то легко встановити, чиї черепи потрапили в поле зору дослідниці. Данило мав постійний клопіт з ятвягами. Основна колізія непокори руським князям лежала в релігійній площині. Ятвяги, як і кількома століттями раніше горвати, ніяк не хотіли зрікатися своїх богів і приймати християнство. Руські літописи скромно повідомляють «пішов на горватів», «пішов на ятвягів» і скромно умовчують характер цих походів та їх наслідки. А це були каральні операції проти мирного населення. Ні про воєнні звитяги, ні про виснажливі битви, ні про втрати в них, окрім сутічок із ляхами, в них чомусь не йдеться. А приводи були банальні – хтось не так молиться, хтось не тією мовою розмовляє, а хтось і живе не так.

Антропологічні дані схиляють до думки, що зовні ятвяги нічим не відрізнялися від слов'ян. Може ятвягами їх нарекли північно-західні сусіди, а серед східних вони крім того звалися полексянами чи то пак полісянами.

Спробуємо глянути на це питання ще й з генетичного боку.

Генетика

Останнім часом все більшої популярності в з'ясуванні питань етногенезу набуває популяційна генетика.

Усе населення Європи вважається нащадками кроманьйонців, які заселили континент 35 – 40 тис. років тому. Ізоляція між стародавніми племенами, яка посилювалася з розвитком у кожного з них власної мови та культури, призводила водночас і до посилення загальних відмінностей між ними. Але відокремленість залишалась усе-таки відносною. Постійні війни і захоплення чужих територій, а останнім часом гігантська міграція вели і ведуть до певного генетичного зближення народів.

На жаль, на сьогоднішній час відсутні генетичні дослідження більшої частини Полісся. Харківська міжобласна лабораторія клінічної генетики та пренатальної діагностики спільно з російськими вченими з Томська та Уфи зробили вибірку лише на Східному Поліссі. Досліди показали, що на сході України 44% Y-хромосом охоплює гаплогрупа R1a1, пов'язана, як вважається, з розселенням аріїв курганної культури. 21,3% становлять представники гаплогрупи F, яку ідентифікують з поєднанням різночасових генетичних ліній. 9,6% становлять представники гаплогрупи P, яка своїм корінням сягає автохтонного населення праєвропейців. Гаплогрупи J і E (11,7 та 4,2% відповідно) маркують близькосхідних рільників неоліту. Ще 9,6% становлять представники лінії N3, яка найвірогідніше генетично успадкована від асимільованих тут угро-фінських племен.

На Західному Поліссі дослідження з популяційної генетики поки що відсутні. Чи зможуть вони перевернути наші уявлення про предків місцевої людності, можна сумніватися. Західне Полісся постійно перебувало в орбіті міграцій європейського населення. Відтак цілком природно очікувати тут серед чоловічого населення найбільшу кількість

роду R1a1, як і серед сусідів білорусів і поляків. Гіпотетично можна уявити і якусь мізерну частку «кельтської» популяції R1b, антропологічно часто позначену дещо темнішою пігментацією та кароокістю. Вірогідно, хоч і в невеликих пропорціях, і фінська домішка N1. Довготривалі зв'язки з балтськими племенами не могли не позначитися. Ненці мають її до 50%. У Європі N1 присутня в таких популяціях, як комі, мордва і удмурти, а також фіни, саамі, естонці з частотою до 60%. Ген N1 практично відсутній на півдні і заході Європи, звідки відбувалися міграції на Полісся в мідному віці. А рідкісні випадки присутності модифікованого гена N1c на Британських островах приписують вікінгам. Якщо врахувати, що до вікінгів, нащадки яких тепер проживають у Швеції, деякі дослідники зараховують і ятвягів, то присутність цього гена з десяти тисячолітньою історією можлива й на Західному Поліссі. Якщо ж ні, то щось понаплутувано з ятвягами.

Згадана варіація гена N1 (N1c) з півночі на південь по сутню деградує. Коли в Литві його 40%, то в Польщі вже тільки 2%. Але в Білорусі від 2 до 6%. Та ж сама тенденція і в просуванні в західному напрямку. У фінів ця гаплогрупа трапляється в 60% чоловічого населення, у саамів – у 49%, у шведів і норвежців всього від 5 до 7%¹. Тому в перенесенні його на захід Полісся більше шансів у жмудинів, ніж у ятвягів.

Ці наші здогади буквально нещодавно підтвердили дослідження Ольги Утевської, на межі Західного й Середнього Полісся в районі Сарн. Там ген N1c зі 100 проб, зі слів ученої, виявлено в 2-х (2%).

Мабуть, із представників N1 приблизно в I тис. до н.е. склалося й плем'я балтів, яке проіснувало до XI ст. В той історичний проміжок присутність балтського компонента на Західному Поліссі, якщо й відрізнялась від білоруських

¹ Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. 2009. Т.2.№3. С.521

земель, то лише послабленням його присутності. Отже, його вплив на загальну генетику населення краю мізерний. Якщо ж так, то ятвяги цілком можливо також не належали до фінсько-варязької генетичної гілки. І небезпідставно окремі дослідники визнавали їх то сарматами, то слов'янами.

Але як же тоді бути з зовнішньою схожістю поліщуків з деякими північними народами? Виявляється, нічого особливого в цьому також нема, бо й серед народів європейської півночі прижилося чимало «арійського» чоловічого населення. Так серед народу комі його найбільше (R1a1 – 33%, тоді як «фінського» N3 – 30,2%, N2 – 12,8%). Серед удмуртів, за однією вибіркою – R1a1 – 37,2%. N3 – 30,2%, за іншою – R1a1 – 10,3%. N3 вже аж 56,3, N2 – 28,7%. Та однаково це більше, ніж серед основного етнотворчого компоненту т.зв. «руських» – мордві, де R1a1 – 26,5% N3 – 16,9, N2 – 2,4%. Що ж до останніх, то вони меншою мірою індоєвропейці, навіть ніж татари, серед яких R1a1 – 34,1%, N3 – 18,3%, N2 – 4,8%. Тут не можна не обмовитися, що вік чоловічої Y-хромосоми R1a1 становить лише 4,5 тис років, тому жодним чином з прильодовиковими мисливцями вона не співвідноситься. Відтак як серед комі, так і серед удмуртів можна шукати не тільки європейські антропологічні риси, а й прадавні елементи європейської культури.

На Західне Полісся в добу енеоліту не дійшла ні трипільська культура, ні середньостогівська, ні безпосередньо ямна, кожна з яких гіпотетично вважають представниками арійської раси. Арії просунулись сюди в III тис. до н. е. з Польщі під назвою лендельської культури. Зарубинецьку, яку вже можна пов'язувати з аріями, за деякими версіями вважають похідною від кельтів. Тоді тут реально очікувати поширення західноєвропейського та балтського гаплотипів.

Виходить, що антропологічна схожість окремих поліських індивідів з північними народами мало пов'язана з популяційними процесами порівняно недавнього часу (мається

на увазі період раннього заліза). Ця тяглість може тривати ще від часів мисливців прильодовикової та зондрової зон. Із того часу генетика під впливом кліматичних та демографічних чинників зазнала чимало змін, а антропологічний тип в силу сталості населення зберігся попередній.

Єдиною можливою несподіванкою в генофонді західних поліщуків може виявитися чоловіча Y-хромосома гаплотипу П1, помічена в ДНК мисливців мезоліту. Вона ще збереглась у населення гірських районів Карпат – найзакореніліших аборигенів Центральної та Східної Європи. Присутність її на Західному Поліссі уможлиблює те, що цей маркер зберігся в представників місцевого неоліту Дніпро-Донецької культури, а згодом в бронзовому віці – Тшинецької. А з тих пір повної зміни населення в межах поширення останньої не було. Тож цілком можливо, що інша гілка прильодовикових мисливців досі зберігає свій слід на Західному Поліссі. До того ж загальна кількість таких представників може перевищувати карпатську популяцію, яка дуже часто піддавалася вторгненню алохтонного чоловічого населення в наступні періоди.

Звідси легко випливає закономірність багатьох збігів як антропологічного, так і економічного плану між поліщуками та представниками різноманітних балтських спільнот.

Однозначно ясно, що масових міграцій північного населення на захід Полісся в історичні часи не відбувалося. На те не було жодних причин. Отже, присутня тут нордична домішка існує тут чи не з часів фінального палеоліту. Адже комі, удмуртів, тунгусів (евенків) і поліщуків об'єднує тільки те, що всі вони нащадки мисливців на стадних оленів. А ще те, що в усіх згаданих народів та етнографічних груп мисливський промисел тривав значно довше, ніж на решті території Європи.

Більшу схожість з північними народами виявляють все-таки жінки. І цьому легко знайти пояснення. По-перше, мутація жіночих генів не настільки прогресивна, як у чо-

ловіків. По-друге, чоловіки часто шукали собі жінок в екзотичних спільнотах. Про це дуже показово свідчать казки про мандрі неофітів з метою не тільки пізнати світ, а й оженитися з чужинкою.

Топоніміка й антропоніміка

Ономастика – один із найнадійніших маркерів етнічного складу населення. Найдавнішою частиною назв вважають переважно назви річок – гідроніми. Річки у давні часи заміняли шляхи сполучення. Всі великі транспортні перевезення здійснювалися по воді. Перші ж примітивні човни існували вже в епоху мезоліту. Аж до появи поштових перевезень гужовий транспорт використовувався винятково для внутрішньогосподарських перевезень (підвезти дров чи сіна, звести снопи зі збіжжям до стодоли). Тим-то ріки слугували ще й основними географічними орієнтирами, а отже їх потрібно було якось розрізняти. Так і виникли їхні назви вже при перших спробах комунікації між місцевостями і їхнім населенням.

Важко пояснити чому, чи то внаслідок пізнього заселення Західного Полісся, чи то внаслідок автохтонності та неперервності проживання тут місцевого населення, а відтак і пізньої потреби в міжрегіональних комунікаціях (адже в межах вузького локусу річку називають *Річка* чи *Ріка*), більшість гідронімів Західного Полісся має слов'янське походження: Прип'ять, Стохід, Горинь, Злуч, Вепр, Вижва, Черногузка, Конопелька, Тур'я, Мох. Водночас серед лімнонімів (назв озер) багато балтської лексики: Віно – «довге», Багон – «топке», Лютка – «заросле», Стрибуш – «очерет». Окремі ж мають свої відповідники в санскриті: Шині, Охнич. Арійське (індоевропейське) коріння має й назва ріки Стир. Вона означає «всесильний».

Як зауважив у 60-х роках ХХ ст. польський лінгвіст Лешек Оссовський, у жодному куточку слов'янських територій такої кількості слов'янських гідронімів, як у цій місцевості, не трапляється. За лінгвістичними даними, на переконання вченого, Західне Полісся – прабатьківщина слов'ян. Хоч деякі польські вчені, попередники Оссов-

ського категорично заперечували таку можливість ранньої колонізації поліських просторів через непридатність цих місць для проживання великої кількості людей. Основний аргумент – брак орної землі, яка могла б прогнати велику кількість населення. Та схоже, первинним середовищем проживання для слов'ян була не рілля, а вода і ліс. Тим-то найбільше слов'янізмів знаходимо саме в гідронімах, у топонімах їх теж не бракує, але такої однорідності вже не спостерігається.

Підтверджує думку польського лінгвіста й закономірність локалізації тих чи тих ойконімів (назв поселень): від Західного Бугу до Стиру переважають винятково слов'янобалтські, далі на схід із украпленнями іллірійських, а на захід – балтських. Фракійська топоніміка на Поліссі відсутня загалом. Відтак можна вважати, що слов'янство відокремилось від балтів і оформилося в окремих індоевропейській етнос саме на Західному Поліссі. Звідти слов'янські племена в III – IV ст. поширилися на схід Полісся, а згодом розселилися на нові батьківщини.

Однак праслов'янські культурні первні відстежуються вже і в попередніх археологічних культурах останнього тисячоліття до нової ери, зокрема в Тшинецькій, Висоцькій та Поморській. Всі вони знаходяться в межах лісової зони від Гданська до Сарн. Східнотшинецька, яка простяглася від Сарн до Чернігова має відмінні риси і відповідні варіанти рівненський, прип'ятський, київський, сосницький. Туди слов'янськість поширювалась дещо пізніше (з VIII ст. н.е.).

Оскільки ойконімія та мікротопонімія – все ж пізніші шари ономастики, наявність на Західному Поліссі балтського ономастичного масиву пояснюють специфікою етноконтактної зони. Починаючи з раннього залізного віку цей край, за даними археології, був контактною зоною слов'ян з однією з західнобалтських гілок осілого тут племені шведських вікінгів – ятвягів, яке, за свідченням давніх польських хронік, мало слов'янську назву «*polexiani*» (по-

лексяни). Одначе, як топонімія, так і антропонімія виказують тут виразні сліди й інших балтських племен.

Неподалік від гирла Стоходу знаходиться село *Судче*. Судава – самоназва ятвягів. У слов'янській традиції їх називали судинами, так само, як литовців жмудинами, руснаків – русинами. А за балтською – судавами. З історичних джерел вони відомі тим, що з початку XIII ст., коли Литва вступила в кровопролитну боротьбу з Тевтонським ордемом і основна її територія виявилась затиснутою ворожими силами, що часом цілком відрізали її від виходу до моря, коли украй запеклою була боротьба за Жемайтю та Заніманню, частина судавів пішла вглиб Литовської держави і оселилася в південно-східній її частині. Їхніми нащадками сьогодні вважається субетнічна група дзуків.

Римський історик I ст. Корнелій Тацит у праці «Германія» вперше описав жителів узбережжя Балтійського моря, назвавши їх естіями (*Aestionum gentes*). Наприкінці II ст. Птоломей писав уже про два народи у цьому районі – *судинів* і *галіндів*. Судини Птоломея – це і є судава чи то пак ятвяги руських літописів.

Село *Голядин*, що знаходиться біля верхів'їв Прип'яті, теж, мабуть, отримало назву від германського плем'я *голядь*. Поліщуки обзивали мешканців цього села «голендрами». Це вони принесли на Полісся кольорові спідниці з нашитими «гальонами». А поширене в районі Світязя прізвище Голядинець – відповідно від назви села.

Найстаріший руський літопис згадує *голядь-галіндів*, які жили по верхній течії Протви. Докладніше про галіндів як про неіснуюче вже плем'я згадує у XIV ст. в «Хроніці землі Пруської» історіограф Тевтонського ордену Петер фон Дусбург.

А в середній течії Стоходу знаходиться село *Жмудче*. Жмудини – литовське плем'я, назва якого з часом стала синонімом усього литовського етносу – *жмудь*.

У верхній течії Прип'яті на її правому березі знаходиться ще одне село з балтською відетнонімічною назвою – *Моко-*

шин, яке за Польщі стало називатися Мукошином, аналогічно як річка Бог стала Бугом. Без змін залишилася назва хутора Мокошин поблизу озера Світязь.

Мокоші чи мокошини – це слов'янська назва представників мокші чи мокоші. Це угро-фінське плем'я, назва якого буквально означає «дрібний». Саме місце тут згадати свідчення антропологів про людей аномально низького зросту в крайній західній частині Полісся. Роботи польських фотографів та художників – незаперечний тому доказ.

На перший погляд може видатися, що на Західному Поліссі відетнонімічні прізвища відсутні. Тут нема ні Волинців, ні Литвинів, так як на Волині Поліщуків і Подолюків. Але то тільки на перший погляд. Міграції з Волині на Полісся могло й справді не відбуватися. Дуже різні природні умови цих двох географічних регіонів. Натомість тут багато відойконімічних прізвищ (Любежанин, Голядинець, Каширець, Турковець), які свідчать про локальні міграції в межах близьких чи більш віддалених сіл. Однак поряд з тим на Поліссі багато слідів міграцій з північних країв, де природні умови схожі, але холодніші.

Трапляються на Західному Поліссі й відетнонімічні прізвища не ойконімічного походження, тобто зовсім не прив'язані до назв населених пунктів. До прикладу – *Курса* чи *Корсак*. Села чи хутора з такою чи хоч подібною назвою не існує. Багато хто пов'язує їх із видовою назвою степового лиса корсака. Та вірогідніше воно походить від іншої назви – литовського плем'я *корса*. Поблизу с. Береськ знаходиться урочище з назвою *Курсині*.

Балти проживали в межиріччі Західного Бугу й витоків Прип'яті ще до інвазії зі Скандинавії готів. Через велику концентрацію в цьому районі балтської топоніміки (Шацьк, Светязь, Пульмо, Кримно) серед науковців поширена думка, що тут, як і на лівобережжі Вісли, автохтонне населення належало переважно до племен балтійської мовної групи.

Схоже, якась частина балтських племен проникла звідти й на Волинь. Так назва предків литовських жемайтів (могильники яких зосереджені довкола Клайпеди, *курші*, упом'янутого як *cori* у письменника IX ст. архієпископа Бременського Римберга та в літописі Нестора) відчитується в ойконімі *Коршів* неподалік від Луцька, *шальвів* або *шалав* у назві села *Шельвів* неподалік від витoku Стоходу, угро-фінської *чуді* (естів, удмуртів) у назві містечка *Чуднів*, сіл *Чудви* і *Чудвин*. Там же поширене й прізвище *Чудинович*.

Невідомо, від слов'янського *любо* та похідного від урочища *Любче*, що означало краще, чи таки від пруського плем'я естіїв (прусів), відомого як *любави*, походить і назва міста *Любомль*, яке в народі донедавна називали *Любовень* (казали: «Їду до Любовня», а не до Любомля). Більше того, що й *Шацьк* – однозначно балтська назва. А з пруським плем'ям *вельсків* (загальна назва германців до 841 р., коли вони поділилися на німців і французів) мабуть, пов'язана назва колишнього хутора, а тепер села під Шацьком *Венське*. Як не крути, але, найімовірніше пруські корені має й назва оз. *Світязь*. Чи, може, готське. Пруси ж походять від готів.

У лісі коло Тобіл є урочище *Зилінка*. Колись то був хутір з такою ж назвою, а в Жеруві (Оленині) поширене таке ж прізвище, яке в школі виправили спочатку на *Зелінко*, потім на *Зеленка*. Зараз нащадки цього роду пишуться і так, і так. Тим часом *зилинці* – ще й одна з гілок ятвягів.

Можливо саме їм були доступні й інші назви з околиць села – *Веретия*, *Втрина*, *Кип'їца*, *Слититища*, *Хуцня*, *Дуброва*, *Дубрїїв*, *Дублющина*. Мені з цих назв розкрилась під час однієї з конференцій тільки одна – Дуброва. В балтських мовах це слово означало вигін для худоби. Точно, як і в моєму селі. А я пам'ятаю в дитинстві за коровами уявляв, як то було гарно, коли там був дубовий ліс. А скоріш за все його там ніколи й не було.

На берегах Стоходу (с. Тоболи, Нові Червища,) трапляється прізвище *Невар*. Важко повірити, що теж відетнонімічне і в ньому заховалася далека згадка про *неврів*. Можливо, швидше від назви села Невір у верхів'ях Прип'яті? Але тоді мало б за наведеними тут аналогіями бути Невірець чи Невірянин. Словом, ще одна загадка. На разі зауважу, що більшість етнонімічних загадок локалізується по берегах рік. А це вже не випадковість, бо саме там знаходяться найстаріші поселення.

Присутність неслов'янського (чи то можливо праслов'янського) населення на території Західного Полісся виказують не тільки відетнонімічні топоніми, а й неможливість пояснення багатьох інших з позицій слов'янського лексикону.

Топонімічні перекази, яких наплодилося останнім часом, видаються недолугими спробами пояснити не пояснюване з того, що тобі доступне.

Кожна назва села постає в народній уяві як наслідок якихось перекручень чи непорозумінь. Їхали якісь пани, зустріли в селі чоловіка. Запитали не по-нашому, як село зветься, а він подумав, питають, куди зібрався. Та й каже: «В Крим. Но!», смикнув коня за віжки (лійци). А вони так і записали – «Кримно».

І хоч в Крим по сіль ніхто з Полісся не їздив, бо її доставляли по воді ком'ягами з Карпат по Стиру, топонімічний переказ відобразив одну деталь – картографи не говорили по-місцевому. І це правда.

Призвідцем таких топонімічних перекручень один до одного довелося стати свого часу й мені. Біля нашої хати в Тоболах протікав потічок. Витікав він з болота з балтською назвою Мох, і поза селом розливався в широкі заплави, що згодом утворювали кілька самостійних заводнених долин. А ось в самому селі його поглибили. Найвірогідніше – австрійці під час першої світової війни. Де перед потічком, а де й поза ним були вириті їхні шанці. Навесні річечка цілком реально могла їх затоплювати, бо однією з таких заплав був і дідів заміжок та кілька долин поруч з ним. Цілком вірогідно, що вояки й прокопали річечку вглиб під час межени (фронт стояв там 1916 р. довго), щоб на весну не мати жодної мороки.

І ось 1967 р. на нашому подвір'ї з'явилося двоє жінок з сірим аерознімком на картонному планшеті.

– Как називаецца речка, пратекающая за вашим сараем?

– Рів, – відповів я.

Підійшла мати, перепитали. Дійсно – рів. Ми й не думали, що то ціла річка.

Яким же було моє здивування, коли під час служби в армії, маючи доступ до детальних топографічних карт, я знайшов позначену на них біля нашого подвір'я р. Ров. Навіть не здогадувався, що жив на самісінькому березі ріки. І тільки згодом виявив, що на польських міжвоєнних картах до моєї «корекції» ця річка звалася Мох. Так, як і одне з довоклишніх боліт.

Аналогічно до Кримна місцеві мешканці пояснюють етимологію назв Яйно, Нуйно, Пнівно, Сошично.

А тепер хто пояснить, чому Нуйно залишилося Нуйном, а Пнівно стало Пнівним, Сошично – Сошичним, а Кримно взагалі Броницею від назви хутора-сателіта, бо було ще одне Кримно в області, яке й досі пишеться Кримним.

Все це назви, які вийшли не зі слов'янського ономанікону і поводитися з ними так розхристано означає нищити історичну пам'ять. Свідомо чи несвідомо, це вже не так важливо.

Мені теж було дуже незвично чути, село Глинна, село Плавуча. Чому не Глинне, не Плавуче? Тому що ці назви виникли тоді, коли села звалися не селами, а вьосками. Хоч якась історична інформація. Бо ж явно не слов'янського походження топоніми Пнівно, Хуцня, Слипितिща, Веретия, Втрина. Не відкривають свого первинного змісту нашої теперішньої мови Залюття, Лютка, Люте, Багон, Яйно. Це тільки зовні вони нагадують слов'янські, а насправді омоформи вже не відомих нам мов. О ще були Ольбле й Ольбязь, який з доброго дива став Любязем, але урочище Льбезьке (можливо, колись і – Ольбезьке) зберегло попередню назву до цього часу.

Тільки в живому спілкуванні поліщуків старшого віку на питання: «Скіль вите, дедьку?» можна почути: «З Ничимля, з Ковля, з Ворокомля». Газетні «грамотії» навідріз відмовляються від таких форм родового відмінка іменників і подають їх як прикметники, пишучи «з Нечімлого» чи «з Ворокомлого».

Загалом же багато з тих незрозумілих поліських ойконімів – балтські назви різновидів боліт: Люте – корчувате болото; **Багон** – топке, **Полиці** – мочарі тощо. Не знаю значення назви болота **Сойне**, але в Фінляндії є подібне прізвище – **Сойні**.

Як бачимо, незважаючи на антропологічну однорідність, сліди «збірні народів», як кажуть на Поліссі, тут такі очевидні, хай і не в якісному співвідношенні. І найбільш виразно вони проявляються в околицях Любешова, де могила красної Пані. Виходить, не такі вже й безпідставні міркування літньої поліщучки з Деревка про нащадків нападників та мешканки Збуража з-під Малорити про те, що «народ тутика збірний».

Характерологія

Скільки б мені не доводилося читати етнографічних спостережень чи розпитувати старих невіїзних волинян, що вони знають про Полісся – майже завжди стикався з приблизно такою характеристикою поліщука: флегматик, затурканий злиднями, із незворушним лицем, на якому годі шукати бодай помітної усмішки. Ликові постолі, груба полотняна сорочка, що доповнюють цей задубілий з незапам'ятних часів образ, і т.д. В такому дусі написана майже вся польська та московська література про Полісся. За-разом якщо наші північно-східні сусіди, які тепер верещать про єдиний народ, раніше навіть не ставили себе в один ряд з цим «понури́м» населенням, то поляки часто наводять «факти» і різні «прикмети», які ставлять поліщука дуже близько до польської нації. Назбирані ними в польських селах деякі коляди і щедрівки з домішкою польських слів стали вагомим аргументом для того, щоб переконатися самим і переконати інших, що, мовляв, мешканці Полісся – це «полешуци-поляки». Те, що частина з них збереглася тут ще з часів Берестейської унії, а інша творилася на очах у самих записувачів внаслідок сусідського співіснування українських і польських сіл, а ще завдяки тому, що їх авторами часто були семінаристи, які здобували освіту в польських навчальних закладах, до уваги не бралось.

Чужа рука й чужий мозок робив усе, щоб видумати зручну «наукову» теорію, яка дозволила б їм відмежувати поліщука від решти українського народу.

Твердження, що поліщук – великий флегматик, занадто категоричне. Щось таке можуть твердити ті, що не знають або знають Полісся тільки поверхово. Якби так і було, поліщука легко було б вирахувати серед загального масиву українського етносу. Насправді ж за самим тільки характером, особливо в молодому віці, це зробити дуже важко. Це

при тому, що свою справжність поліщук виявляє лише серед таких, як сам. Що довше побудете ви між поліщуками, переконаєтесь, що поліський селянин, селянка, чи дівчина – це цікаві, повні життєвого ритму людські вдачі. Зрозуміло, що такий тип поліщука витворився не без впливу супутніх чинників. Потрапляючи в кращі умови, ніж ті, які супроводжували його в період формування його характеру, він проявляє неабияку активність і швидше за інших опановує місце під сонцем. Особливо потерпають від цього сусіди, тому вивільнена «з хащів» життєва енергія поліщука непокоїть не одного з волинян, хто мав кращі умови для свого становлення. Вони раді б загнати його назад у свій ліс, та де там. Дика натура поліщука потрощить будь-які зусилля на цьому шляху.

Однак в своєму звичному середовищі поліщук стриманий і покірний. Сентиментальний і ліричний. Все, що накипіло за довгий час на самому споді його великого серця, викаже хіба в пісні, здебільшого з розтяжною буйною мелодією. Так велить його кодекс лісового мешканця. Такими були його діди й прадіди. Таким сформував його місцевий ландшафт і адаптований до нього соціум.

Характер людини регулюється психічним станом, який значною мірою залежить від природи. Кількість сонячних днів, пейзаж, якісна й кількісна суцільність благ природного середовища відносно потреб, світосприймання та ставлення людини до світу, на думку Олександра Кульчицького, визначають характер представників різних кліматичних зон¹. Так гарячий і вогкий клімат ослаблює біотонус. гарячий і вітряний подразнює нервову систему. Більше сонячне освітлення викликає життєрадісність. Менше – пригніченість настрою.

Довкілля мешканців лісової зони характеризується малою кількістю сонячних днів, підвищеною хмарністю й

¹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу// Енциклопедія українознавства. К, 1995. Т.2.С.708

кількістю опадів, що спонукає до зменшення життєрадісності якщо не до рівня сумовитості, то до рівня поважності.

Поєднання лісової гуші й трясовини формують у людини, за визначенням вченого комплекс «загрозливої обмеженості». Шум лісу викликає сумовитість, поважність. Лісова місцевість з закоренілістю дерев і обмеженістю простору і таємничою темінню галявин сприяли формуванню в людській ментальності стримання рухової активності, почуття обачності, обережності, й підозрливості, стриманого очікування, терплячості. Реакцією на загрозливу темряву лісу може стати почуття панічності, лякливості. В інших воно викликає потребу боротьби за існування, але переважно в формі пристосування.

Мешканець лісу, вважав Олександр Кульчицький, – схильний до активного світосприймання, пошуків основ причинності явищ. Основоположна його відмінність у тому, що він здатний до тривалої безперервної дії. Однак властиві лісові як театрові боротьби форм співіснування надають врешті-решт світоглядів мешканця низової лісової смуги радше песимістично-позитивістичного забарвлення в сенсі врахування виразної мови фактів².

Серед волинян часто можна почути таку характеристику поліщука, як «хитрий поліщук». Так само гуцули й подоляни характеризують бойків. Та на відміну від бойків, які віднікуються від цього як можуть, поліщуки не соромляться, швидше вважають це за доблесть. Хитрість у них не вада. Вони цим часто навіть вихваляються один перед одним. І це теж не випадково. Загалом хитрість – це риса, яка більшою мірою притаманна нащадкам споконвічних мисливців та меншою мірою – скотарів. У традиційних хліборобів ця властивість з часом атрофувалась через незатребуваність. У міру її зникання з'явилось благородство, яким мисли-

² Кульчицький О. Риси характерології українського народу// Енциклопедія українознавства. К, 1995. Т.2.С.708 – 718.

вещь особливо не переймається. Таким він може хіба прикидатися. «Він легко дасть вам повірити, що грає вашу гру, так що ви й не помітите, що насправді грає свою» – це про поліщука.

А ось як подає образ поліського характеру польська «Велика універсальна ілюстрована енциклопедія Гутенберга» з 30-х років ХХ ст. з погляду панівної верстви: «Народ цей спокійний, не швидкий до вибухів, розважливий, консервативний, недовірливий і неохочий до будь-яких новацій. Не відзначається працьовитістю понад крайню необхідність. Впізнає свою й найближчих власність, до чужого охочий, але без застосування насильства. Свою жадібність в ставленні до інших виявляє в ставленні до вистражданих жадань за кожен надану послугу, за кожен витвір своїх рук. З погляду морально-психологічного поліщук доволі стійкий, а подані на тому тлі оповіді про них є кривдою для народу. Натомість релігійність бажає більшого; є чисто зовнішня і замість статей віри складається з забобонів».

Як на визискувачів корінного населення зовсім не погано.

А ось незаангажований в умови тривалого співжиття з поліщуками відомий німецький етнограф ХІХ ст. Генріх Шурц писав: «Усім народам поліського племені «властиві в однаковій мірі грубувата чесність та характер сам по собі лінєвий, але здібний до виявлення найбільшої енергії»³.

Як на мене, хоч і лаконічно, але в самий корінь. Про це писали й інші дослідники.

Добре вивчив поліський характер і Юзеф Крашевський. Польський письменник і краєзнавець орендував землю в Омельні недалеко від Колок. Будучи дуже охочим як до мандрів, так і до споглядання поліського побуту він дав кілька дуже влучних і водночас вичерпних характеристик поліщуків. Вихопив в їхньому характері найсуттєвіше:

³ Шурц, Г. - Краткое народописание. /Перевод Д. Коропчевского. Изд. 2-ое. Москва, (без означення року). С. 289.

«Простий розум цих людей заслуговує на увагу; іноді за позірною глупотою криється неабияка хитрість»⁴. А тепер пригадаймо «людей без вітчизни», які начебто не знають, що відповісти польському пану щодо своєї національності. Ну, як вам? Отож бо. Щоб зрозуміти це, треба прожити серед цього народу не один день.

Простодушність поліщука в Крашевського теж подана оригінально й дотепно: «Звичаї людей у цих краях лагідні: тільки по-п'яному часом трохи посваряться, почубляться і поб'ються, але в характері немає ні гарячковості, ні злості»⁵.

Марія Домбровська, яка теж тривалий час прожила серед поліщуків, не без гордості за місце свого проживання пише: «У нас так – найзвичайнісінька людина – поет, художник, найкращий співак, тупий простак – мислитель. Така земля. Таке повітря ...»

Мало яка етнографічна група відмовилась би від набору таких якостей. Дійсно серед поліщуків майже немає таких, хто не має музичних чи художніх здібностей. Мені самому доводилося бути свідком, коли зведена з різних сіл Полісся 15-річна молодь за півроку занять вже вправно малювала, дехто навіть портрети, а про здібності до співу вже й говорити нічого. У них дуже добрий слух і відчуття гармонії. Тому на поліському весіллі люди без жодної музичної освіти легко розбирають мелодію на партії і стихійно підставляють свій голос в ту звукову доріжку, де його не вистачає, переходячи з однієї партії на іншу. На відміну від гуцулів, які дуже тим гоноряться, «як то файно» в них виходить, поліщуки не вбачають у цьому нічого особливого. Для них співати – те саме, що дихати. А до того ж до будь-якої похвали зрілий поліщук ставить з недовірою: чи бува не кпляться з нього?

⁴ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Луцьк, 2012–С.152

⁵ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Луцьк, 2012. С.150

Не вірить поліщук і в особливі здібності таких, як сам. Він звик, що винагороду можна заслужити хіба від якогось приїжджого пана. Так було завжди.

Пригадую, як у Луцьку, де основна маса населення вихідці з Полісся на виборах до місцевої ради тиждень рахували голоси, поки впевнений у своїх силах обласний очільник не набрав більшості. Якось згарячу він заявив про свій намір балотуватися ще й до найвищого виборного органу, але коли йому пригадали попередній гіркий досвід, швидко змінив свої плани. Поліщуки не проголосували б, бо свій.

Поліщука легко купити, важко обдурити. На виборах він голосуватиме за того, хто заплатить, але не за того, хто пообіцяє. Причому плату давай наперед, а в його чесності й порядності можеш не сумніватись. Якщо він взяв, він зробить. Хоч наперед знає, що більше свого депутата він не побачить, не то що матиме хоч якусь від нього користь.

Все тече, все міняється. Тільки поліщук що сто років до того, що сто по тому все залишається незмінним. Успіхів досягає тільки внаслідок своєї наполегливості й розумових здібностей, бо ні до комбінацій, ні до нечесних домовленостей він не здатний. Якщо ж таке диво десь раптом впливало, то це був несправжній поліщук.

Особливості господарства

Усе Полісся – це зондрова та прильодовикова зона в період танення льодовика. Тому тут велика кількість переважно неглибоких озер, боліт, річкових заток, які сприяли нересту риби, розмноженню водоплавної птиці, сприятливих умов для порятунку великих нестадних тварин від засилля кровососів. На зміну березнякам і вільшаникам, які першими з'являються на перезволожених землях із багатством журавлини, сюди прийшли соснові бори з бджолиними бортями, зарослями чорниці малини й ожини, з лісовими галявинами, порослими суницею, з розмаїттям грибів, у яких наші предки не скоро дійшли толку. І здавалося, що цим б'ватством ніколи не буде ні кінця, ні краю. Звідти в поліщуків сформувалось і відповідне ставлення до цих природних умов. Ставлення хижака, який займається привласнюючим господарством і в цьому бачить сенс існування навколишньої природи.

Поліська людність здавна призвичаїлась до проживання в лісисто-болотистій місцевості. Ще з часів мезоліту тут існували виняткові умови для полювання на великого нестадного звіра та збиральницького промислу. Велика кількість озер приваблювала тварин, які завдяки їм рятувалися літньої пори від густих хмар москітів, яких на той час було незмір. Удень тварини заходили у воду і почувалися там у повному комфорті. А водночас і ставали легкою здобиччю для мисливців. Відтак ця місцевість позначена масою мезолітичних стоянок т.зв. Свідерської культури. Вона була поширена на всій етнографічній території сучасних поліщуків. Найпомітніший слід ці мисливці на великого копитного звіра залишили на західній частині Полісся¹.

¹ Зализняк Л. Население Полесья в мезолите. – Киев. 1990. Його ж. Свідерські стоянки на озері Лютка. Луцьк, 1996.

У ранньорільницьку епоху (протонеоліту) тут проживали племена дуже схожих багатьма культурними проявами мисливців і рибалок німанської та дніпро-донецької культур. Перші більше тяжіли до рибальства, другі – до мисливства.

Оскільки класичні ранні скотарські та рільницькі культури оминули Полісся, присвоюючи тип господарства увійшов у свідомість поліщука міцно і надовго. Мешканець лісу був цілком залежний від природи, на неї покладався й до неї пристосовувався. Але стосунки між ними були радше не партнерськими і навіть не добросусідськими, а стосунками двох суперників, один із яких має вижити в цій боротьбі. Як саме мешканець поліських пущ і мочарів здобував продукти харчування, матеріали та засоби для свого існування, живописно змалювали польські журналісти початку ХХ ст. Змалювали, не шкодуючи фарб для достовірної передачі жорстоких практик браконьєрства у лісах і во-

дах, але, як показує навіть сучасна практика, мабуть, такі правдиво.

Поліщук безжалісно видирав з піску соснове коріння і розорював кожен клаптик придатної землі, випалював болота, щоб краще росла трава і найменше переймався майбутнім цих ресурсів чи можливими втратами. Про екологію й гадки не мав. Не робив він цього заради збитку, а для того, щоб вижити. Полював на все підряд, ловив рибу, збирав мед, дер лико – все це було багатством поліського селянина.

Зате таке дике життя, близьке до найпримітивніших форм господарювання, забивало дух від захоплення у приїжджого інтелігенції:

«Що роблять в цих відлюдних, мало доступних краях ці мовчазні, сірі, повільні, наче скрадливі люди? Шукають нових місць, щоб припливти сюди з косами, і видерти тут з боліт сіна, вистежити доступи до токовиськ тетеревів і глухарів, відшукати гнізда і кладки качок, стежки вовків і каба-

нів; надерти лика з лип і в'язів, нарубати прутів молодих дубчаків, верб і лоз, скрутити з кори «ligawki», сплести постолі, коробки і верші – пастки на рибу, викрутити пастушу сопілку ... Тисячу речей забезпечують їм ті болота і води, тисячі їх розпізнає і використовує поліщук – людина лісу, дух болотний, завзятий, самотній, первісний мисливець. Жито, овес, ячмінь, просо дозрівають посеред ділянок, зораних тут же при хатах – то все, що може виростити тут рільник, бо болота, мшаники, бори і вільшаники заледве поступилися йому клаптиками орної землі.

Решту забрала всевладна вода, бездонні трясовини і трави».

При такому рівні рільництва важко звинуватити поліщука в браконьєрстві чи недбалому ставленні до природи. Він мусив рятуватися збиранням лісових ягід, горіхів, грибів, і безоглядно полювати на дичину і ловити рибу різними способами. До цього змушувало його невеселе становище. Одних способів вилову риби в його запасі було безліч. Під час нересту колов її остями, вночі ловив «на посвіт», під час

задухи взимку прорубував на міліні вікна, в які вміло прилаштував «решітки» чи «нерети», що під час тріскучих морозів аж тріщали від здобичі, ставив гатки, які перегорджував сітками. І все ж риби в річках було повно. Кожна ямка на болоті кишіла не тільки в'юнами, а й золотистими карасиками. Вони ставали основною здобиччю під осінь, коли вода спадала до свого критичного мінімуму.

Виловом риби взимку з допомогою решіток та неретів тут займався майже кожний. Переважно цим опікувалися підлітки. Особливо – виловом в'юнів на болотах. Сушили їх у печах на соломі цілими низками по 6–8 штук, які називали «гребінками». Насушували цілими мішками, що потім всю зиму мали добру приправу до борщу. Якщо ж у мисці до того ще плавала й щука чи линок, то це свідчило, що рибальством промишляють не тільки діти, а й господар хати.

Багато чого в побуті поліщуків могло здатись не те, що дивним, а навіть екзотичним. До 1939 р. на Західному й Середньому Поліссі затримався звичай мандрівки цілих родин на час сінокосів до віддалених від осель на кілька, а часом і на кільканадцять кілометрів, розлогих трав'янистих луговів. Такий виїзд на «чужину» (на чужі землі) відбувався так, що на човни, пороми чи плиси вантажили увесь хатній достаток: воза, коні, пов'язані бичівками корови, дещо з хатнього устаткування і на решті ціла родина поліщука сідала в човни і відпливала на сінокос.

В опустілих селах лишалися лишень старші люди і хворі. Хто був свідком такого масового виїзду населення разом з достатком, той без труду може собі представити, як виглядала мандрівка слов'ян уздовж Прип'яті і її допливів»².

Виходячи з природно-географічних умов Українського Полісся поліщуки з давніх давен займалися землеобробіткою, осілим скотарством, рибальством, мисливством, пасічництвом. Додатковими промислами займалися одиниці. Більшість же сіяла, садила, вирощувала худобу, розводила домашню птицю.

Полювати поліщуки вміли без пороху і шроту, які вважалися панською розкішшю. На ведмедя ходили з острогою та сокирою, вовка заманювали в вовківню чи замощену хмизом яму, викопану в піску на видмі, борсука, лисицю викурювали з нір, бобра все-таки частіше не чіпали. «Не бий бобра, бо не матимеш добра», – до цього часу примовляють старші поліщуки.

² Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. – С.27

Нічого не переплутав і польський художник, який змалював сцену полювання біля ще необлаштованого на зиму ведмедем барлогу. Присутність цього звіра оприявлює навіть топоніміка (села Велика й Мала Ведмежка, урочище Ведмедина біля Старих Червищ). Популяція ведмедя на Поліссі відійшла в 1944 р. разом із радянськими партизанами, які прийшли сюди з Чернігівщини, і, мабуть, з огляду на інтернаціональний склад, в якому українці посідали тільки третє місце, таки знали толк у властивостях ведмежатини.

Дива винахідливості демонстрували поліщуки, рятуючись від голоду в очікуванні нового врожаю. Щоб помножити запаси хліба, додавали в борошно лободу, висівки, жолуді, а часом і білу глину.

Не раз дивувало приїжджих безпечне поведження поліщуків з вогнем. Щойно опинившись у лісі, під час випасу худоби, згрібання глиці («шипхи») для утеплення на зиму господарських ям із картоплею, буряками, морквою чи й самої хати або ж у полі під час копання картоплі чи з будь-якої іншої нагоди, поліщук тут же роздмухував вогнище. Не завжди заради того, щоб погрітися, бо тут же часто за роботою забував про нього. Просто так було заведено з діда-прадіда. Скидаючи з горища хліва сіно для худоби,

не вважав за потрібне вийняти з губ люльку чи цигарку. Юзеф Крашевський дивувався, що поліщуки, «молотячи присмерком у повних соломи клунях, не бояться світити собі лучиною; на печах сушать куделю, а на першу чутку про пошесть на худобу перед кожною хатою безупинно димить курище»³.

Надмірна безпечність з вогнем призводила до частих пожеж. На Поліссі з його щільною шнуровою забудовою понад ручаєм чи болотом та солом'яними стріхами хат, коли починало горіти, то горіло ціле село. Про такі випадки свідчать ойконімічні перекази про Пожарки, Колки, Березичі та багато інших селищ відбудованих на пожарищах.

Поліщуки рідко коли ходили босоніж, особливо чоловіки. Навіть посеред літа вони взувались у постолі. У них же ходили і взимку. Тільки онучі різні. Влітку полотняні, взимку – суконні. Могли бути й полотняні, але кілька. Чоботи взували хіба до церкви або у свято. Жінки взували їх також під час прання на льоду.

Проса не молотили, а вибивали об стіну чи витоптували босими ногами. Зерно, як і картоплю в деяких місцевостях (в районі Ратна, Малорити, Дрогичина) і дотепер зберіга-

³ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Луцьк, 2012. С.154.

ють у ямах («вівзах»). До речі, зернові ями були й однією з прикметних рис ятвизького побуту. Хоча це не рідкість і для руських середньовічних поселень.

Мірилом багатства поліщука було не поле, а худоба. Тому дівчині, яка виходить заміж, «в пригінне» (а не в придане) і до цього часу дають корову (якщо не в натуральному вигляді, то у вторгованих за неї грошах). Так само й парубкові, якщо він ішов у приймаки.

Умови для випасу худоби на Поліссі були ідеальні. Тільки заготівля сіна на зиму була справжньою каторгою, бо його треба було витягати з болота, часом і по пояс у воді. Щоразу гребці були готові потрапити в провалля, вікно, тому кожен знав, що головне в такий момент не випускати з рук грабель чи носил, з допомогою яких завжди можна вибратися на поверхню. Однак і випадків, щоб болото когось засмоктало з головою, не пам'ятали. Згодом при осушенні найгірших болотяних плес виявилось, що найбільша глибина залягання торфу тут заледве сягала 1,5 м. Та таких місць трапляється дуже мало.

Займатися скотарством на Поліссі з огляду на великі площі неорних угідь було надзвичайно зручно. Нескінченні луки, зрошені річками, озерами, притоками, доставляли худобі привільне життя, багату й соковиту їжу. Один тільки ворог – вовк. І худоба поліська, і її хазяїн перебували в постійному побоюванні. І пастух, і його пес відчували постійне напруження від можливого несподіваного візиту цього гостя і непомітного зникнення в череді чи то вівці чи теляти. Так тривало до другої світової війни. В післявоєнний період внаслідок організованих облав вовків у лісі значно поменшало. І потрава, якщо й траплялася, то тільки вночі. Цікава особливість, що «крали» вовки переважно колгоспних коней чи свиней, людських чомусь не брали.

Сіна в дорадянські часи в кожного було вдосталь. Який би не був неврожай на сіно в інших місцях, у поліщука його було стільки, що він часто спалював його навесні, для очищення косовиці або ж витрачав на підстилку худобі.

За колгоспів кількість худоби в домашньому господарстві почала регулюватися можливостями достатньої кількості сіна. Наділяли стільки сінокоосу, щоб більше, ніж на дві корови не вистачило. Тому, якщо в господарстві заводилась поплъована теличка, корову на зиму продавали.

«За советів» зникла й така підліткова спеціалізація, як свинопас. В одній поліській веснянці, якою дівчата завершували свій пісенний цикл, співалося:

*Ой по весні, по веснянці,
Пошли наші хлопці в старці,
Осталіса свинопаси,
Ото, девкі, женіхі наші.*

У багатьох місцях Полісся особливо зокрема багатих чорним і взагалі дубовим лісом, а отже і жолудем, свиней не тримали влітку біля хати, а все стадо виганяли під кінець весни, в ліс. На болотистій природі свині протягом шести-семи місяців, так розплодяться, підростуть, витягнуться, вилосняться, розжиріють, здичавіють і зміцніють, що не бояться жодних нападів ворогів. Свиня стійка, як англієць, і маневри її ворогів майже завжди закінчуються ганебним відступом останніх. Сало і м'ясо таких свиней, кажуть, надзвичайно смачне. Тільки скуштувати його тепер – недосяжна мрія навіть для поліщуків.

Не відомо, в яке старцювання відправлялися дорослі поліські хлопці, а ось випасати свиней було справою підлітків. За советів жолуді стали «достоянієм народа». Їх школярі цілими класами під час уроків визбирували на ячмінно-дубову каву, яка продавалась у кожній сільській крамниці, або ж на підкормку колгоспним свиням. Домашні задовольнялися влітку по хлівах лободою та іншим зіллям і тільки деяких випускали в загороду біля свининця. За відсутності нормальних умов а особливо світла і домашні, і колгоспні часто кривіли, тобто падали на ноги, чим найчастіше й укорочували собі віку.

У XIX ст. коней, яких використовували як тягло, у заможних людей були цілі табуни. Корів тримали не тільки задля

молока, а й гною. Так само задля гною для удобрення полів тримали й бичків, яких годували на м'ясо собі, а частіше все-таки на продаж. У дворах, де на це були умови, тримали овець на вовну й овчину для кожухів. До того ж і на м'ясо. Овець на Поліссі не доїли. Кіз майже не тримали. Свиней, здебільшого чорно-білої породи, відгодовували мнятою вареною картоплею, замішаноюполовою й мукою. Оскільки таку відгодівлю починали з осені, а влітку переважно давали зілля, то сало обов'язково мало м'ясну прожилку.

Випасання худоби, в сім'ях, де були підлітки, належало до їхніх обов'язків. Але в цілому на селах панувала вигінна форма випасу худоби. З весни тварин зранку випускали на пасовисько, а на ніч заганяли в хлів. Влітку, коли починали дошкуляти гедзі, випас ділили «на росу» та «підвечірок». На росу виганяли удосвіта до схід-сонця, а під полудень заганяли в хлів. При такій формі утримання доїли тричі на день.

У малих селах для випасу череди великої рогатої худоби громада наймала пастуха. В умови найму входила оплата грішми чи зерном, харчування по черзі у власників худоби.

Вранці, виляскуючи батогом та сурмлячи в ріжок з вільхової кори, пастух збирав стадо. Увечері поважно повертав його господарям.

Перший вигін худоби залежно від того, ранньою чи пізньою була весна, припадав на Благовіщення (8 квітня) або Юріїв (6 травня) чи тільки зрідка Миколин (22 травня) день. З обрядових дій збереглося в пам'яті старожилів стьобання господинями своїх корів свяченою вербою, перегін із хліва через білу скатертину, забивання в стіну зуба від борони, щоб вовки не нападали на худобу, та кілька спеціальних замовлянь.

Цілу зиму худобу утримували в хлівах і стайнях, виганяючи тільки на водопій. Задля цього найвідповідальнішим літнім заняттям поліщуків була заготівля сіна.

У червні, коли підростали трави, їхали підводами ціли-

ми сім'ями в заплави річок на болота на косовицю. Косарі-чоловіки з «гребцями» - молодіцями й підлітками, виїжджали на один-два тижні харчами (хліб і сало, пшоно) та казанами. Отаборившись, чоловіки косили, а молодіці й підлітки, ледь підсихали покоси, перевертали («ворушили») сіно; а в міру готовості згрібали та зносили в копиці, які потім стягували докупи й «кидали» сіно в стіжки. Вечорами, незважаючи на цілоденну виснажливу працю, косарі, зваривши куліш або юшку з виловленої там-таки риби (переважно в'юнів, яких ловили руками) і повечерявши, збиралися гуртами, співали, молодь із різних сіл знайомилася.

Заможні селяни, які мали великі сіножаті, вдавалися до узвичаєної толоки, скликаючи на неї сірому, яка працювала за харчі й горілку.

З освоєнням велосипедного та автомобільного тягла така чудова форма селянського побуту відпала. Косарі добиралися на косовицю «роверами», на підвіз гребців колгоспи посилали машину.

Етносоціальна специфіка

Певна відособленість українських поліщуків від сусідніх білоруських, загальна ізольованість Полісся – все це позначилось на специфіці культури та укладу життя його населення. Головна своєрідність цієї культури полягала у консервації її архаїчних рис.

Це простежувалось насамперед у шлюбно-сімейній сфері. Полісся – один із регіонів, де тривалий час зберігалися патріархальні засади в родині та архаїчні форми великої сім'ї. Звичаєве право також містило цілий ряд давніх елементів, наприклад, право передання майна у спадщину по смерті глави сім'ї старшому братові, а не синові чи дружині, як це було вже прийнято у більшості регіонів України.

Жінка ніколи не стане косити, орати, возити, подавати снопи, віяти, сіяти і молотити, а чоловік не буде копати та приплескувати грядку, не стане полоти чи копати картоплю, брати льон, в'язати снопи, а особливо жати, хоча при нагальній потребі іноді допомагає. «Пудожни мене, Грицю, дам тобі паляницю, Дам тобі паляночку – дівчину-паняночку. Пудужнесся ду краю – Я пірожка покраю», – співається в поліській жнивварській пісні¹. Жартівливо-двозначний зміст пісні, підтверджує, що парубок не стане жати, незважаючи навіть на такі спокливі обіцянки. Під час жнив чоловіки й парубки в'яжуть снопи та зносять їх докупи, ставлять у «струпці». Не піде чоловік і в ліс по ягоди, але допомогти жінці принести їх із лісу – це його турбота.

У поліщуків пріоритет чоловіка у всьому. Він іде попереду, жінка за ним, але постійно оглядається. Тому тільки поліщучка може гонорово заявити, що в неї ззаду очей нема. Чоловік ніколи. Ніколи чоловік не висадить жінку на хур-

¹ Поліська дома. Луцьк, 2008. Вип. 3: Літо. С.243.

Поліська дорога на початку ХХ ст.

манку з сіном чи снопами. Не тому, що «баба з воза – коням легше», а тому, що «не заведяно». Такі особливості поведінки схоже склалися внаслідок місцевих природних умов. Чоловік на Поліссі завжди в постолах, жінка може йти й боса. На лісовій стежці він час від часу тупає, відганяючи змій. Жінка дихає йому в спину, тому їй нічого не загрожує, зрештою, як і йому, бо він взутий, а до того мусить знати, як розрізнити ядовитих від не ядовитих і як з ними поводитися. Хлопчиків батьки вчили цього змалку. Дівчаткам це не було першою необхідністю, для них вистачало й своїх наук.

Що ж до воза, то треба знати, що таке поліська лісова дорога. Хлопців змалку вчили, як поводитися з кінями, коли вони «поносять», як утримувати воза, щоб він не завалився, з якого боку чіплятися за «вужище», коли він з сіном чи снопами перевертається. Жінку при цьому можна й не врятувати. Тому-то чоловік гордо сидів на сіні зверху, а жінка, яка не так давно втоптувала снопи чи сіно під поклажу, покірно йшла за возом.

Спільне життя подружжя починало в доволі молодому віці: «Женилися рано. В 18 років. І хлопець, і дівчина так само»².

Поліщуки мали добре здоров'я і були стійкими до різних хвороб. До глибокої старості, а часом і до смерті зберігали гостроту зору, не знали, що таке холера, дуже рідко хворіли на сухоти.

Усі поліські легенди з персоніфікаціями хвороб здебільша пояснювали, чому поліщуки не хворіють на чуму, пропасницю чи холеру («Чума в Троянівці», «Холера на Світязі», «Нещасна пропасниця»)³.

Страждали тільки від ковтуна. Це коли волосся збивалося в купу так, що його не можна було розчесати. Кажуть, що ковтуна занесли на Полісся під час Першої світової війни австрійські вояки, а до цього його начебто не було. Але то кажуть те, що очевидне, бо тільки в 20-30-х роках польські фотографи зафіксували його на своїх знімках, а як було насправді, не знає ніхто, бо чи не були високі головні убори поліщуків як у чоловіків, так і в жінок, які часто бачимо на малюнках ХІХ ст. в одному з томів «Живописной России», схованками для копиці збитого волосся? Зістригати його не можна, бо на місці старого виросте новий ковтун і почне прогресувати спочатку. А от коли визріє, відпаде сам, а на його місці виросте пряме й рівне волосся. Біда тільки в тому, що часом «виношувати» його доводилося й до десяти років.

² Зап. 1997 р. Оксана Сорочук в с. Турі Ратнівського району від Марфи Зварич 1921 р.н.

³ Золота скриня / Упор. Віктора Давидюка. – Луцьк: Вежа, 1995. – (124 с.) С. 70, 57-81.

Культурні артефакти з погляду етністорії

Певна відособленість та загальна ізольованість Полісся значною мірою позначилось на специфіці культури та укладу життя його населення. Головна своєрідність цієї культури полягала у консервації її архаїчних рис.

Поліщуки виділяються своєю давньою обрядовістю, звичаями, традиціями, особливостями пісенного фольклору. Багато із них добре збереглися до сьогодення.

Архаїчними особливостями визначалася і матеріальна культура, зокрема житло. З планування воно було типово українським («хата — комора» або «хата — сіни — хата»), але регіонально-архаїчним за конструкцією та матеріалом. Робили житло з масивних колод, не білили, покривали дво-схилим дахом «накатом», опалювали нерідко «по-чорному».

Поліська родина. Осінь 1958 року.

Відгомони культури Київської Русі відчувуються і в елементах одягу (обруси, плати, зав'язки, серпанки), і в обрядовості («викликання померлих на розмову», «водіння куща» тощо). Ще перед Другою Світовою війною поліщуки підперезувалися і хусткою, і лляним поясом. Виходить, що завдяки своєрідності своєї історичної долі та специфічності природних умов наші діди зберегли для нас прадавнє слов'янське етнокультурне коріння, а в ширшому плані – міжпоколінний зв'язок та набуту спадщину.

Берестейські поліщучки в традиційному та «крамному» одязі

Сучасна поліська культура цілковито українська. Достатньо побувати в Дорогичинському, Іванівському, Пінському, Столинському, Малоритському, Кобринському районах, досить пройтися по селах в околиці Піни, Прип'яті, Струменя, Ясельди, Стиру, щоб переконатися, що поліське село говорить майже літературною українською мовою. Пройдіть всю Пінщину, Кобринщину, Берестейщину і ви не почуєте жодної білоруської пісні. Щоб заповнити цю прогалину, білоруським науковцям довелося чимало попотіти над українськими текстами, щоб у збірниках «Песні Берестейщини» та «Песні Беласточчыны» вони звучали по-білоруськи. Однак таких, як у цих книгах, пісень насправді там нема. Вони то є, але співають їх по-українськи, так само, як на Ратенщині, Ковельщині чи Сарненщині. Тому прочитані з цих збірників у «білоруських» поліщуків викликають сміх. Одначе на Берестейщині, Пінщині, Заго-

родді і Підляшші є віддалені села, де досі пам'ятають пісні про Морозенка, про Байду, про Кармелюка.

Зробити з поліщука білоруса нелегко, бо його важко організувати на щось нове, більше того авантюрне. Він панічно боїться здаватися смішним, боїться глузу над ним чи людського осуду.

Полішук милується своїми традиціями, старими звичаями і не радо піддається новим впливам і течіям, бо знає, що вони можуть відірвати його від всього того, що він дістав у спадок від своїх предків.

Полішук взагалі то допитливий, цікавий і проникливий, але до прибулої чужої людини завжди ставиться з недовір'ям. Він охоче розпитає вас, хто ви, звідки, куди й по що, але коли ви запитаете, як його звати і де його хата, він знайде як віджартуватися і не дасть вам належної відповіді.

Полішук гостинний і доброзичливий. Якщо ви прийшли до нього в хату, він спочатку вас нагодує, а вже тоді питає, що привело вас до нього. Та досить заговорити до нього чужою мовою, як він відразу буде поводитися перед вами налягнуто й нещиро. Проте рідко коли на Поліссі подорожній, якщо він не чужинець, ночував у корчмі. Йому завжди знайдеться місце в поліській хаті. Господар завжди знаходив припасену наливку, а господиня виставляла на стіл все найкраще, що тільки мала. За поліськими повір'ями, прийнятий подорожній приносить в хату щастя. Тому-то ще й донедавна в кожній поліській хаті стояло ліжко з горою подушок, на якому ніхто з домашніх не спав.

Білоруський полішук здебільша затруднюється відповісти, хто він за національністю. Один раз скаже «руський», іншим разом «тутешній». Підляшук на те ж питання відповідь вам «православний». Але коли «настоящий русскій» та ще й «православний» почне до нього говорити «па-русскі», полішук відразу відчуває, що перед ним чужа людина.

Жоден білоруський полішук не назве себе й білорусом, бо, як вважає Адам Кіркор, ця назва штучна. Самоназва білорусів – литвини, але між ними й поліщуками існує не

лише розрізнення, але й певне протиставлення. Вони різняться навіть антропологічно. Тому вчений наголошує на тому, що «фізіологічні риси білоруського племені у всіх трьох губерніях (Віленській, Гродненській, Гомельській – В.Д.) однакові. Винятком служить тільки Пінське Полісся»¹. Підтвердження цьому легко знайти в піснях, записаних на Пінщині, наведених цим автором:

*Ой ти річенько Дунаю,
Прибивай з жемчугою до краю.
Нам та жемчуга потреба /2
Старости кониченька ковати,
В дороженьку виїжджати.
В дороженьку щасную
По дівоньку красную.*

Архаїка Полісся помітна в багатьох проявах побуту, а особливо в назвах предметів. «Вилки» або «вила» в поліщуках – це очищена від кори розсоха з дерева на два або три «зуби», а от металеві вила – це «сохорі». Мабуть від сохи – тобто росохи.

Човен на Поліссі називають по-різному, залежить від місцевості. Десь «шугалія», десь «крипа», десь «чайка», а десь і «лотка». Однозначна етимологія тільки в «чайки». «Тшайка» – це човен по-турецьки. «Чайками» плавають тільки по Стиру в районі Колок від Борович до Чорторийська. Таке розмаїття назв добре пояснюється тією обставиною, що на Поліссі і в XIX ст. проживала ціла низка українських субетносів, етнографічних груп, починаючи з поліщуків, литвинів, пінчуків, севруків і закінчуючи не дуже численними групами чорнорусів, дейновців, поліхів, польовиків, навіть своєрідне невеличке плем'я малорусів. Все це свідчить про різні шляхи походження цього населення чи то про їхню

¹ Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т3. Ч.1. Литовское Полесье. Ч.2. Белорусское Полесье. Санкт Петербург, Москва, 1882. С.283

соціально-культурну відособленість упродовж тривалого часу.

Однак чимало явищ інакше, ніж збереженням старовинного побуту не поясниш. Метафора удачі тут – «качка на 12».

Кабана не «колять», а «б'ють», хоч насправді колять.

Дитину до року до 70-х років ХХ ст. тут не вдягали в сорочину, а закутували в пелюшки і покривальце. Крім того, перебуваючи за межами хати, мати не спускала її з рук, хоч би та вже й уміла ходити.

Справжні перли старовинного світогляду – поліські лайки. З першого погляду можна сприйняти за прокльони, але вони вже втратили попередню експресію й часто вживаються, як звичайні ідіоми. За винятком небагатьох: «А щоб тебе Перун попер» (у поляків «перун» – це грім, але тут явно не про нього). Багато лексем, яким вже не надається ніякого значення і вони вживаються «для зв'язки слів», пов'язано з вогнем: «Згоре ж твоя мате», «згоре твоя шкура», «згоре твоє лехо», «найде на тебе вгонь», «вгонь його знає». Найобразливіші ті які стосуються матері: «чорта на матира заробиш», «трасця твєї матире». Крапку в суперечці ставили словами: «Насиру матире». За це можна було від чоловіка «получити в губу», а від жінки почути у відповідь: «Щоб те справ, землю драв».

Отака вона «найгидкіша» поліська культура. І жодного матюка сексуального змісту. Тепер, звісно, інакше. «Велікій магучій» настільки все спохабив, що де поліщук, а де москаль, сам чорт не розбере.

До речі є й про чорта: «Йди ти до чорта». – «У чорта своїх до чорта».

Давність поліської культури забезпечило неперервне проживання місцевої людності на цих землях упродовж 12 тисячоліть. Культура Лінгбі, яка поширилась з Ютландії (сучасної Данії) на територію Західного Полісся, яке в той час входило в зону тундри, чудово пристосувалась до місцевих умов, полюючи на стадних оленів. Коли олені мі-

гравали на північ, частина населення пішла вслід за ними, а частина, яка вже навчилась полювати на нестатних копитних в умовах заводненої місцевості та ловити рибу, якою кишили водойми, визнала цілком придатними для виживання й існуючі умови. Від них від часів фінального палеоліту й тягнеться етногенез поліської людності.

Про це нагадує не тільки нікому вже не зрозумілі назви **Люцимер Пульмо, Цир, Хоцунь** та багато інших.

Крім того, на Західному Поліссі залишилися острівці різних цивілізацій. У Світязі дітей, щоб не лізли на горище, лякають драбом, який там сидить. Більше ніде згадка про нього мені не траплялась. Відьму тут називають не відьмою, а змією. На весіллях розігрують драму з приборканням турці та її метаморфозу в молодицю. У цьому вгадуються сліди східнопоморської культури, яка достеменно мала тут своє поширення. Можливо з нею, а можливо й з пізнішими інвазіями балтійського населення. Тут однозначно присутня й шведська топоніміка. Можливо, через варягів чи ятвягів, а можливо й пізніших міграцій майстрів з Європи. Між іншим тільки на Світязі човен називають крипою. На решті території Західного Полісся ця назва не відома.

Відомо інше. Усе Полісся, Волинь, Прикарпаття постійно тяжіли до Балтії, південно-західна провінція України – до Балкан, східна – до Степу. Всі міграції на Західне Полісся йшли з заходу. Лише праська культура просувалась звідти на північний захід, всі інші – в зворотньому напрямку. Звідти й про європейськість місцевої культури та її очевидний зв'язок із західною цивілізацією.

Західне Полісся – колыска слов'янської писемності?

Спокійно переживши у 60-х роках ХХ ст. славу прабатьківщини слов'ян, на початку 90-х Західне Полісся з властивою для нього незворушністю навіть не помітило, що стало знову в центрі уваги вченого світу як колыска слов'янської писемності. Про це не писала не тільки місцева преса, не порушувалося це питання й на різного роду краєзнавчих конференціях, яких на той час було більш ніж вдосталь. У всякому разі більше, ніж тепер.

Уперше це питання поставив ужгородський мовознавець Борис І. Яценко у передмові до власного перекладу на українську «Велесової Книги». Дослідник вважає, що написана ця українська пам'ятка V-IX ст. на Західному Поліссі, оскільки вона «сама вказує на басейн ріки Прип'яті, як на місце, звідки походить», а крім того, лінгвістичний, етнографічний та історичний матеріал «Велесової Книги» чітко накладаються один на одного саме в районі Західного Полісся¹. У післямові до свого перекладу вчений наводить низку граматичних особливостей західнополіської говірки, які проявилися в пам'ятці. Це для науковців-лінгвістів. А для широкого загалу наведемо лише слова, які для багатьох поліщуків будуть добре пізнавані: **сине море, земле наше, полоте, знате, плакатіся, душе, спомін, матира, тії, тамо**. Це тільки дециця. Тому щодалі, то більше вчених схиляється до думки, що її мова найбільше нагадує західнополіський діалект, тільки звісно ж не теперішній, а не далі IX ст. Підзаголовок до перекладу пам'ятки, опублікованого в аль-

¹ Велесова Книга: Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу / I тис. до н. д. – I тис. н. д. / Упорядк., ритм. Переклад, підгот. автентичного тексту, довід. мат. Б. Яценка / Заг. ред. В.Довгича. К., 1995. С.28.

манасі «Хроніка 2000» (1995, № 4), мав таку назву: «Збірка поліських пам'яток V-IX ст.». Крім лінгвістичних аргументів, які лягли в основу поліської прив'язки тексту, наводилися й текстуальні. В ній згадується, що частина «Щекових дітей», від чийого імені ведеться оповідь, разом зі своїм вождем пішла на захід, інша ж поселилася в лісах Волині та Полісся.

З часом думка про те, що «Велес книга» була створена в західній частині Полісся, набувала все більше своїх прихильників².

Історія появи цієї пам'ятки дуже цікава й драматична. Не буду зупинятись в деталях, але бодай у кількох словах мушу її переказати.

Писана вона на дерев'яних дощечках і під час першої світової війни була знайдена 1919 р. в розгромленому червоними бандитами панському маєтку на Харківщині полковником Добровольчої армії Федором Ізенбеком та вивезена за межі більшовицької Росії. Оригіналом були дубові дощечки з випаленими розпеченим залізом написами, на низані на ремінець. Під час Другої світової війни вона зникла на території Бельгії. А до того з 1925 по 1939 р. під пристальним наглядом нового власника над нею працював білоемігрант з України інженер-хімік Юрій Миролюбов. Реставрував, фотографував та переписував, пробував розшифровувати. Аматорові вдалося переписати більшу частину дощечок. Чітка світлина вийшла лише з прорису однієї 16-ої, яка й дала назву книзі. Починалась вона словами «Влес книгу сію...».

В поле зору науковців книга потрапила в 50-х роках після публікації її частин в емігрантському журналі у Сан-Франциско. Тут же Сергій Лесной, ентомолог-емігрант із Києва, за посередництва Мельбурнського університету (Австралія) надіслав світлину прорисів 16-ої дощечки до

² Ключек Г. Світ «Велесової книги» (19)

Академії наук СРСР. Відповідь не забарилась: «Підробка». Експертний висновок підготувала палеограф Лідія Жуковська. Відзначивши, що палеографія накреслень досить давня, докирилівська, вона все ж зауважила, що вимова звуків, окремі морфологічні риси «свідчать про явища, співіснування яких, з погляду сучасного слов'янського мовознавства, абсурдне». Тобто, у тексті на дощечці було зафіксовано немало таких форм, які, на думку експерта, виникли у слов'янських мовах після IX ст. Це й послужило підставою для висновку про підробку.

За офіційною ж версією, яка й до цього часу викладається в університетах, давньоруська мова походить від старослов'янської (тобто – староболгарської). Тільки ніхто не задумується над тим, звідки вона взялася у болгар, народу ілрійсько-фракійського походження (предків сучасних іранців та кельтів – В.Д.), який з VI ст. почав слов'янізуватись внаслідок інвазії на Балканський півострів переселенців із сучасної України та асиміляції ними корінного болгарського населення (гунів).

І головне питання – чи та мова формувалася на основі окремих діалектів чи діалекти виникли на її основі?

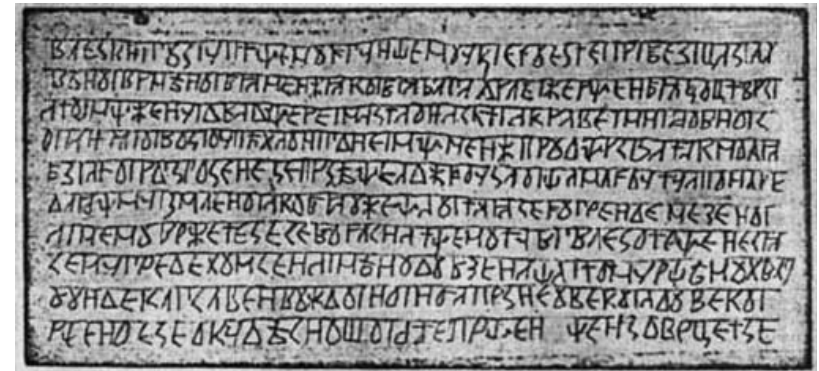
Категоричність істориків літературної мови іноді вражає. Часто, забуваючи про специфіку об'єкту своїх досліджень, вони поширюють власні висновки про писемні джерела на всю мову. Всієї мови, яка вживалась на час виникнення тієї чи іншої пам'ятки, не знає ніхто. Мій викладач в Київському університеті світлої пам'яті Петро Тимошенко, маючи й без того тонкий голос, часто переходив на фальцет, коли котрась зі студенток називала його предмет історією мови. «Історія літературної мови! – наголошував учений. – Яка була на той час розмовна мова, ми не знаємо, хіба здогадуємось за окремими знайомими нам словами. Літературна мова – то одне, розмовна – зовсім інше!»

Літературна мова IX ст. мала вузьку сферу застосування лише в церковному середовищі і то поза межами більшої частини території сучасної України. Якби в цю

сферу потрапила «Велесова книга», вона була б негайно знищена. Щастя було в тому, що потрапити туди вона не могла, бо цієї сфери не стосувалася. То які можуть бути висновки, правильною чи неправильною мовою вона написана?

Думаю, про хибність такої позиції розуміли й самі мовознавці-експерти. Та куди їм було діватися?

Поява такої пам'ятки серйозно підірвала псевдоісторичну доктрину, створену Карамзіним і Татіщевим, а згодом підкріплену Погодіним. «Історія государства російского» в її світлі тріщала по всіх швах. Тому якби цього не зробила Лідія Жуковська, знайшли б когось іншого, хто б підготував відповідь аналогічного змісту і знайшов ще й інші формальні аргументи. Хоч заради справедливості слід зазначити, що та ж Жуковська на повному серйозі встановлює «докириличний» шрифт цієї так званої «підробки». Більше того Борис Яценко у відкритому листі до Лідії Жуковської зауважив, що вона, проводячи першу експертизу «Велес книги», навела чимало спостережень, які, навіть поза волею автора, об'єктивно промовляють на користь справжності пам'ятки³.

Яценко Б. Загадки першої експертизи//Велесова книга. Легенди, міти, думи. Скрижалі буття українського народу I тис. до нової доби – I тис. нової доби. Київ, 7502 (1995). С.289 – 292.

Згодом московський дослідник «Велес книги» Олександр Асов пояснив: «У своєму виступі в Будинку вчених Лідія Петрівна прямо говорила про те, що зміст її відгуку визначався мало чи не на партійних зборах, а точніше, був викликаний тиском «органів...»⁴

Як зазначив дослідник літературного дискурсу «Велесової книги» Григорій Клочек, «поява та визнання цієї пам'ятки вносить у свідомість багатьох людей певну розгубленість, що викликана необхідністю відмовитися від уже сформованих і нібито тією чи іншою мірою науково обґрунтованих уявлень про наше прадавнє, ще дохристиянське минуле». Ще більше про це сказав Володимир Шаян: «Книга Велеса» змінить не тільки науку історії, але саму історію»⁵. Як це не дивно, її поява не потішила, а скоріш налякала освічених українців. «Перше, що дивує в історії вивчення «Велесової книги», – пише Валерій Шевчук, – її опублікування не стало науковою сенсацією, більше того, навколо неї витворилася своєрідна мовчанка, яку можна віддати знаменитою формулою росіян: «Нет, не было и быть не может». А чому? А тому, що «не может быть»⁶.

Особливу небезпеку від визнання цієї пам'ятки московський ідеологічний апарат вбачав у тому, що активізація вивчення давньоукраїнської пам'ятки інспірувалась ворожою радянській владі українською діаспорою. «До того ж, сама поява «Велесової книги» в радянській філологічній та історичній науці змушувала до принципового переосмислення усталених концепцій і теорій, що вибудовувалися протягом усіх підрадянських років довкола так званої «спільної колиски» та «спільного стовбура» виникнення і розвитку трьох братніх східно-слов'янських народів».

⁴ Асов А. Еще раз о тайнах “Книги Велеса” // Наука и религия. 2000. №5. С. 57.

⁵ Шаян В. Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. - Т. 1. - С. 144 – 145.

⁶ Шевчук В. Загадка “Велесова книга” // Хроніка-2000. - 1994. № 3-4. С. 71.

Поява такого джерела вважалась ідеологічною підорвою проти офіційної доктрини СРСР. Саме наприкінці 50-х років Москва наважилась на введення в обіг офіційного міфу про спільні корені трьох братніх східнослов'янських народів — українців, росіян і білорусів. В його основу, як відомо була покладена вже дещо забута й затерта імперська карамзінсько-погодінська теорія, згідно якої під натиском татарської навали руси розбіглися з Києва хто куди: одні в мордовські болота, інші в білоруські пущі, ще інші на карпатські кичері. Ті, хто не встиг, піддалися нещадній асиміляції спочатку з боку татар, турків, а згодом – поляків.

До речі, в новій біогенетичній обгортці цю теорію запустили в інтернет адепти т.зв. «русского міра». З посиланням на лабораторію популяційної генетики людини Медико-генетичного центру Російської академії медичних наук автори один за одним повідомляють сенсаційну інформацію: «Еталонний українець відрізняється від «русского» кольором шкіри, волосся й очей – він смаглявий брюнет з правильними рисами обличчя й карими очима». Половині українців має стати зрозуміло, наскільки вони далекі від цього еталону. Далі йде обіцянка, що «молекулярно-генетичні результати першого в Росії дослідження генофонду «титульної національності» у вигляді монографії «Русский генофонд» в кінці року (якого саме не повідомляється) вийде в видавництві «Луч». А щоб ми не мучились, чекаючи на монографію, особливо допитливим анонсують головний результат.

Головною сенсацією «русского генофонда» стали дані по Україні. Виявилось, що генетично населення Східної України – це, як і «русские», – фіно-угри (насправді від 8 до 12 %), тому «східні українці практично нічим не відрізняються від «русских», комі, мордві, марійців, вепсів. Це один фінський народ, який мав колись і свою спільну фінську мову. А ось з українцями Західної України виявилось несподіваніше. Це зовсім не слов'яни, як і не русо-фіни Росії і Східної України, а цілком інший етнос: між українцями зі Льво-

ва й татарами генетична віддаль становить всього лиш 10 одиниць», тобто 10 поколінь. А далі підсумок: «Журнал має сенс: ці дані чітко пояснюють постійний розкол в українському суспільстві, де під назвою «українці» живуть насправді два цілковито різних етноси».

Так діють на випередження московські спецслужби в умовах інформаційного суспільства. Все пояснили, все поставили на свої місця. Далі можна наступати, захоплювати чужі території в Криму й на сході України. Татари хай вибираються до Львова, їхні брати давно вже там. І крапка.

Коли ж з'явилася в середовищі українських емігрантів «Велесова книга», єдино правильним методом було не показати її нікому на очі і паралельно готувати громадську думку про її несправжність.

Тексти цієї книги не тільки не залишали каменю на камені від белетризованої теорії про спільну колицку, але й ставили під сумнів багато постулатів історії «Давньої Русі», введених православно орієнтованими вченими. А найстрашніше – стверджували право українців-русів на власну історію.

Сергій Лесной вбачав у Велесовій книзі оригінал давньоруського рукопису IX ст., зачепивши неповторність як техніки написання, так і її змісту. Підкріплював свою переконаність в оригінальності тим, що, на його думку, «виготовлення дерев'яних книг — особливе мистецтво. І фальсифікатор не наважився б на таку підробку, та ще й загальним обсягом понад три друковані аркуші». Звертав увагу й на те, що алфавіт хоч і схожий на кирилицю, але своєрідний – без грецизмів. За цим можна вбачати його позацерковне походження – В.Д. Мова теж оригінальна, але в усьому має чіткі слов'янські форми. Що ж до історичних знань авторів, то вони просто вражають.

Щоб зрозуміти суть заперечення оригінальності пам'ятки російськими радянськими вченими, досить почитати, що тепер пишуть їхні учні з того ж інституту. Дмитро Сичинава, кандидат філологічних наук, старший науковий спів-

робітник відділу корпусної лінгвістики та лінгвістичної поетики Інституту російської мови імені В.Виноградова РАН констатує: «В «Велесовой книге» мы находим украинские, польские и чешские языковые элементы... Сочинитель «Велесовой книги» ... простодушно счел, что для создания эффекта древности достаточно брать формы из разных языков (чем больше взаимоисключающих вариантов, тем лучше) и исказить их сильнее, так, чтобы ни одна форма не была похожа, например, на современную русскую. История про списанную одним человеком (и не виданную никем, кроме него) рукопись, которая потом пропала, — обычный сюжет появления подделок (а вот «Слово о полку Игореве», прежде чем оно исчезло, видели немало ученых)».

Цікаво, хто саме з «учьоних» бачив оригінал «Слова»: німці, українці – інших бо «учьоних» та той час у столиці «государства російского» не було? «Велесову книгу» теж начебто просили для дослідження бельгійські вчені. Бачили, не бачили самі дощечки, невідомо. Невже просили те, чого не існувало насправді?

Попри наукові вимоги, які передбачають переклад іншомовного тексту, мені важко було утриматись, щоб не передати сумніви московських спеціалістів з лінгвістичної поетики мовою оригіналу. Отже, як бачимо, основна зачіпка в тому, що в тексті відсутні слова, які б нагадували сучасні російські. Звиняйте, панове, але, якщо йдеться про IX ст., то староболгарської, яка на той час була єдиною церковнослов'янською, у нас ще не чули, а у вас взагалі розмовляли на різних мовах, і предки тих, хто тепер називає себе «русскімі», не розуміли одне одного.

А ось доктор філологічних наук Юрій Бегунов, професор Радивой Пешич (Сербія), доктор філологічних наук Радоміл Міроєвіч (Сербія) не сумніваються в автентичності давньослов'янських текстів. Їм вони зрозумілі. Не розуміють інших слов'янських мов тільки т.зв. «росіяни», для яких їхня начебто й «рідна» теперішня мова є іноземною. До того ж чимало її слів запозичено з угро-фінських, туран-

ських наріч, татарської, китайської мов, тому не знаходячи їх в інших слов'янських мовах, вони розгублюються.

Справжній залізний заслін до потрапляння книги на територію СРСР було поставлено, коли в 1970 р. «Велесова книга» була надрукована в Канаді. Саме в той час радянське державне турагенство «Спутник» під тотальним наглядом спецслужб відкрило туристський маршрут з Канади та США, розрахований для відвідин історичної батьківщини для постарілих за повоєнні роки українських емігрантів та заодно виявлення можливих агентів із числа їхніх родичів. Принагідно вербували й власних із числа приїжджих.

Митники вилучали книгу на кордоні нарівні з антирадянською літературою. Правда, до осуду на зборах трудових колективів нарівні з творчістю Сахарова й Солженіцина, яких тут ніхто в очі не бачив, але всі засуджували, справа не дійшла. Та друкувати чи поширювати в самвидаві вважалося не меншим злочином, за який можна було отримати конкретне покарання. Виключення з інституту – найменше, на що міг розраховувати адепт.

Вперше в СРСР повний текст книги був опублікований лише 1990 року, коли КДБ було вже не до книг – Верховна Рада УРСР прийняла декларацію про незалежність. Та й наклад як на ті часи був мізерний – лише 3 тисячі примірників.

Думки щодо автентичності тут же розділились. Хто не вірив в існування оригіналу «Слова о полку Ігоревім», не повірив і в справжність «Велесової книги». Дуже вже схожими виявились історії зникнення оригіналів та запопадливості у створенні їхніх копій.

Та яким би талановитим не був фальсифікатор, підробити не тільки зміст, мову, а й шрифт вартувало б немалих зусиль. Що ж до самого змісту, то чому б його було не виписати ретельніше, щоб не викликав сумнівів. Наразі ж подано досить розпливчаті географічні локації, епізодичні й непослідовні події, не вивірені, а десь, може, й перекручені факти. Так і не зрозуміло з її змісту, хто переміг готів: іллірійці чи русичі, коли існувало напівмі-

фічне місто Гелунь, де сиділи ільмери, а де русколань.

Порівнявши абетку «Велесової книги» з абеткою з Софійського собору, датованою IX ст., з новгородськими абетками XI–XIII ст., палеографи дійшли висновку, що абетка «Велесової книги» молодша за софійську абетку, але старша за новгородські. Отже, графіка «Велесової книги» може бути датована кінцем IX — початком X ст.

Текст книги написаний так званим «підвішеним» письмом, в якому літери ніби чіпляються за лінію рядка, а не розташовуються на ній. Це традиція рунічного письма, теж докириличного і того, яким уже в IV ст. користувались готи, земля яких, як пише автор «Велескниги», перейшла до нас. Зрештою і в самій абетці трапляються принаймні 2 рунічні знаки, які зафіксовані на готському списі на означення літер **p** і **c**. Постає питання, чи заслужено ми називаємо кирилицю кирилицею. До всього ж в агіографічних пам'ятках заховалась згадка, що Кирила навчив слов'янської грамоти простий перевізник із Херсонеса. Та хто ж заради якихось дрібних деталей стане переписувати історію, подаровану нам «православним» «великим» Татіщевим. Хоч її вже «переписують» своїми відкриттями Радежа, Плісненська і Стільська львівські археологи й історики.

Якби ж вони, вже «розангажовані» на правдивість Татіщева, який, на думку Олексія Шпотя, пишучи свою «Історію Росийскую», вже користувався інформацією з дощечок «Велесової книги», свідомо перейменувавши «ільмерців» на «ільменців», уважно прочитали цю «підробку», то напевно знайшли б у ній підтвердження того, що її автори знали ту історію, яка відкривається тільки останнім часом. Принаймні в ній можна знайти прообрази тшинецько-комарівської культури («*Мовимо, що так літ за 1500 до Діра пішли прадіди до гори Карпатської і там оселилися і жили ладно*»). Згадано й про посування її на схід (східно-тшинецька культура від Рівного до Сосниці), що сприяло виокремленню кількох пізніших етнонімів, відомих із літописів: «*Ту бо даємо на спомин про гори Карпатські; в той*

час називався *рід наш картини* (комарівська культура). А стали жити в лісах, то мали назву *древичі* (рівненський і прип'ятський варіанти східнотщинецької культури), а в полі були, то й звалися *полянами* (київський варіант східнотщинецької культури).

Московські лексикографи ставлять під сумнів оригінальність тексту, тому, що в ньому використано слова, які, на їхню думку, з'явилися в слов'янських мовах пізніше. Та чому ніхто не згадує про те, як з'явилися інші невідомі раніше слова? Вони ж входили в літературний вжиток, усеperеч писемним канонам, з розмовної мови. Тоді, якщо слово не зафіксоване в літературних пам'ятках, чи означає це, що до першої писемної згадки його загалом не існувало? Звісно, ні. Це зауваження мушу зробити перед прочитанням наступних уривків з тексту. В ньому часто вживається слово **се**. Російською його перекладають як **то**, українською залишають майже без змін і подають як **се** у значенні **це**. Відповідно відбувається й поділ суцільного тексту на окремі слова та речення, як наслідок не завжди правильний. У такій інтерпретації слово не завжди виявляється на своєму місці. В жодній з літературних слов'янських мов в іншому значенні, ніж **це**, мені його знайти не вдалося. Зате воно часто вживається в західнополіському фольклорі. Першим звернув на нього увагу ще у 80-х роках ХХ ст. професор Іван Денисюк.

На території між Ратнем (Ратним) і Камином (Каменем Каширським) на весіллях співали пісню:

*Добрий день, свате, до твоєї хате,
Де ж тее дитьо, що нам узяте,
Чи виписане, чи намальоване?
Се виписане, то нам узети,
Се намальоване, до стини прибетити⁷.*

⁷ Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. У 3-х томах, 4-х книгах. Львів, 2005. Т.3: Фольклористичні дослідження. С. 240 – 241.

На думку професора, «се» слід читати як «якщо»⁸. Цілком погоджуюся, бо таке його значення дуже виразно випливає з іншого тексту:

*Й уже Володька на віз сяде,
Його долейка у воріт стрічає.
Се добрая доля_– сядай зо мною,
А се плохая – пливи за водою⁹.*

Інший, мабуть, новіший, варіант пісні вже уникає незрозумілого слова, тому подає його в перекладі:

*«Як добра доля, то їдь зо мною,
А як погана – пливи з водою»¹⁰.*

Отже, однозначно слово **се** вжито в значенні «як» («якщо», «коли»).

Ще в інших варіантах цього тексту **се** вже чергується із **що**:

*«Що судженое, то ми візьмемо,
Що мальоване, до стіни приб'ємо»¹¹*

Не беруся стверджувати, що ці значення виникали одночасно, адже в окремих випадках у весільних пісенних текстах з цієї ж місцевості «**се**» не може означати «**якщо**», бо ці слова стоять поряд:

Хай обсядають, якщо се не знають.

В іншому випадку:

*Ой тихо-тихо вітьор віє,
Ой се знати мей батько їде.*

Схоже, що й там, і там слово **се** відповідає літературному **це**, яке не властиве західнополіським говіркам (на Берестейському Поліссі кажуть: **се**, на Волинському – **то**, **гето**).

⁸ Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. У 3-х томах, 4-х книгах. Львів, 2005. Т.3: Фольклористичні дослідження. С. 240 – 241.

⁹ Там само. С. 216.

¹⁰ Там само. С.317.

¹¹ Там само. С.241.

Отже, різнозначенність слова **се** в весільних піснях Ратенщини існує однозначно. Не відкидаю й того, що різне його значення може бути наслідком залучення із різних мов. Тільки з яких? Хоч подібних прикладів у лексиці цієї місцевості достатньо. Не походять зі слов'янського лексикону й інші слова, що трапляються в весільних піснях цієї місцевості. Спробуйте визначити етимологію слів **судосити** (зустрічати), **тубир'є** (багатство), **цятатися, цьотатися** (чи то спішуватися, чи то вмощуватися, всідатися) :

*Допіру, бояри цятайтеся,
Собі місця питайтеся.*

В одному з записів слову **цятайтеся** таки є заміна – «всядайтеся», але не факт, що це тільки так почуто записувачем, який не знаючи місцевого діалекту, реконструює його на власний розсуд, вставляючи відомі слова. Факти таких перекручень у цитованому збірнику добре відомі. Та й сам упорядник звертає на це увагу у своїй передмові до текстів¹².

*Тож відкиньмо зайву в такому разі категоричність, та спробуймо прочитати уривки з «Велесової книги» з уже встановленою семантикою слова **се**. В одному випадку воно цілком відповідає значенню **це**: «Тоді Троян напав на дулібів. І **се** дідове наші пішли на легіони і розтроцили їх. І те було з триста літ до нашого часу. І сеє маємо тримати у пам'яті... І **се** згадаємо, **як** Троян був дідами нашими розтрощений, і легіони полону брали були до полів наших, і так трудилися на нас десять літ і одпущені були од нас ... І **се** Траян був за п'ять сотень літ до готів»).*

В інших рядках однозначно підходить значення **як** або ж **коли**, зокрема зі згадкою про плем'я волинь: «**Коли** (Се) про волинь ідеться, перша яка біла ворогів, бо хоро-

¹² Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. У 3-х томах, 4-х книгах. Львів, 2005. Т.3: Фольклористичні дослідження. С. 243.

бра є, і та волинь є першим родом, будучи їх початком. І вої пішли до Дунаю і далі, і звідти уже не повернулись. ... А в той час волиняни заговорили про єдність нашу; і рід з родом догодився, і мали силу велику воїнів. А в зручний час отці пішли на них і були по обрах».

З суто лексичного погляду та ж неоднозначність слова **се**, що і в західнополіській говірці. З історичного ж ідеться про близьких сусідів поліщуків – волинян та об'єднання з ними. Водночас – і про переселення частини цієї об'єднаної сили на Дунай – адже воїни, які пішли на Дунай там і осіли. Можливо саме там їх і прозвали дулібами, що ввело в сум'яття літописця Нестора, який, звісно ж, за переказами, розмістив їх у «Повісті минулих літ» на одній території – по Бугу. Та й деякі сучасні історики переконані в тому, що до VI ст. дуліби проживали на території сучасної Чехії. (Чи не звідти впливля й відома празька культура?). До речі, купальські обряди чехів і волинян ідентичні, хоча польський відрізняється не тільки назвою (*sobótka*)?, а й діями.

І тільки там, виходить із тексту, об'єднавшись із волинянами, їхні сусіди (може, й поліщуки) мали храми («І се

Згідно з цією картою дуліби з VI ст. проживають на теренах сучасної Чехії

мали на Волині дулібській храми (отже, була ще й якась не-дулібська Волинь – В.Д.) і о (при – В.Д.) Суренжі на морі Сурським і синім. І се великі врати для нас, бо храми суренські побиті ворогами, і боги наші, зневажені, в поросі валяються»).

Не так ясно описано відторгнення іллірійців від тих, кого текст видає за автохтонів, а також повернення дулібів (мабуть, «із чехів» – В.Д.) у VI ст. («Тут бо скажемо, що було в ту добу насправді, – іллірійці були поглинені од нас. І не було в нас тоді нікого, крім дулібів, які були повернені на борусь. Мало лишилось іллірійців, або так званих ільмерців; і ті якраз сіли біля озера. А далі оселилися венеди» (зарубинецька, черняхівська, зубрицька чи поморська культура?)

У I–II століттях н. е. венеди згадуються у творах Плінія Старшого, Клавдія Птолемея, Публія Корнелія Тацита, пізніше — в творах Йордана, у Пейтингерових таблицях тощо. Тацит, який жив у 50-120 роках н. е., вважав венедів прямими предками слов'ян. За його свідченнями венеди мешкали на півночі та сході Карпатських гір; на схід від лугіїв, готів та естів; на північ від сарматів, «між певкінами та феннами».

Пейтингерова таблиця локалізує венедів і в пониззі Дунаю.

А ось Птоломей, відносячи венедів до числа «дуже великих племен», писав, що вони посідають землі «вздовж усієї Венедської затоки». А на той час так називали Балтійське море.

Такий перелік локацій переконує, що венеди жили всюди – від моря і до моря. Та в VI ст. внаслідок їх стрімкого розселення, а відповідно й отримання нових екзонімів серед сусідів назва «венеди» залишилася лише за балтійською гілкою, представниками дзедзицької археологічної культури. Німці називали їхню країну Вендланд, самі ж вони називали її Славією.

Жодного стосунку до території Полісся, особливо захід-

ної частини не має руськолань. Слова «*Се бо антами були по руськолані (це про венедів), а раніше були русами і лишилися ними...*» однозначно вказують на те, що це перекручена грецька назва (чужі назви на свій лад перекручували часто). Відтак руськоланню може бути плем'я роксоланів залізного віку, яке в офіційній історії вважається «сарматським». Збігається й його причорноморське розміщення: «Руськолані ... порядкували на півдні...». Подальша фраза розкриває, хто такі боруси: «... а боруси – на півночі». Виходить, що це може бути східна гілка поліщуків, названа Геродотом будинами, але будини жили там задовго до описуваних подій (до венедів). Десь там жили і тоді, і в наступні століття неври, після переселення на захід якимось чином перейменовані в ятвягів. До речі, про ятвягів, сучасників древлян, половців і волинян у «Велесовій книзі» нема ні згадки. То, може, це їх названо борусами. Деякі історики вважали ятвягів прусами. Ще інші виводили етимологію прусів від порусів. Поруси й боруси – це так близько! А згадка про те, що дуліби, повернувшись із Дунаю, стали борусами, хіба нічого не говорить? Звідти цілком реальна й пруська топоніміка в околицях Шацька. До речі, сконцентрована вона якраз у місцях дислокації милоградської культури. Тоді не обов'язково пов'язувати її походження з поморською. Ятвяги теж були напівслов'янами, напівбалтами.

Етнічна історія русів виписана у «Велесовій книзі» тас-тільки скрупульозно, що ті «любітелі руской старіны», які вже готові витлумачити подані в ній події на свою користь, змушені або спотикатись об неприємні деталі, або тлумачити лише окремі епізоди.

Одну з таких фальсифікацій детально описав у своїй книзі Григорій Клочек. Основна фабула полягає ось у чому: «З'явилися публікації, задум яких полягає в тому, щоб відібрати «Велесову книгу» в українців шляхом перенесення місця її народження а території, де проживали наші пращури, далеко на північ - у Великий Новгород.

Таким чином здійснюється спроба зробити цю пам'ятку російською»¹³.

Проте з неохотою закордонні аматори переписування історії вчитуються в рядки, в яких згадано їхніх «неруських» предків: «*Се (коли, якщо – В.Д.) називаються ті поляни, свередьзі і деревляни, то бо всі руські, од руськолунян походять. Окремими є сумь, весь і чудь – і звідти прийшла на Русь усобиця*». Сум, весь і чудь – племена, які з XVIII ст. поволі почали усвідомлювати себе як «русские православные». Яким богам молились перед тим, взагалі невідомо.

Мала русь і кращих сусідів: «*...знаємо і про ілмів, тобто іллерів; ми ж родичі. І се жмудь каже нам, що прийде до нас і підтримає нас проти ворогів наших; Окремо жмудь була коло тієї і та була литовська; і се називались ільми од нас, або інакше ільмери*» (кривичі, словени – В.Д.).

Усі щойно названі племена можна об'єднати одним збірним означенням **вони**, тобто сусіди, хоч і близькі в етнічному плані родичі, та все ж таки **вони**. Постає питання, а хто ж тоді ті **ми**, від чийого імені оповідає автор чи скорше автори. Напрошується відповідь, що це ті, в чийх піснях і до цього часу замість **коли** так природно вживається **се**. В оригіналі пам'ятки воно вжито в такому контексті: «*а се бо свент ыре іде до ноі і да боудіємь достіщеноі овіа*» (а коли святий Ірій іде до нас, то будьмо достойні його).

Борис Яценко залишає це слово без перекладу, вочевидь, не знаючи його значення, яке заховалося тільки на Західному Поліссі, сумніваюсь, щоб лише задля збереження архаїчної форми.

То хто ж ті ми? Автор подає розлогу характеристику своїх предків («*Зілля бо знали робити, посуд, печений у вогнищах, – і суть бо гончарі умілі. Землю орати чи худобу доглядати ті бо розуміли. Такі й наші отці суть. А прийшов рід злий на нас, напав. І тому змушені були відійти в ліси*»).

¹³ Ключек Г. Світ «Велесової книги». С.

«Багато злигоднів приніс ранній холод. Отак відійшли сюди й оселилися огнищанами на землі руській».

«По готській війні все порушилося і, руськолань покинувши, одійшли (ми) до Кия і оселилися на землі тій».

«А ми відійшли від гір Карпатських до Кия і там зустріли ворожість злих народів».

Своєю столицею аборигени вважають утрачене чи то напівміфічне місто Голунь, побудоване колом, як фортеця («... і в давнину мали Голунь нашу, і гради, і села, і вогнища, що утворювали землю ... мали уділ русів Голунь, яка була сильна і на ворогів страх уміла наводити». «Голунь був слашний і три сотні градусів сильних. Киеград мав менше на півдні десяток градусів, і поселень, і сіл зовсім небагато лишилось». «І то Голинь був у голому степу і лісі» (тобто в лісостепу – В.Д.). Можливо, йдеться про Стільсько, яке також розміщене в лісостеповій зоні. Навколо нього тільки на Львівщині виявлено 12 городищ (найбільші Стільсько, Плісненськ, Солонськ). Це були давні міста, в десятки разів більші за міста, підпорядковані Києву). Зрештою й сама назва Стільсько родова, тобто у значенні «столичне місто». А власна могла бути й іншою. Та й колова забудова міста наче взята з «Велесової книги»: «*І та Голуне, колом будучи, тяжко дісталася ворогам. Отож наші міста колом ставити маємо, як і отці наші*».

Що за місто, що за земля на три сотні хай не міст, навіть поселень? Нема про неї ні в Йордана, ні в Прокопія Кесарійського, а в Геродота й поготів. Попри те, переконує автор, «*Паркун благоволив нам, і завдяки йому жили спокійно. І таким було життя п'ятсот літ, а потім подалися на схід сонця і пішли до Дніпра. Та бо ріка є, що до моря тече. І там на півночі оселилися на ній. І називали Дніпро Прип'яттю. І там жили п'ятсот літ*» (III–VIII ст. – В.Д.). Отже, на Прип'яті вогнищани проживали дуже довго. Півтисячоліття – це той проміжок часу, упродовж якого формується цілісно етнічна ідентичність. І як видно з наступних рядків, вона не ідентифікує себе з Києвом: «Там

же, дочекавшись приступу варязького, себе боронили од них. І так було се через років тисячу триста по Кюотцю, триста років по Карпатському життю. Через тисячу літ Києграда одна частина йде до Голуні і там залишилась, а інша – біля Києграда, і перша є руськолані, а друга – Кия».

З часу переселення до «Щекових дітей» до Кия починається інша історія. Вона ознаменована консолідацією «руськолані» та розширенням її володінь. Розвиток державних інституцій починається з віри в свою силу й непереможність. Вона ж починається з будівництва храмів, навколо яких і виростають міста. Цей процес, за даними археології, набуває незворотнього розвитку з VIII ст. «Велесова книга» відображає його дуже лаконічно, з акцентом не так на процесі поширення цієї тенденції, як на технології будівництва.

«Се бо ми ті урви мали берегти і храми богам ставити і споруджували стіну з дубів, а за тим і другу стіну; і там зберігали богів наших образи. Мали многі храми в Новіграді на Волхві-ріці, мали в Києграді по боголісах. Се бо тисячу триста літ зберігаємо святоці наші».

Тут однозначно йдеться про відкриті святилища за стінами-укріпленнями і про дерев'яні образи богів, тобто ідоли, що було характерно для північних молілень, але не про храми. Про них згадується тільки стосовно карпатських земель: «Сказано вам про старі часи, коли **мали храми карпатські**». І раптом все це відійшло у спогади, далекі від реальних подій сьогодення.

«А зараз ми не маємо молілень і молимося біля криниць і джерел, де вода жива тече і вольба є, і вовки хижі не ходять».

З логічного погляду це «зараз» настало вже після VIII ст.

Чому так різко все змінилось? Важко побудувати на новому місті нові? А мабуть тому, що карпатські були в печерах.

Печерні святині Стільська

В ході археологічних досліджень біля Стільська, в селах Дуброві та Іліві, знайдені давні дохристиянські святилища у скелях, висічених у середині VIII століття. Є й залишки давніх слов'янських храмів, які з приходом сюди християн, монахи-скитники облаштували під келії. Однак в X ст. тут на це ще й не благословлялося. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління імперією» в середині X ст. згадує, що хрещені далматинські горвати походять від нехрещених горватів, які живуть за горами, за турками (утрами), у північному Прикарпатті.

Відсутність закритих храмів можна пояснити й особливостями ритуалу. Якщо основним у них вважався жертвний вогонь, то для нього приміщення не було обов'язковим. А саме такий церемоніал описано в «Велесовій книзі»: «...вздуймо, щоб горіло... Прийдемо в домівки свої і дамо (в огонь) сушняку. Хай святиться ім'я його Індра».

Представниця чужого роду, невістка, на Поліссі не могла зайти в хату чоловіка, не переступивши через вогонь.

Цього звичаю по деяких селах дотримувалися ще й у 90-х роках ХХ ст. Жертвою вогневі вважалася чорна курка, яку вона привозила з собою. Наступного ранку її пекли на відкритому вогні на жердині і подавали на сніданок молодим. Перш ніж підійти до дитини, треба було погріти руки біля відкритого вогню в печі. Подібний звичай існує також і в горватів.

Жертвний вогонь горів по поліських домівках до середини ХХ ст. Найархаїчнішу його форму відомий український етнолог Хведір Вовк застав на початку ХХ ст.: «Це був іноді дерев'яний пень з поставленим на ньому черепком, куди вставляли скалку, а над ним ставили вертикальний видовбаний стовбур дерева, що проходив через стелю на стріху, утворюючи наче другий комин, як ми це бачили у селі Тур»¹⁴. Крім Полісся, від Ратна до Чернігова, за спостереженнями вченого, така конструкція була відома всім слов'янам, включно з тими, що на Дунаї, але не znana в т. зв. Великоросії¹⁵.

Тільки звідки про генетично-культурну однотипність поліщуків-слов'ян у цих межах міг знати Юрій Миролюбов, якому приписують авторство «Велесової книги»? «Та й неможливо, справедливо зауважує Григорій Клочек, – в ХХ столітті відтворити один із діалектів мови ІХ століття, тим більше, що Ю. Миролюбов походив з Наддніпрянської України (Катеринославщини) і відтворити прадав-

Поліська сім'я за роботою біля світача

¹⁴ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. К., 1995. С116

¹⁵ Там само.

ню діалектну мовну систему іншого регіону було б для нього непосильним завданням, (Це завдання, відзначимо в дужках, було б непосильним не лише для одного Ю. Миролюбова, а й для потужної групи лінгвістів). Доречно повторити питання, яке вже звучало у С. Лісного: навіщо фальсифікаторам братися за створення тексту на діалекті давньоруської мови, якщо в їхньому розпорядженні була

розписана у словниках мова давньоруських літописів»¹⁶

Якщо б такими знаннями дійсно володіла одна людина, то навіщо тоді було утримувати всі гуманітарні інститути АН СРСР? Достатньо було б повернути з-за кордону лише одного генія.

А поки що може скластися враження, що історики і навіть археологи упродовж декількох десятиліть свої узагальнення щодо поширення ранніх слов'ян робили на основі «Велесової книги».

Десь у перші роки нового століття від доцента Львівського університету Івана Остапика, який, як і я, цікавився народною міфологією, мені перепала копія замальовки відомого своїми міфологічними студіями дяча поч. ХІХ ст. Івана Вагилевича. На ній було зображено три чоловічі погруддя з певними відмінностями в зовнішності. Тут же за

¹⁶ Клочек Г. Світ «Велесової книги». С.

пивом я й зробив свої перші помітки, вбачаючи в центральному персонажі Купала, який тримає в руках сонце, в тому, що справа, з розсішкою на голові – Куста, а в бородатому ліворуч – Ярила (Юра). На відміну від Вагилевича ні я, ні мій колега, рунічного письма не вчитували. Зрештою й сам Вагилевич відчитав тільки п'ять літер, про що свідчив власноручний напис під малюнком: «Choręgiew. Napis nieodczytanu».

Іван Вагилевич працював священником на Сокальщині, звідки родом був і мій колега, який вважав, що та хоругва могла бути з його рідних країв, тому ніколи не забував про той напис.

Я згадав про нього лише тепер. І теж з подібних мотивів. Гтський спис з рунічним написом знайдено в моєму рідному районі. А читають його по-різному. Хтось зліва направо, а хтось і навпаки. Довелось опанувати різні варіанти рунічного письма і навіть навчитись писати самому. Тільки тоді відкрився й загадковий напис, скопійований Вагилевичем. Те, що вдалося прочитати над і під малюнком, просто вразило своєю банальністю: «Дми бадек, Деміс». Бадек – це тліючий пень, такий собі вічний вогонь. Деміс – сучасне ірландське ім'я. Схоже таке ж мав і той, хто пильнував, щоб не згас вогонь. У сьогоднішніх реаліях – це, напевно, мав би бути послушник. Це підтверджує і його юне обличчя. Бородань у головному уборі, схожому на митру, – мабуть, головний жрець. А в центрі – сам Бадяк, священний вогонь, якому поклонялися прихожани.

Розшифровку цього сюжету теж легко знайти в «Велесовій книзі»: «І рід усякий правився чаклуном, що жертви приносив. І всякий рід мав старого чаклуна, який іншим радогоди діяв».

Є там і опис самого бадяка: «брали колоду, очищену від гілок, і казали: яке вдіє? А потім палили огонь сильний і кидали до нього колоду ту, так щоб огонь був до небес».

У руці в антропоморфізованого бадяка, голова якого пашисть полум'ям, – вочевидь, предмет жертвоприносу

– якийсь плід. Книга має й на це свій толк: «Ми ж польову жертву даємо і від трудів наших – просо, молоко, а токож тук». Ото греки всяке наговорюють на нас, що приносимо в жертву людей. А то брехлива річ, бо не відповідає істині; у нас інший звичай». Перуну – «овсяне борошно». «Слава Впаруні, богу нашому, який бо охороняє нас і здоров'я дає, блага земні дає тому, хто палить вогонь віщий в граді Нові на Волхові, і на Горі в лісах, і в діброві берези, або дуби. В тому наші боги».

Про вічний вогонь у честь Перкуна є згадка в Густинському літописі: «ему же, яко богу, жертву приношаху і огонь неугасючий зо дубового дрєвія непрестанно паляху; а це би случилось за нераденієм служащого ієрея, когда сему огню угаснути, таковага ієрея безо всякого із віта і милости убиваху».

На основі польських джерел виникла й доволі поширилась думка, що той вічний вогонь звався «зніч». Одначе видатний польський історик XV ст. Ян Длугош, вважав, що Зніч – це ім'я жерця. Подібно до згаданого Деміса.

Ще одне ім'я, на цей раз однозначно слов'янське – Богдан – зберіг рунічний напис на одному з мікоржинських каменів, виявлених в Познанському воєводстві Польщі. 1836 року там було знайдено могильну плиту із зображенням чоловіка, а через рік – іншу із зображенням коня. Обидві пам'ятки мали рунічні написи, близькі до знаків молодших алфа-

Мікоржинські камені в археологічному музеї Кракова

вітів, хоч і не аналогічні. Це означає, що вони належать до венецьких рун.

Першу замітку про ці камені опублікував Петро Дрошевський. У ній повідомлялось про знахідку, виявлену на схилі невеликого пагорба – каменя на глибині двох стоп від поверхні землі. Під ним була урна з глини грубого ліплення з прахом спаленого тіла та залишками срібних і мідних ножних браслетів. Селяни повідомили, що років з 10 тому на цьому ж місці вони знайшли каменя з птахом, кінцями і різними дияволами.

Свою замітку Дрошевський послав епіграфісту Пшиборовському, який в тій же «Газеті Великого Князівства Познанського», де було надруковане перше повідомлення, в № 161 за 1836р. під заголовком «Прове Великопольський» помістив своє прочитання напису: ПРОВЕ, СБІР, КБЕЛ.

Коли через рік Дрошевський знайшов другий камінь, уже із зображенням коня, одразу повідомив про нього Пшиборовського, той у свою чергу автора багатотомної «Історії Польщі середніх віків» Йоахіма Лелевеля і спільними зусиллями прочитали: СБІР, ВОІН, БОГДАН, ІНАВОЙ С.

Досвід, нагромаджений за цей час кількома поколіннями дослідників рун, доводить, що часто одні й ті ж руни означали різні звуки. Зокрема існує різночитання між скандинавським і венецьким письмом. Тому-то слово, яке Пшиборовський прочитав як СБІР венецькими рунами читається як СМІР, що означає «змер», тобто між українським «умер» і польським «zmarł», але ще ні по-українськи, ні по-польськи.

Читання наступних слів викликає деякі труднощі. Однак ні ПРОВЕ, ні КБЕЛ я там не знаходжу. Прове – в західнослов'янській міфології божество, пов'язане зі священними дубами, лісами і галями, яке пошановувалося під час святкування. За однією з версій Прове – видозміна загальнослов'янського імені бога грози Перуна (звідки зв'язок з дубом – деревом громовержця). За іншою гіпотезою, ім'я

Прове – навіть один з епітетів Перуна - * prav, «правий, справедливий». Однак цього імені я в написі не знаходжу. За логікою його й не повинно бути поряд зі словом «вмер».

Відчитати ім'я ПРОВЕ польського епіграфіста спровокував запис із «Слов'янської хроніки» XII ст. авторства німецького монаха Гельмольда, копії якої збереглися в кількох пізніших списках до цього часу. Це найдавніша пам'ятка з історії прибалтійських слов'ян. Серед іншого там подаються й описи релігійних традицій цього населення.

«...По дорозі прийшли ми в гай, єдиний у цьому краю, який цілком розташований на рівнині. Тут серед дуже старих дерев ми побачили священні дуби, присвячені богу цієї землі, Прове. Їх оточував дворик, обнесений дерев'яною, майстерно зробленою огорожею, що мала двоє воріт. Усі міста рясніли пенатами й ідолами, але це місце було святиною усїєї землі. Тут був і жрець, і свої святкування, і різні обряди жертвоприношень. Тут кожен другий день тижня був звичай збиратися усьому народові з князем і з жерцем на суд. Вхід у дворик дозволявся тільки жерцеві і охочим принести жертву або тим, кому загрожувала смертельна небезпека, бо таким тут ніколи не відмовляли в притулку...

У слов'ян є чимало різних видів ідолопоклонства. Бо не всі вони дотримуються одних і тих же язичницьких звичаїв. Одні прикривають неймовірні статуї своїх ідолів храмами, як, наприклад, ідол в Плуні, ім'я якому Подага; у інших божества населяють ліси і гаї, як Прове, бог Ольденбурзької землі, – вони не мають жодних ідолів».

Чи не про це оповідає й текст «Велесової книги»? *«І се мали на Волині дулібській храми і о Суренжі на морі Сурським і синім. І се великі врати для нас, бо храми суренські побиті ворогами, і боги наші, зневажені, в поросі валяються».*

Як би не хотілося, але ім'я Перуна-Прове не прочитується на мікоржинському камені за жодною з відомих мені рунічних абеток. Натомість вчитується щось на кшталт: СМІР ПРАВОПОЧТ – вмер Правопочт. Важко сказати Правопочт – це власне ім'я, чи загальна назва жерця, шанувальника

права, тобто справедливості. В другому випадку він виконував би і роль судді.

Чи не свідчить витягнута рука з предметом, схожим на терези, що це і є суддя? Тільки, на відміну від грецької Феміди, зрячий.

Менше запитань до напису на другому камені, який я прочитую так: СМІР БОГДАН ВОІН С ЛУКВОІ. Ще цікавіше, що всі слова, крім, мабуть, венедекського (між польським і українським) СМІР, суто українські, в тому числі й ім'я воїна Богдан, яке, крім української, в будь-якій іншій зі слов'янських традицій на сьогодні відсутнє.

Першовідкривач допустив неточності й тут. Суть справи в тому, що руни на означення звуків І та Л, а також Н і П при різному написанні дуже схожі. Однак вони не можуть писатися по-різному в одному написі. Оскільки ж руна Н уже є в слові БОГДАН, а руна І в слові СМІР і пишуться вони не так, як у реконструйованому Пшиборовським ІНАВОІ С, то все-таки моє прочитання тут має більше шансів на визнання.

Венедекські руни читалися інакше, ніж германські чи кельтські, хоч і мали деякі збіги в графіці. Тому германське У і слов'янське М, германське М і слов'янське П майже тотожні. Тож маємо дві пам'ятки, написані по-українськи,

СМІР ПРАВОПОЧТ

СМІР БОГДАН ВОІН
С ЛУК(Г)ВОІ

але різним письмом. Одна найвірогідніше десь із малого Полісся – Сокальщини, інша з найзахіднішої частини слов'янської колонізації – біля Познаня.

Однак це ще не найзахідніша область поширення українських лексем. На території Німеччини є земля Uckermark. Її мешканців називають укранами. А їхня топоніміка багата на українські назви. До середини XVIII ст. там розмовляли полабською мовою, яку дехто з науковців вважає мовою полабських древлян.

Щодо давності написів на мікоржинських каменях думки розходяться, як і сама доля цих каменів. Одні вважають їх доказами дохристиянської писемності на території Польщі, інші звертають увагу на гарну збереженість (свіжість) ліній і вбачають сліди подробиці 150-річної давності. Відповідно то їх у 1858 – 1859 рр. виставляють у Кракові на виставці старожитностей і пам'яток мистецтва, то десятиліття потому вони зберігаються в приміщенні Академії наук, то відпочивають від здобутої слави в музейному магазині, і тепер знову перебувають в експозиції Археологічного музею в Кракові. Можливо ненадовго. Адже написи не виказують ні найменших ознак польської мови. Більшою мірою вони українські. Крім незвичного що для однієї, що для іншої мов, але добре зрозумілого для обох слова «смір», що означає «вмер».

Десь на берегах Балтики «Велесова книга» локалізує укрів, які прийшли на допомогу місцевому населенню. У ній відчитуються події, які, за іншими даними, могли відбуватися на землях русів, карпів, полян, деревлян, але вона не згадує тих племен, чиїх фонетичних особливостей не успадкувала українська мова: радимичів, кривичів, в'ятичів, новгородських словен, мовним продовженням діалектів яких є сучасні білоруська й російська мови. Та найголовніше, що написана вона, як і згадані рунічні письмена, не давньоруською мовою, якої, схоже, в живому побутуванні ніколи не існувало, але й не праслов'янською, вік якої мовознавці датують III – VI ст.

Цим ідея справжності «Велесової книги» дуже незручна авторам багатьох статей, монографій, дисертацій, які виводили українську мову з давньоруської. Зрозуміло, що легше поставити під сумнів автентичність «Велесової книги», глибоко не вдаючись до її аналізу. Відмовитися від своїх праць завжди важко. А ідея існування «давньоруської мови», спільної для українців, білорусів і росіян від середини XIX ст., вкорінилася дуже глибоко. Нею позначена значна частина нашого вітчизняного мовознавства.

Цілковито готовий до того, що й мої прочитання рунічних написів багато хто назве видумками. Це найлегше, що можна сказати, щоб зайвий раз не напружувати мозок. Однак гіпотетичні «фальсифікатори» «Велесової книги», які, допустимо, взяли б підробити докириличний текст, не знали ні змісту рунічних написів на мікоржинських каменях, ні змісту начерку Вагилевича. Вагилевичева замальовка взагалі ніде до цього не публікувалась і оприлюднюється вперше. А наскільки підкріплюють одне одного факти всіх трьох джерел!

А тепер ще раз повернімося до змісту напису»: «*Дми бадек, Деміс*». Чи міг предмет із таким гаслом бути хоругвою? Можливо. Але тільки після того, як утратив своє первісне призначення. Спочатку ним вірогідніше мусили роздувати вогонь у храмі-капиці.

Судячи з біографії, Іван Вагилевич міг знайти це полотнище десь на теперішній Сокальщині, де трохи працював священиком, а ні – то під час своїх студентських мандрівок західними регіонами України, навчаючись у Львівському університеті.

Як довго могло використовуватись рунічне письмо в тих краях, де проживали кельти, до всього ще й окуповані готами, які теж писали рунами, можемо робити тільки припущення, бо інших подібних артефактів немає. Однозначно можна стверджувати тільки те, що це було можливо лише у дохристиянський період, у крайньому разі – в ранньохристиянський. Це зайвий раз підтверджує, що читати й писати

в цих краях уміли ще до Кирила й Мефодія.

Нащадки карпів – горвати, які проживали на Прикарпатті на момент приходу сюди руських князів, дуже прискіпливо ставилися до питань релігії. В кінці X ст. вони навіть підняли повстання проти насильницької християнізації. Саме з метою релігійного упокорення був здійснений похід на них київського князя Володимира 992 року¹⁷. Виходить, що до кінця X ст. ні християнських книг, ні кириличного письма мешканці Прикарпаття в очі не бачили. Тоді «хоругва» Вагилевича може бути молодша за дерев'яні дощечки «Велесової книги».

Вочевидь, існувала давня писемність і на Поліссі, про що можна здогадуватися з багатьох фактів. У західнополіському весільному обряді навіть існував окремих чин писаря, який «різами» карбував на бальку. У Залісах, згадує проф. Іван Денисюк, цю роль виконував дружок, який робив реєстр дружини молодого в хаті перед від'їздом до молодої. А в сусідньому Турі збереглася така весільна пісня: «Сватоючку-голубойку, запиши беседойку, щоб ми пили-їли, безпечно сиділи»¹⁸. Беседа – це і є той реєстр, повний опис складу учасників, які приїхали від молодого. У Камінь-Каширському районі теж існував «писар», який записував по стінах хати, по боках печі й груби, хто чим спомагав молодих на словах, щоб потім «не забули» віддати обіцяне.

У своїй статті Іван Денисюк наводить і значення деяких поліських піктограм¹⁹.

Після цього двох думок з приводу того, чи існувало докириличне письмо на заході Полісся, бути не може.

¹⁷ Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення. Львів, 2013. С.46.

¹⁸ Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. У 3-х томах, 4-х книгах. Львів, 2005. Т.3: Фольклористичні дослідження. С. 236.

¹⁹ Див. Денисюк І. Давня писемність на Поліссі за фольклорно-етнографічними даними//Поліська дома. Вип.1. Луцьк, 1991. С.5 – 20.

Що ж до дотримання самого ритуалу пошанування вогню, то в дохристиянський період, він, схоже, був однаковий, що на Поліссі, що на Волині (Сокальщині), що на Прикарпатті. І «бадек» пихтів димом на всій цій території. Той же вогонь горів і в кожній слов'янській хаті.

Інші звичаї могли панувати там, де володарювали Аскольд з Рюриком, визнані «Велесовою книгою» дружинниками-самозванцями. (*«Се бо Аскольд узав воїв своїх, посадив їх на лодії і йшов пограбувати інших, так ніби йшов на греків нищити міста їхні і принести жертву богам в землі їхній. Але то все була неправда. Бо Аскольд не русич, а варяг, і мав іншу мету. Той гмоть руську попирає іншими, і злі діяння погубили імена їхні»*).

Немісцеве походження та грабежі з боку варягів викликали несприйняття їх і з боку місцевого населення: *«Се бо Аскольд і Рюрик по Дніпру ходили і людей наших зазивали до броні. А тому, що мали війни між собою (тобто, власні війни – В.Д.), тако і не могли йти до них»*.

Виходить, що сучасником і навіть сподвижником варяга Аскольда був і Рюрик (друга пол. IX ст.). Та «Велесова книга» пов'язує його не з русами, а з варягами: *«Тут бо вперше варяги прийшли на Русь. І Аскольд силою погримів князеві нашому і розбив того...»*. А ще виявляється, ніхто варягів на Русь задля наведення порядку не кликав, як це звично, хоч і дивно, трактується: *«Аскольд і пізніше Дір усілися на наших землях, як непрошені князі, і почали князувати. А над ними досі були отці і зберігали вогнище, огнебога дому того. Та відвернув (бог) своє лице од них, бо були у греків хрещені. Аскольд - темний воїн, а днесь од греків освічений, що ніяких русів нема, а суть ворове»*.

Далі – найнеприємніше для московітів: *«Ні Рюрик не русич. Той бо лис іде хитрувати до степу і б'є купців інших, які йому довіряються»*. А саме від Рюрика Карамзін і Татіщев виписали початок історії Московії. І звідти ведуть її сучасні історики, піднімаючи на щит славу Рюриковичів. А виявляється вони були не тільки самозванцями, а й банди-

тами з великої дороги. Тим часом автори «Велесової книги» пишуться, що *«Рюрика відігнали від земель наших, і турнули його назад, звідки прийшов. Се бо кордони наші ворогами скорочені, і земля наша чинить опір... І де пролита кров наша, там є земля наша»*.

Як відомо, згодом Рюриковичі повернулися й на ці землі, але вже під омофором християнства і не розбійниками, а князями.

Всього в тексті «Велесової книги» згадано 24 народи чи народності: анти, берендеї, боруси, варяги, венеда, весь, волиняни, готи-грабіжники, гуни, деревляни, древичі, дуліби (повернені на борусь, море дулібське – зліва готи, а прямо на півдні – елани), жмудь литовська, змії з Боспору, іллірійці-ільмерці, що сидять біля озера, ільмери, карпини, митриди, нерови, обри (відбили синє море від русі), руси (сягають аж до моря і до гір, степу південного; руси були русими і блакитноокими), руськолунь, сум, укри (готський Детеріх убитий від укрів), чудь, яги.

Усе це сусіди, соратники, нападники, загарбники, вороги. Крім них є ще один народ, названий МИ. Народ, в якого, як і в поліщуків, виникали труднощі з самоідентифікацією: *«Питають нас народи, хто ми. А ми відповідаємо, що ми люди нерозумного краю, і правлять нами греки і варяги. Та й що скажемо дітям нашим? Як нам буде казати, коли навч полон, коли й самі узнають про нього?»*

Відсутність самоназви – головна прикмета правдивості описаної ситуації, бо жоден народ не переймається у власному середовищі, хто він, особливо якщо це середовище моноетнічне або близькоспоріднене, жоден не означає будь-якою самоназвою. З часом він просто звикає до того, як назвали його сусіди. Пам'ятаєте Шевченкове: «Німець скаже: «Ви моголи» – «Моголи, моголи, золотого Тамерлана онучата голі». Так ось виходить, що таке було за всіх часів, не тільки в часи Шевченка.

Із наведеного тексту одначе стає очевидним тільки те, що ті «ми» знаходилися між полянами й дреговичами: *«Муси-*

мо битися і життя покласти за землю нашу. А та простяглася бо од нас до полян і дреговичів».

Ким тоді вони були? Оперуючи досьгоднішніми знаннями етноїсторії, виходить, що древлянами? І на цьому сходиться більшість дослідників (Валерій Шевчук, Григорій Клочек). Але в іншому місці древляни згадуються як окреме плем'я. Можливо, вже звалися русами, бо в наступних рядках ідеться: «... і руси сягають аж до моря і до гір, до степу південного, і се руси». Тут видається, що автор окреслює кордони з усіх боків: на півночі море (в іншому місці назване синім, не чорним), на заході гори (Карпатські), на півдні – степ. І тільки східна сторона не визначена. Можливо тому, що там Дніпро, подолати який кінно неможливо, тому жоден кордон не потрібний.

Виділяючи полян і дреговичів як сусідів, але вважаючи їхні землі теж своїми, адже «земля наша» та, що «простяглася бо од нас до полян і дреговичів». Між дреговичами (предками теперішніх східних білорусів) і полянами (мешканцями середнього Полісся) проживали тільки західні поліщуки.

Відсутність власної ідентифікації свідчить і ще про два фактори. Перший – закоренілість, автохтонність. Другий – віддаленість від сусідів, які могли б наділити їх екзонімом. За археологічною ідентифікацією це могли бути представники як Зарубинецької, так і Милоградської культури. В етногенезі древлян дослідники відзначають не малу роль носіїв саме Милоградської культури, наводячи як переконливий доказ залишки кельтської топонімії, яка загалом то спостерігається від Полісся і до Карпат. От і авторитетний історик Михайло Брайчевський пише, що древлянам передувала людність з кельтськими зв'язками²⁰. Якщо так, то це могли бути предки тих, кого з часом одні назвуть ятвягами, інші полексянами а по тому й русичами. Та і в одному, і в іншому випадку вони мусили бути слов'янами.

²⁰ Брайчевський М. Походження Русі. К., 1968.

Це кажу вам не я. «Се мовить вам ХОРУГИН СИН ВІД ОТЦЯ ХОРИГИ». Велес, від імені якого починалася Книга, охоплював своїм поглядом менші території. Хоругин схоже, продовжив справу свого попередника значно пізніше, коли вже призабулися кривди від готів і гунів, а на історичну арену ворогів вийшли варяги і греки, які, охрестивши їх, здобули собі союзників у захисті від слов'ян, які після цього однозначно їм уже загрожували.

Русичами ці МІИ вважають себе тому, що, мабуть, чули, як називали їх вороги, з якими мали ратні розправи. («Б'є крилами Мати-Слава і кличе нас, щоб ішли за землю нашу і билися за огнища племені нашого; се.. бо суть русичі»). А для тих русичами були всі, хто боронив ці землі.

У VIII ст., коли відмінності між населенням від витоків Прип'яті до Дніпра стерлися, русичами могли вважатися всі, хто проживав на цій території. Саме цей період в історії й відображає наведений текст: «Ту бо даємо на спомин про гори Карпатські. В той час називався рід наш карпини. А стали жити в лісах, то мали назву древичі, а в полі були, то й звалися полянами». Так переклав Борис Яценко текст оригіналу: «**Ту бо то деяхомо во спомінь Гуре Карпенсте а тон час се іменова род наше карпене яко же стахом сме бяше во лесех то імемо назов древиче а на полі сме бяшехом імено імахом полени**». Моя версія перекладу дещо відрізняється: *Тут бо згадаємо й про гори Карпатські і той час, коли називався рід наш карпени. Як же стали було в лісах, то маємо назву древичі. А на полі будучи мали імення полени*. В такому разі, за текстологічною версією, виходить, що до того, як стати древлянами, ця автохтонна гілка поліщуків називалась і карпенами і полянами.

Сліди подібних перейменувань і навіть екзотичних етронімів трапляються і в інших джерелах. До прикладу, Прокопій Кесарійський, згадуючи про поділ у VI ст. слов'ян на склавинів і антів, вважає їхніми предками спорів, хоч Йордан наполягає, що слов'яни походять з венедрів, а спори в жодному з джерел не згадуються. Можливо, це і є різні

назви одного народу, але в різних номінаціях: римській та готській.

Багато фактів, поданих у «Велесовій книзі» повторюють ті, що описані в «Гетиці» Йордана. Зокрема й згадка про венедрів, антів та склавинів, які в VI ст. посідали землі від Вісли до Дунаю. А ще – про готське владарювання над народами Скіфії й Германії за Германариха, про смерть у бою з готами антського вождя Божа та смерть готського зверхника Вінитарія від стріли короля гунів Баламбера. Однак «Велесова книга» подає це інакше: *«І коли (се) була розбита руськолань готами Германаріха, а той хотів жону з роду нашого і ту забив, коли (се) отці наші пішли на них, і Германаріх розбив їх, і вбив руса Божа (Буса) і сімдесят інших ... і тут смута велика була в русах. І повстав молодший Вендеслав, і зібрав русь, і повів на них. І вщент розбив готів, і не було жалю ні до кого. Пішли вони на північ і там зимували, оплакуючи своїх. І раділи ми, і дід наш Дажбо веселився з тої перемоги, бо здобули отці наші багато коней швидких і добра багато. А також земля готська стала руською і до кінця перебуде. А митриди сказали русам, що ті можуть селитися біля них».*

«А по ста роках брані готи, тиснені гунами і берендеями, відійшли на північ, поміж Рай-рікою (чи не Одрай-ріка, тобто теперішня Одра – В.Д.) і Двіною, і там осіли. Германаріх і Гуларіх привели їх на нові землі».

Великих розбіжностей з Йорданом тут нема, але є суттєві уточнення щодо ролі учасників подій. Коли Йордан віддає головну роль у перемозі над готами гунам, то руський автор бачить це по-своєму: *«Не забудьмо також, як готи об'єдналися з гунами проти нас. І Галаріх ішов з півночі, а гуни - з півдня. І тут плакала руськолань і борути, як гуни роїлися навколо готів. Тут русь збрала свої сили і розбила гунів, утворивши край антів».*

Зрозуміло, що жоден із авторів не був сучасником описуваних подій, тому кожен подавав так, як чув із переказів.

І шукати в цих словах достовірної інформації що в одному, що в іншому випадку немає сенсу.

Йордан наголошував, що готська експансія над іншими народами «Скіфії та Германії» була нетривкою й проіснувала до навали гуннів, тобто до 375 р., коли помер Германарих. На цій основі в українській історіографії гуни вважаються мало не визволителями слов'ян, бо прогнали готів з їхніх територій, після чого ті спокійно могли повернутися з Дунаю і Прута у свої одвічні пущі. Тут же виходить, що слов'ян із їхньої землі гнали на окраїни як одні, так і інші. А раду вони мусили дати собі самі.

Про готсько-антську війну згадує й Йордан. Начебто вона відбулася за наступника Германариха Вінитарія. В ній загинув антський «цар» Бож і його найближче оточення. Однак анти дістали підтримку від гуннів і Вінитарій загинув від стріли короля гуннів Баламбера.

Автор «Велесової книги» подає це інакше: *«І анти Меземира здобули перемогу над готами і розтроцили їх надвоє. І коли (се) по них прийшли гуни, крові славних жадаючи, і та боротьба люта була, і коли (се) готи зібралися з гунами і з ними на отців наших напали і були розбиті і знищені. А тут пішли обри на князя і забили його. Отож сине море одійшло од Русі...».*

До того ж русич описує не на загал, а згадує й окремі битви: *«А тоді й готи-грабіжники напали на русь, що осіла коло Скотеня, а тії взялися за мечі, і пращурове наші виступили проти них. Тут кіннота іронців вступила в бій і розбила готів. Розтрочені були готи, втекли з поля».*

Не приховує автор і факту власної окупації готських територій, а здається, навіть пишається цим: *«Се бо готська земля є наша».*

Тут вже згадувалось про готські топоніми на Західному Поліссі. Але як розуміти ці слова? Чи то готи встигли колонізувати слов'янські території, чи то пак частина споконвічно їхніх земель відійшла до слов'ян. У цьому й є головна

загадка походження Зарубинецької культури. Мене не раз дивували деякі імена та прізвиська моїх земляків, перекручені на готський манер – **Гартех, Варийон, Гопин, Калина**. Причому чомусь це стосувалося тільки чоловічих онімів. Чи не наслідок це була збереженої тут і до цього часу готської традиції? Тоді й землі відповідно могли бути готськими. Причому цілком можливо, що не захопленими готами, а їхніми споконвічними. Певно не випадкові слова в цій проповіді: *«І хай не буде сказано, що ми залишили землю свою і захопили інші»*. Більше того, що через два рядки читаємо: *«А в ті часи Ра-ріка відокремлювала нас від інших земель»*. Якщо Ра- чи Рай-ріка, за наведеними припущеннями Одра, то навіть дуже схоже на правду. Принаймні, нічого однозначно заперечувати не можна. Хоча для адептів радянської історичної школи про таке навіть подумати неприпустимо – готи історичні предки німців. То де таке бачено, щоб «наші» предки жили на землях наших «ворогів» і навіть асимілювались із ними?

Адепти відходять, але виховане ними покоління і надалі залишається в країні кривих дзеркал, де все наше – то чуже, позичене нами на якийсь час. А далі скажуть, що й народу такого не було. Принаймні треба щоб виросло не одне покоління вільних людей, не заражених рабською ідеологією, побудованою на історичних фейках шляхом підробок і підтасовок історичних пам'яток, щоб не соромилися, а пишалися тим, чийми нащадками ми є.

Однак «Велесову книгу» до розряду тих, що створені всупереч правдивим подіям заради підняття національного духу віднести важко. Якби вона дійсно фальшувалася з цією метою, то навіть було авторові описувати чужі перемоги? Навіщо описувати стільки власних поразок та нездатність споріднених племен об'єднатися? Зрештою, вдаючись до художнього пасажу, навіть стільки разів безрезультатно тріпотіла крильми птиця Слава? *(«Се прилетіла до нас і сіла на дереві і заспівала птиця. І всяке перо є іне, сяє кольорами різними; стало і вночі, як удень. І співає піс-*

ню до борони і битви, то й билися були з ворогами»).

Без знання західнополіського діалекту не можна навіть це речення перекласти правильно. Усі перекладачі тексту дощечок (Сергій Лесной, Николай Слатін, Борис Яценко, Галина Лозко) допускають одну спільну помилку. Всі вони неправильно ділять на окремі слова напис **«івшакпероеі-несіашецвітарузна»: і вшако перо є іне, сіаше цвіта рузна**. *(І всяке перо є ініше, сяє кольорами різними)*. В такому контексті друге речення виступає лише як уточнення першого. Та навіть? Що тут уточнювати? Що різниця полягає не в розмірі пір'я, що й само по собі ясно, а тільки в кольорі? То навіть було морочитись випалювати й без того зрозумілий сенс?

Все стає на свої місця, якщо поділити інакше: *«І всяке перо єіне сяє кольорами різними»*. Слово «єіне» (сучасний варіант – «неіне») рідко прохоплюється навіть у діалектній лексиці, бо до цього часу збереглося лише в одному вузькому локусі Західного Полісся – в окрузі Ковеля і Турійська.

І це не єдиний західнополіський регіоналізм, вжитий у «Велесовій книзі». Загальне речення зі вжитою фразою читається так: **«Се пшелетла до ноія сідлєся на древо а співа птиця і вшако перо єіне сіаше цвіта рузна...»** (дощечка 8-2). І знову це незрозуміле, подекуди, здавалося б, навіть зайве слово «се», закарбоване в західнополіських піснях! **(Коли прилетіла до неї і всілася на дерево і співа птиця)**

В іншому місці **«Се боге русоу не брячешуть жртвоу людське а неже животня, едініє плодіа, овоште, кветіа а зрна, млеко, суре пітноу о травехо заражоноу»**.

Що **боге**, що **людське** – це теж традиційна західнополіська вимова. Чи зафіксована вона в писемних пам'ятках, щоб можна було робити висновок про неоригінальність чи фейковість окремих слів, викарбуваних на дощечках? Звісно, ні.

Отже, відзначений Борисом Яценком «західнополіський слід» таки відбився на лексиці «Велесової книги». Причому в дуже рідкісних проявах, відомих лише вузькому колу фа-

хівців. Бо навіть поліщук не кожен чув слово *єїне*. Деякі з цих архаїзмів збереглися вже тільки в пісенних текстах. У розмовній практиці майже не трапляються.

І як після цього не повіриш не тільки у справжність тексту, а й у його західнополіське коріння?!

А якщо шукати підробки, то є багато і вразливіших об'єктів. Французький славіст Андре Мазон стверджував, що «Слово» – це пізніше наслідування «Задонщини». Йому перечив Роман Якобсон, 1948 року опублікувавши роботу на захист автентичності «Слова о полку Ігоревім». Та й «Задонщина», хоч і переписана в шести списках, оповідає про події, реальних доказів яких археологи настирливо шукають вже 60 років, та так нічого й не знаходять. До речі, саме в «Задонщині» руських князів уперше названо на імена по-батькові, а це традиція XVIII ст., а не XIV – XV, яким її датують. І хоч дехто з московитських учених вбачав у «Велесовій книзі» вплив «Слова о полку Ігоревім», це дуже мало схоже на правду. Коли «Задонщина», описуючи битву на Калці, зводиться до оплакування жертв, у тому числі й з боку татар, «Слово о полку Ігоревім» оплакує полоненого князя Ігора, то «Велесова книга», незважаючи на втрати й поразки слов'ян, а згодом і русичів, тішиться з перемог і піднімає дух на те, щоб боронити свою землю скільки буде сили, так як це робили предки. Що уподібнює її зі згаданими творами, то це тільки те, що й вона кличе до єднання, якого бракувало й бракує, як нашим предкам, так і сучасникам: *«Се бо (у значенні «коли» – В.Д.) рабів відпустимо, обнімемося. І скажімо, се зробивши, – се бо нас знаєте: як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо»*.

«Велесова книга» не охоплює своїм змістом території навіть усієї сучасної України. Її географія – це територія поширення зарубинецької культури, яка за величиною була такою ж, як сучасна Німеччина чи Франція. А її попередниці на цих землях, якщо виходити з тексту, пеньківська та празько-корчацька культури. Не все в ній суголосьне зі свідченнями інших авторів, іноземців, які подавали нашу

історію зі власних джерел і переказів. Кому вірити, хай кожен вирішує сам. У Прокопія, до прикладу, не згадуються венеци, а предками антів і склавинів він вважає спорів, про яких жодної іншої згадки не існує.

І все ж багато фактів збігається. Особливо тих, які стосуються великого переселення народів та спроб до утворення руської держави, які наражалися на спротив степових племен.

Наведені дані історичної етногеографії добре накладаються на карту археологічних культур. Вони свідчать, що епоніми внаслідок міграцій змінювалися. Разом із межами поширення змінювалися й сусіди, які означали прибульців новими екзонімами, тобто називали по-новому. Тож відчувається, що деякі з них синонімічні.

Більша частина «Велесової книги» присвячена протистоянню з готами, меншою мірою з греками. Один конфлікт вичерпав себе в VI, інший – в X ст. А ось хозари, які взяли владу над руссю, не поступилися нею й до сьогодні.

В окреслених пам'яткою межах населення не зазнало значних ні етнічних, ні генетичних змін. І це закономірно, бо не так багато часу пройшло, особливо для генетичних зміщень.

За висновком авторського колективу під орудою Ольги Утевської сучасне населення України генетично однорідне від Карпат до Вороніжа й Білгорода. Причому на всій території виявляє більшу однорідність, ніж із сусідніми народами²¹. Для процесу мутаційних змін необхідно не менше 50 поколінь, тобто 1250 років. Це означає, що цю генетичну однорідність українці зберігають принаймні від середини VII ст. н.е., тобто приблизно від часу подій, описаних у «Велесовій книзі». Тільки ні Юрій Милорадов, якому приписують її авторство, ні інші гіпотетичні «фальсифікатори»

²¹ Утевская О. и др. Сходство украинских популяций из различных территориальных подразделений по маркерам Y-хромосомы // Фактори експериментальної еволюції організмів, 2013. Т.13. С.340.

знати цього не могли. Як і будь-хто інший. Такі дані стали відомі буквально в останні роки.

Генетична однорідність українців не виявляє збоїв і в попередні тисячоліття. Оскільки ж домінуючою в геномі українців визнана «арійська» складова, то завдання московських ідеологів тепер полягає в тому, щоб переконати «піпл» у тому, що українці й московіти – це один народ. В інтернет-мережі активно троляться публікації московського емігранта – викладача американської вищої медичної школи Олексія Кльосова. Полігоном для своїх біогенетичних зрізів він свідомо обрав не Рязань, не Тулу, не Псков, а Краснодарський край (українську Кубань) і Архангельську область (місце, густо заселене українськими переселенцями-каторжанами). Можна було охопити ще Зелений та Сірий Клин, але результат і без цього вийшов непоганий. Індоевропейська складова майже на тому ж рівні, що й в українців. Відтак не за горами час визнання офіційною московською наукою й «Велесової книги». Шкода, що нема можливості дещо підправити, як свого часу в «Повісті временних літ». Але щось придумують і визнають. Цього разу обов'язково як свою.

Зізнаюсь чесно, коли прочитав у журнальному варіанті (здається, в «Дзвоні») «Велесову книгу» уперше, сумніву не було – підробка! Як і «Слово о полку Ігоревім», якого крім Мусіна-Пушкіна ніхто в очі не бачив. Схожа історія зникнення оригіналу, схожа патетика викладу. Схожа міфологія. Тільки там якийсь незрозумілий Див сидить на версі дерева, а тут віща птиця Слава 63 рази тріпоче крильми і кличе на подвиги або ж попереджає про небезпеку: *«Тут бо прилетіла до нас птиця божеська і сказала: «Відійдіть на північ і нападете на ворогів, коли вони підуть на села наші». Опісля так і було. Зробили вигляд, що йдемо на північ, а (потім) напали на них і розбили їх. Подолавши їх, пішли до них і стали станами по Дунаю»*.

Описана територія слов'янської колонізації дивовижно

збігається з місцем локалізації Пеньківської культури. Але то тепер, коли з'явилися сумніви в моєму тодішньому скепсисі.

По-перше, легенду про подібну птицю я записав ще 1981 р., коли мало що знав про народну міфологію²². Вже потім засумнівався, чи й мені не наговорили казна чого мої респонденти, хоч слова «забирайте, люди сіно, бо тут буде озеро Віно» були на вустах чи не кожного мешканця колишнього містечка Троянівка, як тільки мова заходила про це озеро. Начебто саме птах із великими крильми попереджував гребців, що на місці сіножаті от-от має з'явитися озеро.

По-друге, там описані деякі факти, які історикам, археологам, етнологам та культурологам відкрилися буквально останніми роками.

А якими фактами оперувала археологія на час першої згадки «Велесової книги»? Знали (ще з 1899 р.) відкрити Вікентієм Хвойкою Зарубинецьку культуру кінця III ст. до н. е. – II ст. н. е. Знали що вона була поширена на Прип'ятському Поліссі, Середньому і Верхньому Придніпров'ї. Знали про потуги цього населення утворити власну державу,

Чи не та це птиця-слава з різнобарвним пір'ям, викладена перетинчастою кольоровою емаллю на золотому колті з Княжої Гори на Канівщині (вважається залишками літописного міста Роденя). Помилково її визнали павичем, бо в природі подібного птаха не існує.

²² Давидюк В. Про доброго діда, віщу птицю та озеро Віно // Молодий лєнінець 12 січня 1984 року.

які щоразу розбивалися вщент унаслідок нападів сусідів. Про це багато говориться і в «Велесовій книзі». А ось що пам'ятки цієї культури відомі також у поріччі Сейму (притоки Десни), самої Десни (притоки Дніпра) та Південного Бугу, не знали. Це вчені дослідили тільки в 80–90 роках ХХ ст. А ось «Велесова книга» згадує про поширення цього слов'янського плем'я і на ці території. І знає звідкись про карпатське коріння слов'ян (Пеньківська культура), що, правда, доволі розпливчато згадує балтське (Милоградська та Помрсько-Підкльошова культури). Не забуває про скіфську складову (в тексті іллірійці-ільмерці, ільмери, що сидять біля озера).

Празьку культуру VIII ст. знали з 1939 р. Пеньківську V – VIII ст., залишену антами між Прутом і Осколом з 1956. Знали, що пеньківська культура залишена антами — однією з груп ранньоісторичного слов'янства.

За етнічними ознаками населення Зарубинецької культури, на думку Вікентія Хвойки та інших учених, належало до предків слов'ян. Інші вважали їх германцями або балтами. Тільки на сьогодні це питання вирішене остаточно на користь слов'ян. У «Велесовій книзі» воно вирішене набагато раніше.

Невже Милорадов був настільки передбачливим? Та чи міг він чути хоч щось про поліських чарівниць, яких і до сьогодні остерігаються сусіди волиняни («відьми, – кажуть, – то на Поліссі»), про їхню здатність викликати дощ і бурю, про що безліч згадок у поліському фольклорі («*І знали, що чарівниці, які в лісах були, взяли мечі і пішли з раттю* (дівки-воячки, відомі з поліських весільних та купальських пісень – В.Д.). *І побачили кудесницю, які чудеса великі творили. І з праху, кинутого до небес, раті встають небесні, і ті течуть на ворогів і могилюють їх. І там бачимо птахів великих, що летіли до нас, і кинулися на ворогів*». (Пташки-помічниці, які самі збирають врожай за повелінням жінки-змії, відомі також у легендах з Прикарпаття – В.Д.).

Де міг уродженець Бахмута, що пізніше проживав на Кубані, де його знайомство з українським фольклором практично вичерпалось, почути про поліських жінок-воячок, яких досі імітують на весіллях поліські свашки? Ні Варшавський університет, ні медичний факультет Київського, ні Київський політехнічний інститут, де навчався пізніше, цих знань також дати не могли. Їх просто не існувало в відкритому доступі.

За текстом «Велесової книги» виходить, що ті, про кого вона описує, походять із Західного Полісся – землі між дреговичами й полянами. Спочатку вони звалися слов'янами, а згодом у ході поширення на схід, ті, що оселилися в лісах, стали зватися деревлянами, а ті, що в полях, – полянами.

Про місцезнаходження гіпотетичної батьківщини усіх слов'ян на Західному Поліссі заговорили лише з 1960 р. після публікації польського мовознавця Єжи Осовського, який дійшов такого висновку на основі слов'янської гідроніміки, яка переважає в цих краях. Отже, ця думка запанувала вже після оприлюднення «Велесової книги». На момент її появи цієї гіпотези ще не існувало. Мабуть, Осовський теж не був утаємничений, що його гіпотеза вже не нова. А це ще одна підстава не сумніватися в правдивості інформації, поданої в пам'ятці.

Повністю підтверджує сучасна наука й звістку про те, що до Полісся предки слов'ян мешкали в Карпатах, але, як стверджує «Велесова книга», тоді вони звалися не слов'янами, а карпами.

«Слово о полку Ігоревім» підробити було простіше – мова та сама, що і в «Повісті временних літ». Зміст – один трагічний епізод з життя князя Ігора. Обсяг – менше половини друкованого аркуша. Описаний факт невдалого походу Ігоря підтверджений іншими джерелами.

З «Велесовою книгою» все набагато складніше. Висновок може бути тільки один: Якщо це підробка, то геніальна. Геніальна настільки, що в голові не вкладається... Якщо ж автентична пам'ятка, то роботи з її прочитання вистачить

не одному поколінню вчених. Тут не зайвим був би навіть спеціальний інститут із її вивчення. Вже сьогодні наука має чимало нових даних як для підтвердження правдивості описаних подій, так і для певних сумнівів. Поки ж бо в ходу тільки відібрані та добре припасовані для історії неіснуючого «російського» етносу факти.

Якщо ж говорити про можливість підробки, то на сьогодні в Україні немає жодного інституту, якому така інсинуація була б під силу. Не існує такого і в РФ. Інакше б вивели початки своєї історії не від Володимира, а ще від Олександра Македонського. Деякі потуги в цьому напрямку вже робляться, але поки що лише серед аматорів.

Зрештою, «Історію Русів», написану в кінці XVIII ст., вони також ставлять під сумнів, називаючи її то «політичним памфлетом», то «недостовірним джерелом». Причини все ті ж – нема там достойного місця т. зв. «великоросам». Уже сама назва «Історія русів або Малоросії» виводить їх за коло руськості. Вони ж бо по меншій мірі за всіма невідцензурованими історичними джерелами виявляються лише недорусами.

А тут ще один опус, який подає самого Рюрика як загарбника руських земель: *«І Рюрика відігнали від земель наших, і турнули його назад, звідки прийшов. Се бо кордони наші ворогами скорочені, і земля наша чинить опір»*. А від Рюрика власне й починається «Історія господарства російського». А тут виходить, що він мало того, що загарбник, то ще й недорус.

Спорадичні згадки одних і тих же подій свідчать, що або книга писалася дуже довго без перечитувань, або дощечки могли писати різні автори. І тільки один із них пом'янувся авторства: *«Се мовить вам Хоругин син від отця Хоруги»*.

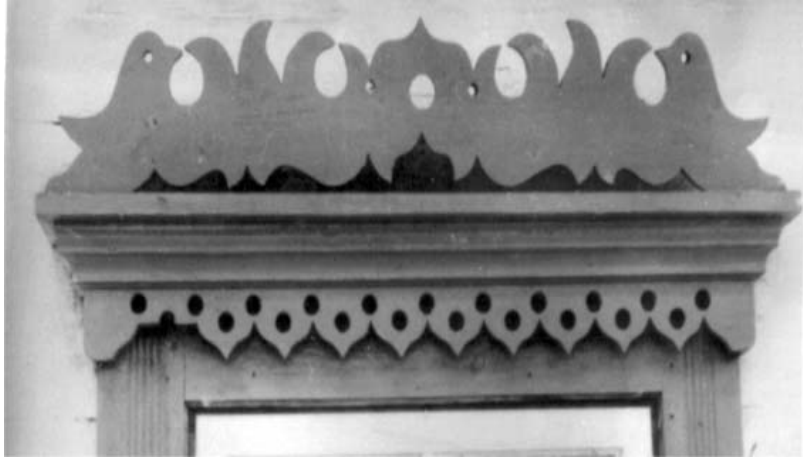
Міфологія

Почнемо розгляд західнополіської міфології з орнітологічної теми. Віщий птах, який своїми крилами затуляв сонце, попереджуючи про небезпеку, – не єдина міфологічна знахідка, яка здивувала мене на Поліссі. У тому ж селі Троянівці на покинутій хаті по дорозі зі Стобихви, де вдалося записати й про дівчинку з-під печі, яка виходила на хату, коли нікого не було вдома на русальному тижні (потерча), і про кості предків-велетнів, які досі викопують на піщаній дюні над річкою, упав мені в око дивовижної форми і змісту карниз. О, Боже! Так це ж міф про створення світу двома

(буває й трьома) голубами. Звідки то він? «А лем но було синее море». З лемків, виходить. З Лемківщини. Де Лемківщина, а де Полісся! Як він міг потрапити сюди! А ось вам і історія про полісько-карпатські взаємини, про один народ, який через ворогів не міг знайти собі місця на своїй землі.

Згодом в іншому селі я зафіксував повну картину відображення цього міфу. Не настільки витончену, а отже й виконану іншим майстром.

Тоді ще я тільки-тільки знайомився з народною міфологією, тому не знав, що орнітоморфні образи української міфологічної спадщини ведуть свою тяглість ще від венедів. Змії-покровителі – від скіфів. І тільки на історичній Галичині, території, де почергово мешкали то венеди, то скіфи, а потім злилися воедино нащадки одних і інших, зберігся міф про жінку-гадину, яка керує птаством. Фабула не дуже відома, тож змушений буду навести її хоча б в основних рисах.

Забираючи з поля снопи, парубок непомітно поклав на віз змію. Коли вмовився зверху, помітив, що вона підповзає до нього. Хотів скинути, але гадина попросила, щоб ударив. Коли він хльоснув її батою, перед ним з'явилась гола дівчина небаченої краси. Перше, що могло прийти молодому хлопцеві на думку, це взяти її собі за жінку. Вона погодилась, але при умові, що він ніколи не назве її гадиною. Той з радістю погодився. Прожили вони рік у мирі і злагоді. Розбагатіли нечувано. Полів понакупували. І ніхто не міг дотямити, звідки в них те багатство береться. А тут почалися жнива. Чоловік поїхав на дальні поля, а жінці сказав покликати женців та зжати те, що біля хати. Тільки чоловік зник з поля зору, жінка свиснула – злетілося птаство здо-

вкіл і за мить поносило все до зернинки в засіки. Але ж солома так і залишилася на корені. Приїхав чоловік через тиждень, а жито як стояло, так і стоїть незжате. Розлютився та й каже: «Гадина вона й є гадина, що ти з неї візьмеш».

Показала жінка йому зібране зерно та й забралася з хати. Господарство занепало, а чоловік лишився голим, босим.

За формою ця міфологічна легенда швидше нагадує приречу. Бракує тільки моралізаторського завершення: «Не зви жінку гадиною». Може вона й була колись при цьому тексті, бо трапляються варіанти, в яких жінка пертворюється знову на гадину й обвивається чоловікові довкола шиї, не даючи йому дихнути. Але суть не в цьому. Міф формує в слухача запобігливе ставлення до гадини. Можливо – як до тотема, бо тільки тварини-тотема в давніх світоглядних уявленнях приносять людям щастя й удачу.

Цієї легенди поліщуки не переповідають, бо й скіфів тут не було ніколи. Яким ще може бути пояснення?

Що один, що інший міф не становлять особливої архаїки. Пору венедів і скіфів у міфології – що в школі новітня історія. А бувають ще спільні для багатьох народів індоєвропейські і ще давніші праєвропейські. Вони універсальні, тому не становлять якоїсь національної чи регіональної своєрідності. Відтак і зупинятися на них немає сенсу.

Праєвропейські божества мезоліту всі жіночі: вода, земля. Чоловічі були запроваджені на українські землі іранцями вже в епоху енеоліту. Відтак і дотепер вони (особливо домовик, змії-перелесник) популярніші в піденно-східній культурній області України. На Поліссі ж маловідомі.

У чому ж особливості міфології західних поліщуків? Куди тяжіє своїм складом персонажів вона?

Поліщуки були надзвичайно забобонні. Мало не в кожному селі можна було знайти віщуна чи ворожбитку, які ворожили по сонцю й місяцеві, по погоді, знахарку, яка зговорювала все: від уроків, вітру і пристріту до більма на оці.

Поліські відьми були основними персонажами й народ-

ної міфології і за кількістю сюжетів про них явно переважали русалок, мерців, чортів і летючих зміїв. Приблизно на одному з ними рівні були вірування, а відповідно й сюжети про вовкулаків.

1854 р. у «Варшавській газеті» була опублікована стаття «Podlasie Ruskie». Описуючи повсякденне життя підляшуків, їх звичаї та побут, член наукового товариства, що ховається за псевдом Podlasiak (A. P..łowicz z okolic m. Narwi)¹, серед іншої інформації подає й власний переказ оповідки про вовкулаку, записану зі слів жовніра родом з Волинського Полісся. Водночас автор зазначає, що поміж мешканців підляських сіл також існують легенди про вовкулак, серед яких – перетворення вовками всього весільного поїзду та ін.²

Міфічні оповідки про перетворення людей вовками відомі на дуже широкій території. Їх окрім українців переказують поляки, чехи, словаки, болгари, осетини та інші народи. Однак про наявність культу цього звіра однозначно можна стверджувати тільки на території, яку колись заселяли представники тшинецької культури. Тут він проявляється не тільки в повір'ях і оповідках, а навіть у календарній обрядовості. На Західному Поліссі це один із найпоширеніших міфологічних образів.

Епоха енеоліту у зв'язку з аридизацією клімату стала ризикованою для землеобробітку. Тому жодних цивілізаційних поступів у аграрній сфері в цей час не відбулося. У зв'язку з цим вона стала епохою боротьби за пасовиська. Відтак головним міфом цієї доби стає міф про боротьбу Громовержця зі змієм за жінок та худобу³. Летючий змій,

¹ Podlasiak (A. P..łowicz z okolic m. Narwi). Podlasie Ruskie// Ruś Podlaska. Podlasie w opisach romantyków.– S. 109-142.

² Podlasiak (A. P..łowicz z okolic m. Narwi). Podlasie Ruskie// Ruś Podlaska. Podlasie w opisach romantyków.– S. 130-132.

³ Павленко Ю.. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – С.65.

вважає Леонард Пелка, болгарський демонічний образ. Жив він у темних хмарах, звідки нападав на молодих жінок і худобу⁴. Поліщукам ці сюжети чужі і невідомі, як й ірано-скіфські елементи культури в цілому. Культ змія, – вважають Всеволод Іванов і Володимир Топоров, – доволі помітний у Трипільській культурі, проявляє себе й у литовців та білорусів⁵. Однак, ніде правди діти, функції трипільського в його ставленні до жінок невідомі, а литвинський, хоч і ласий до жінок, але живе з ними в умовах моногамії в підводному царстві. Подекуди цей сюжет виринає й на заході Полісся. Однак давнім його назвати не можна, як і засвідчений у сюжеті парний шлюб. Хронологічно я визначив це як ранній залізний вік⁶.

У міфології литовців чоловік-змія – це чужинець, який живе за морем. Аналогічну характеристику знаходимо й у «Велесовій книзі»: «І сей змія – то вороги, що йдуть з півдня, себто Боспору»⁷.

Значно популярніший тут інший змія – вуж, який ссе корову, забезпечує добробут і оберігає людську оселю замість домовика. Про останнього тут теж вряди-годи можна почути, однак переважно через евакуацію поліщуків на схід під час Першої світової війни. Повернувшись звідти, вони принесли не тільки вірування про домовика, а й чужоземні тексти замовлянь при переселенні в новий дім: «Дедушка дамавой, праведі меня дамой. Мой дом на гаре, два акошка ва стене». Але більшість поліщуків вважає домовика чортом.

А ось притчу про дружбу чоловіка з вужем та загальну користь від неї на Поліссі розкажуть мало не в кожній хаті.

4 Pelka L. Polska demonologia. – Warszawa, 1987.

5 Иванов В., Топоров В. Реконструкция фрагментов мифа о божестве грозы и его противнике//Исследования в области славянских древностей. – М., 1974. – С.4

6 Давидюк В. Вибрані лекції з українського фольклору ???????? Явно ні. Швидше Первісна міфологія

7 Велесова книга.....

Чи не найзагадковіше явище західнополіської міфології – Красна Пані – поліська Артеміда, міфологізована волячка з непереможною силою проти чоловіків і фатальним для всього поліського плем'я прокльоном. На мою думку, її могли принести на Полісся, або готи, або кельти, залежно від того на чию користь розв'яжеться дилема участі в походженні зарубинецької культури. Але що вона має зв'язок саме з цією культурою, сумнівів не виникає. Більше шансів усе-таки в готів, які безпосередньо контактували з греками, чия міфологія має в своєму пантеоні аналогічний образ Артеміди, що дослівно навіть перекладається як Красна Пані. Якби ж через кельтів, то Красну Пані згадували б і в карпатському регіоні.

Окремі сумніви викликає міфологічний персонаж, про якого згадується в оповідці про русалок, які йшли і співали: «Не мий ніжка об ніжку, не сип муки на діжку, бо бог невеличкий». Оповідка записана в Лишнівці Маневицького району. Це єдиний подібний текст, який зрозуміло пояснює причину такої заборони, хоч пісенька в інших варіантах згадується дуже часто. Невеличкі божки характерні для кельтської міфології. Однак мегалітичне втілення такого було виявлено на готському поселенні в Городищі поблизу Луцька.

Яким чином вони увійшли в міфологічну традицію Західного Полісся, де матеріальні підтвердження кельтської колонізації відсутні, однозначно стверджувати важко. І все ж, єдино можливим мені видається його походження з релігійних уявлень зарубинецької культури, яка мала багато спільного з латенською, носіями якої на порубіжжі ер вважаються кельтські племена. Про вплив духовної культури та релігії кельтів свідчать зарубинецькі поховання окремих людських черепів. Від кельтів носії зарубинецької культури також перейняли технології металообробки, деякі прийоми та способи гончарного виробництва, типи озброєння, знарядь праці та прикрас. Спільними для нащадків слов'ян і кельтів вважаються й вірування в русалок. В цих народів

уявлення про них як про померлих родичів ідентичні.

Десь посередині між карпатським чугайстром і кельтським лісовим божком блукають і західнополіські уявлення про лісовика, дуже рідкісні в цих місцях, то він «чоловік вилекій, як дерево»⁸, а то вже чуємо «лісови – дідок»⁹, «він може дідом перекинутися»¹⁰, «він схожий на людену [...], але він не має тіні»¹¹. А в Маневицькому та Шацькому районах образ лісовика контамінується ще й з блудом: «як людина в лісе заблудила, то тее лисовик робит»¹², «о, він може так пожартувати, шо... заведе десь далеко в ліс, а там людена і зблудети може»¹³.

Припускати, що все це не наше, а позичене, занесене невідомо звідки і ким, було б також великою помилкою, адже в основі національних парадигм народної міфології лежать не синхронні цим культурам, а ще давніші уявлення спільних предків.

⁸ Архів ІКА. – Ф. І-А. – Од. зб. 39-Б. – Арк. 48. (С. Ружин, Тур).

⁹ Архів ІКА. – Ф. І-М. – Од. зб. 4. – Арк. 4. (С. Замшани, Ствж, Влн.).

¹⁰ Архів ІКА. – Ф. І-Л. – Од. зб. 10. – Арк. 5. (С. Обеніжи, Тур.).

¹¹ Архів ІКА. – Ф. І-Л. – Од. зб. 13. – Арк. 4. (С. Самійличі, Шац.).

¹² Архів ІКА. – Ф. І. – Од. зб. 134. – Арк. 72. (С. Мала Осниця, Мнв, Влн.).

¹³ Архів ІКА. – Ф. І-Л. – Од. зб. 13. – Арк. 4. (С. Самійличі, Шац.).

Обрядовість

Гірки. Особливою інформативністю етногенетичного плану відзначається весільний обряд. До його сценарію як пережитки звичаєвого права в шлюбній сфері, що належали до різних епох, увійшло чимало дійств, які не знаходять пояснення у сучасному соціонормативному контексті. Незважаючи на надзвичайну універсальність весільного обряду в різних народів унаслідок генетично успадкованих норм, окремі відмінності дозволяють зрозуміти й початки формування та об'єктивні причини формування етнічних видозмін.

«Одружуючись, вони ні на що не дивляться, тільки щоб їх суджена була доброю господинею та із заможної хати; а чи бутель горілки буде пов'язаний червоною хустиною, чи ні – це їх мало обходить»¹. Відомо, що бутель обв'язували червоною хустиною в тому разі, коли дівка «доношувала ві-

¹ Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. Луцьк, 2012. С.150

нок» до самого весілля. Виходить, поліщуки начебто на це не зважали.

Однак весільна обрядовість подає інші наслідки невдалого дівування. Свашки спеціально йшли в комору перевіряти, чи дотримала молода цноту:

«Ой у коморі ріпойка сиділа, Ходімо поглядімо, чи це вона ціла. Ой, **си** ціла – китайка червона, А **си** не ціла – нагайка готова»².

А ось кпини з батьків із цього приводу на Західному Поліссі й насправду мало що нагадували ті, які практикувалися в центральних регіонах України. Єдиним «недобрим» знаком, що дочку взяли не дівкою, в окрузі Ковеля були пироги з маком, які відносили до матері на «пироги» тобто наступної неділі після весілля. При «гарному» перебігу подій носили з сиром або квасолею. Однак сам факт залишався в сім'ї і не набував широкого розголосу. Може саме це приховали поліщуки й від Крашевського..

Могла існувати й ще одна причина такої «поступливості» щодо дівочих чеснот. Залежно від місця вона могла визначатися добре збереженими давніми звичаями. Ще наприкінці 80-х якимось почув від проф. Івана Денисюка про «гірки» – звичай, якого дотримувалась молодь шлюбного віку в селі Нуйні недалеко від Каменя-Каширського. Фактично, нічого дивного, крім назви, для мене в цьому не було. Тільки в Центральній Україні це називалося «досвітки».

В цьому селі «гірки» протрималися до 30-х років ХХ ст., поки їх не викоренила польська поліція, яка почала розганяти учасників цих, як виявляється, не зовсім пристойних зборищ.

Молодь, яка досягла шлюбного віку, після закінчення петровського посту винаймала хату у вдови й влаштувала там спільну ночівлю. Звався цей звичай «гірки». Пройти через нього мали всі, особливо дівчата. Дівчину, яка не

² Дкнисяк І. Пісні з-над берегів Турського озера. Луцьк, 2005. С.200.

бувала на гірках, заміж не брали. Вважали, що вона «якась бракована». Як було перевірити, бракована дівка чи справна, уявити не важко. Особливо, якщо врахувати ще й те, що присутність рідних брата та сестри на одних «гірках» не допускалось. За своєю суттю і змістом це були залишкові форми дівочої ініціації.

«Гірки» випадали на час косовиці, тому проведення їх у формі звичайних «досвіток», коли хлопці й дівчата досиджувались до ранку, а потім розходились відсипатись по власних домівках, було неможливе. Давалась взнаки втома хлопців-косарів. Очевидці самі розповідали, що на «гірках» спали. Переважно дівчата лягали раніше, а хлопці приходили вночі й шукали кожен «свою». Спали всі «покотом», тобто одна пара поряд із іншою, на більше й місця не було. Переважно згодом так і женилися та виходили заміж. Однак чоловіки-учасники зізнаються, що спали на «гірках» з одними, а женилися на інших із тієї ж компанії. У жінок «про це» взагалі допитатись неможливо. Отже, не обходилося на «гірках» і без «пробного спання». В 30-х роках ХХ ст. це вже траплялося рідко, та все ж траплялося, іноді навіть ненароком. Мешканка Нуйна сама зізналася про свій невмисний «гріх».

Тої ночі вона довго не могла дочекатися свого парубка й урешті-решт заснула. Коли чує, двері відчинилися. Вона нишком підійшла, взяла парубка за руку й повела до свого місця. Попросинались обоє, коли надворі вже було видно. Першим прокинувся парубок. Побачивши, що спав не біля своєї, вхопив чоботи – й надвір. Вона й собі вибігла з хати, щоб ніхто не помітив. Через деякий час на подвір'я вийшов потягуючись і її хлопець, який теж примостився було там, де було вільно.

На відміну від досвіток, на «гірках» спання поза цим свого роду закритим для сторонніх «великим домом» не допускалося. Всі мали вибути тут свої два або три тижні, аж поки не почнуться жнива.

Тоді розходилися, але жали також спільною толокою

одні в одних. Згодом учасники «гірок» як не женилися, то кумилися поміж собою.

Виключення з числа учасників «гірок» тільки рідних братів та сестер і відсутність обмежень щодо двоюрідних, що колись відповідало звичаєвим нормам кроскузенного шлюбу, свідчить не тільки про давність цього звичаю, а й про те, що в пізніші часи участь у «гірках» у якості статевих партнерів не була зобов'язуючою до подальшого шлюбу. Оскільки шлюб між двоюрідними однаково не допускався, доводилось знаходити розумні компроміси уже в межах спілки.

Микола Сумцов висловлює припущення, що в Україні (як, до речі, і в Індії) під виглядом вечорниць-досвіток, де хлопці ночували разом з дівчатами, міг існувати пробний шлюб. Священики гнівно засуджували таку форму молодіжного дозвілля, оскільки: «під час таких нечестивих зібрань різні робляться ексцеси, як то блудні гріхи, дівства розтління, беззаконне дітей приживання...». На Гетьманщині такі дії викорінювалися на початку ХVІІІ ст. Цитований донос гетьману священика з Охтирки датується 1719 роком. Однак звичаєвим правом це не засуджувалося. Наприклад, у Мізинському районі на Східному Поліссі незайманість дівчини не цінувалася, а пробний шлюб був своєрідною перевіркою придатності жінки до подружнього життя та дітонародження. Часто молоді переїжджали в дім молодого тільки тоді, коли молода вагітніла. Подібні шлюбні звичаї існували й на Кавказі.

Про відмінності в шлюбних звичаях різних племен згадував ще літописець Нестор. У більшості регіонів України незайманість молодої грала суттєву роль. Вона вважалась однією з перших умов «гарного» весілля. Принаймні з ХV-ІІІ ст. А все що до цього, де мав місце «пробний шлюб» як обов'язкова норма, на думку Марка Косвена, було перехідною формою від матріархату до патріархату і, виходячи з мого аналізу казкових сюжетів, складалося ще в умовах епохи неоліту та екзогамних шлюбів між мисливцями та

рільниками³. Загалом же початок дотримання населенням норм екзогамії археологи знаходять ще в побуті мезолітичних мисливців.

У випадку з «гірками» мене зацікавив не так факт збереження цього ритуалу майже до середини ХХ ст., як його назва. Аналогічна «*гіркумки*» існує в евенків (тунгусів).

Перед початком гону в оленів мисливці виготовляли з гілок опудало олениці й по черзі імітували з нею коїтус (статевий акт). Відбувалося це в кінці лютого заради того, щоб плодилися олені. Поліські «гірки» відбувалися посеред літа, але також перед початком шлюбного сезону.

Однак це не єдиний збіг лексичного плану в поліщуків і тунгусів. В евенків не існує слів на означення «чоловік» і «жінка». Не називають вони одне одного й по імені. Для цього існує універсальне слово «гіркі», щось близьке до нашого «родина». Не так далеко це поняття й від нуйнівського звичаю, внаслідок якого учасники стають якщо не подружжям, то кумами.

Ще одна обставина спонукає думати про допустимість інших можливих збігів у традиціях поліщуків та народів тундри: ідучи в свати, сватачі позначають свою місію не батогами, як на Волині, а посохами, що зовні схожі на ратища, і допевняються не телиці, як на Волині, не куніці, як на Середньому Поліссі, а таки олениці. І це при тому, що на початок ХХ ст. популяція оленя на Західному Поліссі була зведена нанівець.

Звісно, що ніякий заїжджий тунгус (евенк) чи вотяк (удмурт) тут своїх порядків не встановлював. Вони тут питоми свої, автохтонні. Якщо ж мають відповідники в таких генетично далеких популяціях, то їхній вік вимірюється навіть не століттями.

Обряд сватання дуже давній за походженням, тому мало чим відрізняється і в етнічно далеких між собою народів. У

³ Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997.

деяких він до недавнього часу був єдиним і самодостатнім шлюбним ритуалом.

Дослідник побуту північних народів, нащадок української козацької шляхти Василь Немирович-Данченко у праці «Лапландія і лапландці» згадує, що і лопарів (лапландців) під час сватання нареченого називають мисливцем, батька нареченої старим оленем, в якого просять віддати молоду оленицю. Коли вдягають наречену, вона кидається з кутка в куток, брикається, тузається, стрибає, поки її не прив'язують до стовпа, а наречений підходить і годує її хлібом. Поки вона лащиться до нього після цього, її хватають, закутують у хутряну хустку, кидають у сани і прив'язують мотузками, щоб не втекла. Наречений сідає в інші сани і кілька верст їде поруч. Як тільки вони від'їжджають, родичі молодой кидаються в погоню зі стрільбою й вигуками. Стрімголов поїзд влітає в село, постріли частішають. Молодий хватає наречену за комір, як здобич, і веде до домашнього вогнища. Як тільки переступає поріг своєї тупи, все раптово міняється. Молодий кланяється недавній здобичі до ніг, а батько й мати оголошують бранку господинею дому і передають їй керівництво в сім'ї. Вісім днів наречена залишається закутана в хутра. Кожен охочий глянути на неї, платить за це гроші.

Церковний шлюб вважався другорядним. Без нього могли жити разом і півроку, поки не заявиться священик.

Мене мало б зацікавило це лапландське весілля, якби не присутня в ньому сцена полювання на оленицю не повторювалась у весільному обряді зі Світязя, де імітують полювання на турицю з допомогою ловчої ями (драбина, прикрушена соломкою, по якій наречена має пройти через стіл) та губуна (не то списа, не то довбні, з якою розганяються, цілячись у молоду, як тільки вона заходить за стіл): *«Як перебереться молода вже як молодечка, то виводять з комори по драбени. Сіном притрусять драбену. І то щоб пруйшла і ни впала. Як ни пирикенться, то добре бачить. А то ще ведумають, щоб по колодах пруйшла, чи*

дрочовата... Ех, всяке ведуть... то вкрадуть поросе, курку чи яловку, як вибираються до молодого. І то як виводять з комори молоду, то накривають полотном, щоб так пруйшла по драбени. Садять за столом і «стриляють», щоб та якби убети звіра. Хоронжий стукне габуном в стину три рази – і вже «забели звіра». Тоді знімають з молодех полотна – «шкуру» і кажуть: «От вам ни тур, ни туреця, а з дівки молодеця»⁴.

Після цього з туриці начебто стає молодича. Як бачимо, сценарій метаморфози дикого звіра в покірну жінку в поліщуків з округи Світязя аналогічний лопарському.

У північних народів правовий статус жінки позначений очевидними проявами матріархату. Енеолітична революція до них не дійшла, відтак не було істричних передумов для до приниження жінки. Вони не знали наступальних війн, не збагачувались за рахунок переможених, не мали рабів і рабинь. Водночас жінки виконували всю ту саму роботу, що й чоловіки. Тому між подружжям завжди існували ласкаві й дружні стосунки. Не псували цієї ідилії навіть присутні в їх звичаєвості норми комунального гетеризму, що дуже дивувало мандрівників. Природнішим для них вважається переселення чоловіка в рід жінки, ніж навпаки. При цьому кращим варіантом вважається жінка з чужого поселення (що мало означати – з іншого роду). Подібна залежність у поліщуків збереглася на рівні фразеології: «Хай і сова, аби з гинчого села».

У лопарів (саамів) впольовану здобич ділять між усіма присутніми. Подібного звичаю дотримуються й поліщуки, розносячи «свіжину» не тільки поміж родичами, а й сусідами.

Наведені паралелі не настільки стверджують взаємовплив північних народів і поліщуків чи наявність міграційних процесів, наскільки виявляє давність багатьох поліських

⁴ Зап. Олена Цвид 1991 р. від Єви Волинець 1920 р.н. у с. Світязі Любомльського району.

звичаїв та обрядів. Зрозуміло, що в умовах північної ізоляції вони збереглися краще, але й на Поліссі їх сліди доволі відчутні. Найдавніші ж межі спільного побуту поліщуків і північних народів – пізньопалеолітична культура Лінгбі, присутня на всій території проживання як одних, так і інших. А це 12 тис. років тому.

Мисливські традиції простежуються і в оновленому ритуалі. Незалежно від того, буде розіграна сцена полювання чи ні, молоду за стіл виводять по драбині: «Молоду ведуть з комори по драбини. Ну тепер молода часом сидить за столом, а в нас раньче був такий обичай, що молода захована в другі[й] хати в комори сидить. Приходя[ть] бояри, скупують (там молодеї вже родичи сидять на тому місці, де має молода сидіти). І приходи[ть] вже молодий, стоїть под порогом, та[к] як і тепер. Тоді ідуть тії-во...дружко і хоронжий, йдуть скупляти місце.

Привітають молодого. Тоді вже вводять дружки й молоду з комори. Найперше найменшу дружку, а молоду ззаді»⁵.

Скупляння місця молодим на Західному Поліссі – це крайність. Таке робилося або заради того, щоб підкреслити заможність молодого, або ж унаслідок запровадження сюди звичаїв волинян, серед яких поширені були половецькі обряди купівлі дівчат, адо XVIII ст. існували навіть ринки, на яких батьки збували своїх дочок за гроші. Поліський наречений перебував під впливом варварських (можливо, готських) традицій. Вважалося за геройство, коли він прожене брата нареченої і перескочивши через стіл займе місце біля неї без будь-яких торгів та домовлянь.

Єдине, чого цей «варвар» не міг уникнути, це дівоцьких випробувань на дорослість, такої собі кілько етапної перевірки пубертаційно-ініціаційного змісту. Дівчата мусили пересвідчитись, що він розумово повносправний та чи до-

⁵ Зап. 1988 р. в с. Світязь Любомльського району від Миколи Мазурика 1924 р.н. та Віри Мазурик 1928 р.н.

статньо витривалий. Для з'ясування першого критерію загадували 7 загадок, заради другої пропонували визволити молоду з комори, а для цього треба було дістати ключа на дні глечика з узваром. Всувати руку в напій, вважалося непристойним. Не залишилося нічого більше, як випити увесь вміст, а вже тоді дістати й ключа. Оскільки ж неперервність обряду дозволялося порушити аж після повернення з церкви, бідака мусив терпіти мало не півдня⁶.

Зберігся на західному Поліссі (зокрема в Пульмі з округи Шацька) і ще один давній ритуал, генетику й семантику якого важко пояснити однозначно. Він стосується переведення в жіночий стан дівчини, яка нагуляла дитину.

«А от коли вже родиця незаконна дитина, то отая от ручна ступа є, то візьмуть того товкача замис[ть] молодого ставлять (то ше бабина баба таке знала) і вже, каже, накидає кечу. То вже, кажуть, до того товкача співають, ни знаю як, вже роблять її молодецю з тем товкачем, бо вже вона биз пари, то вже треба до товкаче накидає тую кечу»⁷.

Крім кпинів над покриткою та відгомону фалічного культу я не бачу в цьому більше нічого. «Кеча» це жіночий головний убір, а товкач у ступі – символ статевого акту. Ступою у поліських весільних піснях означають молоду в хаті молодого: *Тупу, коники, туп, Привезли у двир ступу. З новим радном, З товстим стегном, З великими зубами – Буде гризтися з вами.*

У такому разі, якщо молода – ступа, то й товкач – чоловік, хай і символічний. Однак без весілля переведення в жіночий статус не правочинне.

Рядно, про яке згадується в пісні, – теж не елемент приданого. Скриню з приданим приданки можуть привезти й наступного дня. А рядном з ніг до голови накривають мо-

лоду під час перевозу до молодого. Мабуть, для того, щоб не запам'ятала дороги та не втекла назад додому.

Загадка іншого порядку і безумовно інших цивілізаційних обставин – безкоровайні весілля, які спостерігаються локально в межиріччі Вижівки і Турії. Сам сценарій весільного обряду той самий, але замість короваю старша сваха привозить до хати нареченої печений сир – «мандричку», яку в неї виманюють різними способами дружки. Ізольованість дівочої касті від решти роду, якій марно сподіватися на якісь подарунки з боку молодого, відбиває перебування нареченої в стані сегрегації, тобто відділення від роду.

У який період, і в яких саме народів це мало місце, оскільки обряд має локальне поширення, мені поки що сказати важко. Однак локус поширення дивовижно точно збігається з ареалом розповсюдження пам'яток Культури лійчастого посуду (III тис. до н.е.). А потім на межі ер – Пшеворської.

Безкоровайні села. Західному Поліссю не властиве прізвисько Безкоровайний, яке трапляється в інших місцевостях України. А от безкоровайні села трапляються. В основному вони поширені з крайнього заходу до берегів Турії. Іноді переходять цю межу і подекуди вистрілюють своєю незвичністю для місцевої культури й на лівому березі Стоходу⁸.

Весільний коровай вважається загальноукраїнським атрибутом. Відомий він і нвипікали по всій території України. Відомий він і на території Польщі, але, за свідченням етнолінгвіста Міхала Савіцького, тільки від Бугу по Варшаву. Обходилися без короваю і в деяких селах на заході Полісся. Всі його функції покладались на запечений у печі сир, який називали *мандричка*.

Різниця в головних атрибутах весілля не може бути випадкова. Вона може бути зумовлена відмінностями субет-

⁶ Архів ПВНЦ. Підцир'я. Запис В.Ліпича.

⁷ Зап. 1988 р. в с. Світязь Любомльського району від Миколи Мазурика 1924 р.н. та Віри Мазурик 1928 р.н.

⁸ Dawydiuk Wiktor. Problems Connected with the Historical Origin of the Notion of the Borderland and the Ethnic Identification in Inianian Myths //Borderlands / Culture. Identity. – Cracow, 1996. – S. 11 – 18.

нічного плану, які на ідентифікаційному рівні стерлися, забулись, а нагадують про себе тільки окремими загадковими проявами. Більше того, що роль локації тут визначальна.

Сирний ритуал. Уперше про нього заговорили зовсім недавно – тільки в 90-х роках ХХ ст.⁹. Хоча детальні записи весільного фольклору поліщуків, які почалися з великим запізненням саме в цей час, почали фіксувати його то там, то там. Назбиралася ціла низка розрізнених текстів, а часом і зведених у цілий діалог між свашками молодого й дружками молодой, і яких дружки молодой домагаються в старшої свахи «сира-корова», а свашки дражняться з ними, вигадуючи різноманітні історії про його відсутність («*Наша сваничка сива Ни наробела сира, Росеци ни росела, Травеци ни нажела. Тилет ни годувала, Сира ни назбирала*»¹⁰) або ж утрату в дорозі («*Ме їхале бораме, Жилізниме мостаме, Нас коне поноселе, Ме сериць погубеле*¹¹»). Одна з таких пісень звалює причину відсутності на якогось Романа з сином, які відібрали весільний сир («*Перестрів нас Роман з сином, 'дубрали рукав з сиром*»)¹².

В дорозі старшу сваху, яку везуть на возі, супроводжує цілий весільний поїзд, у т.ч. й бояри молодого на конях. Виникає питання, що за такий могутній Роман міг стати на заваді? Чи не володимирський князь зі своїм сином Васильком, володарем ратенських та любомльських земель, зібравши данину, залишили своїх підданих на зиму без достатніх запасів сиру? Підтвердження в цьому можна знайти в продовженні діалогу: «*Жоночки-голубочки, ми вслід за вами йшли, Романа не бачили*»¹³. Це значить, що реального Романа в дорозі не було. Але міг бути інший, який віді-

⁹ Давидюк З.

¹⁰ Зап. Галина Назарук в с. Видраниця Ратнівського р-ну від Віри Назарук та у в Видричах КаміньКаширського району від Марії Кривош та Марії Хомич.

¹¹ Зап.

¹² Зап. на х Березники (Біля Самарів) Ратнівського району.

¹³ Зап. на х Березники (біля Самарів) Ратнівського району.

брав сир доступним лише йому методом – як данину.

Сирний ритуал вже майже зужитий не тільки в обрядовості, а й у пасивній пам'яті поліщуків. Задля документального збереження, подам усе, що трапило на очі в моєму архіві. Змісту можна не описувати, він відображений у піснях, хіба короткі ремарки.

Весілля, ідучи до дівки, бере мандричку (сир запечений), який віддають матері молодой. Вітаючи приїзд свах, які мають той сир, дружки співають:

Приїхала гостільня з Ратня Хороша й удатна. Хлібами обклалася, Сирами обперлася.

Свашки одразу не здаються, вигадують причини втрати сиру:

–Ой дружечко, панно, У вас під порогом кално, Ми сирець побили, Долину загатили.

Дружки:

–Сванечко-щобетухо, У нас під поргом сухо, В нас викладений мусток Для хорошейких госток.

Свахи:

–Ми їхали борамі, Високими горми, Нас кони поносили, Ми сирець ізгубили.

–Ми їхали лісом, Бігли вовки трусом Та й ми вовків боялися, Сиром відганялися.

Дружки:

–В нас корови червони, Свого сиру доволи. Як у вас не доволи, То бувайте здорови. Кладіте свий у солому, Та й везіте додому.

Свахи:

–В нас корова рабая, Того й сиру немає. Вите ж як мали діти, Ни дасте посидіти.

Сир належав дружкам:

*–Дружки дурнувати Побігли кругом хати. Не знайшли місця сісти, Де сирець із'їсти*¹⁴

¹⁴ Зап. Галина Назарук в с. Видраниця Ратнівського р-ну від Віри Назарук

– Ти, сванечко, ни пихуй, Ти, сванечко, ни мудруй. Ти в нашії хати, Мусово сер оддати.

– Ой, сванечко, панно! Перед порогом кално, Ми сериць покришели, Калюжу замостели.

– Сванечко-хорошухо, Пирид порогом сухо, Ви сера ни кришели, Калюжу ни мостели.

– На дуби на виршечку Висеть сер у мишечку. Хто хоче серець матери, Хай лізе доставати.

– Ой, сванечко, панно! Їжте сериць сами, В нас корови рогати, То ми на сер богати, В нас корови червони, В нас сера доволи.

– Ой, там, коло млена, В нас здохла кобела. То ми там ночовали,

А сиром вичерали.

– Дружечки-голубочки, Хоч вите спуваїте – Ничого ни знаїте, Дайте нам тарилочку, Ми дамо поділочку.

Оддають вже той сер. Дали й спивають:

– Вибачайте, дівчетка, Що малая мандречка. В нас тилечка-пиршечка, То й малая мандречка.

– Спасібо, сванечко, За вашу поділочку, За хорошу просьбочку. У вас така мандрека, Як голова вилека¹⁵.

Інший варіант:

– Скаче горностай, скаче, (2) –Через стил до сванечки. В пазуху заглядає, Чи великий сирець має, Чи великий сирець май...?

– Дивчетка молодеци, Дивчетка, молодеци, Ме того ни відали, Биз сера приїхали. (2)

– Ниправдойка ваша (2) Вите тее відали, Биз сера ни приїхали (2)

– Вой, свашечко-панно, (2) В вас пуд порогом кално. Ми сирець кришели, Мосточка зробели. (2)

– На дубе на вершечку, (2) Весить сирець в мишечку.

¹⁵ Зап. Галина Назарук в с. Видраниця Ратнівського р-ну від Віри Назарук

Хто хоче сера матери, Хай лізе дуставати, Хай лізе дустава...¹⁶

Є ще й такий:

– Наїхала сваха з Ратна Хорошая, вдатна. Из хорошим сином, Из білесенькім сиром. Свашечко-голубочко, (2) Дай сиру хоч трошечку. Телятко кормила, Короваець липила.

– Закіснучки-голубочки, (2) Я в Ратне й не бувала, Я сиру ни купляла. Закіснучки-голубочки, Як вам сиру хочиться, Йдіте до Тимошика, Там серу пувкошика¹⁷.

Ще один:

– Ой добрий вечур, Добрії люди! Шо ми хочемо, Чи тое буде? Чи є сир білесенький, Чи є хліб м'якесенький, Чи є плешка горілки Та й до нашої дівки?

Теї не хочуть давати:

– Добре здоров'я, добрії люди! Чого ви хочете, того не буде. Ми в ліси ночували, Та й сер звичерали.

А теї:

– Сванечки-голубочки, Ой неправдойка ваша: Ви в ліси ни ночували (2) Та й сира ни звичерали. Ой, сванечко молодая, Дай сира-коровая.

Боєри:

– Сванечки-голубочки, Дайте нам тарулочку – Дамо сир-палуночку.

Дають вже сера і дружке декують:

– Деку, сванечку, деку (2) За сер, за горилку(2), За пше-ничну палінку.

Єк ни хочуть дати, то ше довго співають. Сім загадок загадують»¹⁸.

В кінці весілля сир ділять між гостями так, як і коровай:

¹⁶ Зап. в с. Заброди Ратнівського р-ну від Ганни Повх, Зофії Шмиговської.

¹⁷ Зап. в с. Тур Ратнівського р-ну від Ганни Євтушик.

¹⁸ Запис від Юхимки Колос 1931р.н. у с. Залухово Ратнівського району.

– *Староста сирець ріже, А з носа сопля лізе. Дайте деркачище, Втерти соплячище*¹⁹.

Як бачимо, сирний обряд є явищем суто регіональним, а яскрава варіативність є ознакою автентичності даного явища. У деяких селах ту ж саму роль, що й сир, виконує калач.

Традиційно коровай на поліському весіллі пекли тільки і молодого. Це давня форма застосування цього атрибута. Коровай, який гуляв у полі чи на березі Дунаю, тобто бика, жених мав уполовувати самостійно чи з братами і принести дівчині з усім її родом. Тільки так можна було отримати згоду на шлюб. Але згодом потроху коровай почали випікати і в молоді. А ось місце його застосування стало проблемним. Воно не впливає з логіки весільного обряду. Не логічно, коли рід молоді, переслідуючи викрадачів, їде до них ще й з короваем. До того ж часто привозять ще й скриню.

Тут в окремих поліських селах його теж заступає сир. Зрозуміло, що його ділитимуть під час перезви:

Як обтанцюють, вона йде по воду й кидає в колодязь гроші. Коли несе воду в хату, два відра їй по дорозі хлопці чи чоловіки виливають, а третє дають донести до хати. Зайшовши до хати, дає старості мандричку (сир) і рушник. Староста роздає той сир усім, хто є на весіллі. Після цього молодий разом із хорунжим ідуть по гості (родину молоді). По дорозі гості співають:

«Не світи місяць у крузі, Ой засвіти гостойкам в дорозі, Бо наші гостойки блукають, Вони собі родинуйку шукають: «Ой як же ми Райочку знайдимо, То ми собі родинуйку матимо».

Тоді пудходять до нас за сером, бо ме сер привізле в скре-ни. Ме кажимо:

¹⁹ Зап. Галина Бурко в с. Велимче Ратнівського р-ну від Марії Бурко, Ярини Ятчук, Анастасії Нікончук.

«Їхали ме морамі, Їхали ме морамі, Зилізніми моста-мі. Нас кони поносили, Ме сер ізгубели, Ме сер ізгубели».

Там ме вже їм накладемо на тарілку праників, качок наробімо. Воне: «Не, давай сер».

Ну, вже накладем сер на тарілку, веп'ємо могорич. Тоді воне сер той покришили, подавали всім своїм родичам, подавали нам.

*А як виходили до нас зустрічати од молодого, повбіра-лися в діде, повбіралися в дохтори, повбіралися... в разне чудо таке. Побрали маскі котячи, собачи, подрани ко-жухі повівиртали і вже ходять по силі*²⁰.

Як бачимо, діалоги в таких випадках зводяться до мінімуму. Як уже не на своєму місці.

Пироги на домівинах. Особливе значення на поліському весіллі відводиться пирогам. «Пирогами» тут називається останній день весілля. Це коли дочка з чоловіком йде провідувати матір і на учту збирається тільки найближча родина. Обов'язковими були пироги й на домівинах, які заміняли заручини: *«Сватання – то були договори про весілля. А от тії заручини, в нас кажуть домівини, в четвер перед висіллем. Тоді молодіє мати пикла пироги і мати молодого тоже. І як молодий приходив, то воне обмінювалися теме пирогаме. І скільки було пирогів, стільки мало бути гостей на весіллі. Того й домівини*²¹.

Вогонь на весіллі. Знаходить своє місце у весільній обрядовості й пошанування вогню. Як тільки родина молодого почує наближення весільного поїзда з молодого, на подвір'ї розпалювали вогонь із соломі. Можливо, тому, що молоду привозили вночі і це було сигналом, куди їхати. Одначе або вся підвода, або ж тільки сама молода, зробивши перший крок на діжку для хліба (якщо була ще дівчиною),

²⁰ Зап. Людмила Чирук у с. Гута Камінська

²¹ Зап. 1997 р. Оксана Сорочук в с. Турі Ратнівського району від Марфи Зварич 1921 р.н.

далі мусила пройти через той вогонь. Найчастіше знімав її з діжки та переносив через нього молодий.

Відрубання коси молодій. На багатьох післявесільних фотографіях 10–20-років минулого століття молода підстрижена по шию. У 80-х роках мені доводилося ще чути, що після весілля молодий відрізував косу молодій «по воко». Після того вдягали хустку²². Раз чи два доводилося чути, що це робили в останній день весілля. На стіл ставили колодку для рубання дров. Молода клала на неї голову. Тим часом чоловік збирав усе волосся в жменю й відрубав при самій руці. От і виходило «по воко». Тепер на таку зачіску кажуть «каре», але вигляд її точнісінько такий самий.

Оргіістичні мотиви весільного обряду. Регіональну своєрідність поліського весілля становлять сваські пісні, які співали в самому кінці весілля. Не дивно, що більшість із них починалась зі слів: «На весіллі була» або ж «Наїлася, напилась...». Далі слідували мотиви оргії стичного змісту:

«На весіллі була, наїлася туку, Мене хлопци волочили, як собаки суку».

«Наїлася, напилась всякого татунку, Живит болеть, тая свирбеть нимає ратунку».

«На весіллі була де й хотіла дате, Чортова булава ни схотіла встате».

«На висіллі була, напилась рому, Я нікому ни дала, йду собі додому».

Відсутність обливанки. Весняно-літня обливанка відома всюди в межах поширення буго-дністровської, лінійно-стрічкової кераміки та трипільської культур. Відома вона і в Індії. Це хліборобський обряд. На Західному Поліссі його нема, хоч на сусідній Волині становить не менш помітне явище, ніж на Поділлі, в Молдові чи Румунії («Пеперуда»).

²² Поліська дома. Вип.1:посібник для вчителів / Упор. Віктора Давидюка і Григорія Аркушина.Луцьк, 1991. С.54.

Купало. Купальський обряд поліщуків зацікавив дослідників на початку ХХ ст. у зв'язку з появою в наукових виданнях інформації про наявність на Західному Поліссі кельтських та германських відповідників у відзначенні цього свята. Спровокували цей інтерес повідомлення білоруського фольклориста Павла Шейна про те, що в Пружанському та Кобринському повітах на Купала спалюють на вогнищі кінські чи коров'ячі черепи чи й загалом будь-які кістки цих тварин.²³

Спалення кінських чи коров'ячих черепів практикували й германці. Про це описав у своїй праці «Wald- und Feldkulte» («Лісові й польові культу») відомий німецький фольклорист Вільгельм Мангардт. Про аналогічні звичаї ірландців свідчила праця Ямеса Гастінга «Encyclopedia of Religion and Etnis» («Енциклопедія релігій і народів»).

1910 р. сюди вперше навідався В'ячеслав Камінський, який теж цікавився цією темою. Рукописні теренові матеріали В'ячеслава Камінського, зібрані під час експедицій 1910, 1911 та 1913 років охоплюють села Бущин, Боровно, Велику та Малу Глуші, Ветли, Леліково, Поворськ, Стобихву, Великий Обзир, Повітте, Залаззе, Сошичне, Борки, Градиськ, Облапи, Коритницю, Штунь, Яревище, Піщу, Гущу та містечко Камінь-Каширський. Результати польових досліджень автора увінчались працею «Свято Купала на Волинському Поліссі», до якої увійшли не тільки записи, а й власні спостереження та міркування. Однак жодних згадок давнього готського звичаю в його праці немає.

Майже через два десятиріччя польські дослідники Казимир Нітш і Казимир Мошинський провели власне дослідження купальських обрядів Західного Полісся, результати яких опублікували 1929 р. в Кракові в часописі «Lud słowiański» («Zwyczaje świętojanskie na Zachodniem Poliesiu»). Їхні дослідження охоплювали Пружанський, Кобринський,

²³ Шейн П. Матеріали для изучения біта и языка руського населения северо-западного края. – 1887. – Т.1. – Ч.1. – С.222 – 223.

Дрогичинський, Камінь-Каширський і Любомльський повіти. Їхні опитувальники були зосереджені на виявленні в купальських звичаях західних поліщуків будь-яких германських та кельтських слідів.

Судячи з часу виникнення ідеї (1927 р., коли було розіслано квестіонари), до появи цієї розвідки спричинилась і праця Дмитра Зеленіна «Rusische Volkskunde» («Народні оповідки», 1927). У ній згадується звичай настромлення кінського черепа на кілок, який слугував основою для зведення стійки з хмизу для обрядового вогнища. Інформація про таке була зафіксована 1853 р. у Кобринському повіті, про який вже згадував Павло Шейн.

Кельти першими в Європі з IV ст. до н.е. тотально перейшли на кремацію (трупоспалення). Тому багато які з купальських обрядів, пов'язаних зі спаленням ляльки чи будь-якої іншої форми субституції людської жертви можна вважати їхніми. Хоч і не тільки. Через цей обряд проходило чимало народів. У їх числі й руси.

Очікуваного результату пошуки Нітша й Мошинського не дали. У багатьох селах загалом заперечували існування традиції відзначення Купала. Та все ж навіть ті рідкісні позитивні свідчення не просто довели присутність на західнополіських теренах обрядів, аналогічних кельтським і германським, а й дозволили виявити чимало нових і маловідомих. Зокрема поліщуки часом згадували, що колись давно спалювали і черепи і кості тварин, але задля того, щоб позбутися пошесті на худобу.

На такий же манер підвішували над вогнищем і спалювали ляльку з соломи, яку називали відьмою. Але паралельно хлопці намагалися «спалити» (осмалити) і живу відьму – котрусь із дівчат. Якщо цього не вдавалося, дівчину-відьму після того, як вогнище догорит, зіштовхували в воду.

Дивовижний купальський звичай існував в Опаліні Любомльського повіту. Тут на Купала кості з коней, корів чи овець складали біля стосу дров. Коли дрова підпалювали, молодь бралась за руки й танцювала навколо цього вог-

нища. Старші тим часом брали кістки, вмокали їх у воду зі спеціально приготовлених задля цього посудин і тричі окроплювали всіх присутніх. Тільки після цього кістки кидали в вогонь, докладали дров і молодь починала перескакувати через багаття.

Значення цього обряду, як і багатьох інших ніхто з його очевидців пояснити не міг.

Однозначно зі студій Нітша й Мошинського впливав тільки скотарський зміст купальських обрядів.

Загалом же на Західному Поліссі Купала або не відзначають зовсім, або ж відзначають дуже скромно. Лише подекуди «палять купала», часто мовчки, без будь-якого пісенного та обрядового супроводу. Як і сторіччя тому тут ходять по «Йванові єгоди», обривають з липи цвіт, збирають багно, звіробій. Для оздоровлення вмиваються Івановою росою. Рідше пастушки чіпляють коровам на роги вінки, господині розкладають у хліві кропиву, щоб відьми не відібрали молока у корів. А ще щиро вірять у магічну силу папороті, яка нібито зацвітає саме цієї ночі. Про це тут історій та історій. А ось «купалою» тут називають не прикрашену гілку, з якою дівчата ходять по селі, а потім топлять або спалюють, як в інших місцевостях, а купу сміття та ломаччя, з яких розпалюють вогнище. Це називалося «класти купала».

Лише в окремих селах пам'ятають, як, бувало, в цей день совали вулицями села козуб зі сміттям, приспівуючи щось про відьму, чи як спалювали «на середохресній дорозі» опудало з такою ж назвою. Вечірні обрядодії, якщо були, то переважно зводилися до того, що палили вогонь та співали біля нього пісень, не обов'язково купальських. Ширший перелік звичаїв та обрядів подають купальські пісні, та де гарантія, що всі вони місцевого походження. До прикладу, в одній з них «*ой там гілонька купалася, на бережечку сушилася*»²⁴, в іншій – «*Наша купала купалася, На ягодоньки*

²⁴ Архів ПВНЦ. Ф.1 – Л. Од. зб. 36. Крижівка Рожищенського району.

дивилася»²⁵. Одначе щоб десь на Західному Поліссі подібно до Волині під час обряду топили прикрашену квітами і вишнями гілку, традиційно називану «купалою», навіть згадки нема. Зрештою й мова цих пісень не західнополіська.

Не звучать жодним діалектом, крім західнополіського, пісні про отримання дівчиною, яка збирається на Купала, батькової згоди поки що не виходити заміж. Від цього залежатиме її поведінка під час свята: іти з дівчатами пускати вінки на воду чи з хлопцем у жито. Місцеве походження, а відповідно й мовне оформлення мають пісні про бойове відстоювання дівчатами своїх парубків, вірогідно від дівчат з іншого села, хутора чи кутка.

На даний момент купальські пісні, записані на Західному Поліссі, однозначно репрезентують загальноукраїнські обрядові традиції і слабо кореспондуються з тими германськими та ірландськими обрядами, які описали Мангардт, Гастінг, Зеленін, Нітш та Мошинський.

Солом'яну ляльку на Західному Поліссі палили тільки в околицях Кобрини та Малорити. І називали її тут тільки відьмою. З відьмарством у більшості європейських народів поєднуються вогнепальні обряди. Чехи, які є нащадками кельтів, у ніч напередодні Янова дня запалюють змочені дьогтем мітли й бігають з ними по полях, розмахуючи в повітрі. Майже те саме роблять і наші поліщуки з Горок та Шлапаня Любешівського району, тільки для факелів використовують не дьоготь, а бересту – кору берези. А вже в сусідніх селах це викликає іронію. Отже, автентичність ритуалу для регіону в цілому все-таки не безсумнівна. А такі самі скручені з берести смолоскипи запалюють купальської ночі пастухи в Сербії, які до кельтів жодного стосунку не мають. З ними обходять овечі загороди та коров'ячі стайні, після чого складають на найближчому пагорбі і залишають догоряти в одній спільній купі. А відображає сербський об-

ряд пісня з Західного Полісся: «*Ой на Йвана, Йвана горіла купала. Горіла тре деньки, Буле ме раденьки*». Такий нерозривний зв'язок, коли один народ зберіг звичай, а інший пісню, яка його відображає, може свідчити лише про дуже давнє походження всієї традиції.

Обрядовими діями Купала відзначали не на всьому Західному Поліссі, а тільки де-не-де вздовж верхів'я Прип'яті в Ратнівському, Шацькому, Любешівському районах. У чому така вибірковість, однозначно стверджувати важко, але принагідні антропологічні спостереження під час польових експедицій показують концентрацію у цих місцинах немалої кількості низькорослого короткоголового населення з темною пігментацією, часто поєднуваною з синьоокістю. Місця поширення обрядів вирізняються неслов'янською топонімією: Ратень, Датинь, Буцинь, Штунь, Шлапань, Цумань, Цир, Хоцунь, Олтуш, Збураж, Вараж, Нечимль, Ковель, Ворокомель. Купальські вогнища, які вони палили, й до цього часу викликають іронію в сусідніх із згаданими селах зі слов'янськими назвами Невір, Сваринь, Ветли, Люб'язь, Дольськ, Щитинь, хоч населення вже давно перемішане.

²⁵ Архів ПВНЦ. Ф1 Од. зб. 22 С.15. Любитів Ковельського району.

Фольклор

В поліському фольклорі дуже часто згадується море. Нехай у колядках – вони блукали цілим світом і навіть невідь звідки й коли прийшли до нас. Тут на правах господарів у зимовому календарному циклі почувалися щедрівки («щодрухи»). Однак море згадується і в весільних піснях – найавтохтоннішому пісенному жанрі.

Дунай в поліському фольклорі оспівується частіше, ніж у Подунав'ї. Попри статтю Федора Климчука, який услід за Дмитром Мачинським («Дунай русского фольклора»), переконує, що це узагальнений образ великої води, існують і конкретні причини такої диспропорції. Подунав'я колонізували даки. А ось слов'янське населення Полісся повернулося звідти тільки в VI ст. До того ж чотири століття під час готської експансії проживало на Дністрі (празька культура) та у верхів'ях Прута (пеньківська культура). Дунай вивів його й на простори сучасної Німеччини.

Не менш поширена у весільних піснях поліщуків згадка про виноград, який тут донедавна не культивувався, бо в цих широтах він не дозрівав. Однак, несучи з лісу ялівець для прикрашання короваю, коровайниці співають: «*Ме хододе до саду Ламате вінограду Ме нимніжко зломеле Но дві вітке схилеле*¹.

Важко не помітити, що як виноград, так і Дунай найбільш згадувані в коровайних піснях: «*Та й поплъов коровай за Дунай, Ой да біже, Сашечку, доганяй*»², «*Перехилися, Дунаю, з середини до краю. Будемо руки мити Час коровай*

¹ Записано 1987 р. в Березичах Любешівського району від Палажки Ковальчук 1923 р. н.

² Записано с. Хоцунь Любешівського району від Анастасії Матейчик 1925 р. н.

*місити*³ *На житі роса вісить, Сам господь коровай місить, Причиста Мати, Ходи нам помагати, Виноградом поливати, Щоб цей виноград родив, Щоб наш коровай сходив*»⁴, *Як коровай місили, То з Дунаю воду носили*»⁵.

Оскільки на Західному Поліссі ще й донедавна траплялися безкоровайні села, цілком можна припустити, що й сам хлібний коровай прийшов сюди з Дунаю, хліборобського краю з кількохтисячолітньою історією. До цього його роль тут належала «сиру-короваю». Недаремно «пісні до сиру» в багатьох селах замінили пісні про калач. Часто в них них змінено тільки одне слово: *На дубі, на вершечку Висить калач в мішечку. Хто хоче куштувати, Хай лізе дуставати.*

– *І ти, свахо, не хитруй, І ти, свахо, не мудруй. Ти тепер в нашій хати, Мусиш калач віддати.*

– *Перебачте, молодички, Що калач невеличкий, Бо широка нива, Пшениця не вродила. Теличка-третечка – Невелика мандречка*⁶.

– *Ой дивно нам, дивно, Шо в свахи калач видно. Сваха нас потишее, Ще й бильми витріще*⁷.

– *Їхали дубровою, Кривою дорогою. Кони нас поносили, Калачі погубили.*

– *Сваха ззаду сиділа, А що вона гляділа. Треба було не дрімати, Калаче утримати.*

– *Сваха ззаду сиділа, Кольочку гляділа, Шоб вузок не зломився, Кольочка не звалився*⁸.

³ Записано с. Олескь Любомльського району від Ганни Жорновської 1914 р. н.

⁴ Зап. у смт. Цумань Ківерцівського району від Варвари Козак 1909 р. н.

⁵ Зап. у с. Одераци Ківерцівського району Волинської обл. від Анастасії Поліщук 1922 р. н.

⁶ Зап. в с. Дубечно Старовижівського району від Олександри Гаврилук 1944 р. н.

⁷ Зап. Тетяна Карловська в с. Заболоття Ратнівського р-ну від Гапки Білітюк.

⁸ Зап. Тетяна Карловська в с. Заболоття Ратнівського р-ну від Гапки Білітюк.

Коли сваха дає сир, то водночас викладає на тарілку свій подарунок (крім сиру, вона дає калача, пляшку горілки чи вина)⁹.

– *Наша сваха багата, Із багатей хати, Із багатей хати, вона мала шо дат... І на калаче з маком, Ше й бутилку с коньяком, Ше й бутилку с коньяком*¹⁰.

– *Випий, сванечко, випий – Келишок нивиликий. Випий, сванечко, до дна – В нас горилонька добра*¹¹.

Наявність острівків з давніми скотарськими традиціями на противагу рільницьким може означати, що не всі поліщуки пройшли випробування Дунаєм. Зрештою, за народними переказами, мало хто з них і місцевий, особливо в найстаріших поселеннях на берегах річок. Культурні герої (першопоселенці) західних поліщуків, за переказами, припливають по воді або живуть у своєму лісі споконвіків на хуторі без назви. Назву придумує пан, який об'їжджає місцевість або ж опиняється в цих місцях під час полювання.

Кровосумішка (інцест, ендогамія) – ще одна цікава тема в фольклорі поліщуків. Герметизм багатьох поліських сіл обумовлювався їх географічно-ландшафтними умовами. Деякі виглядали як острови – зусібіч були оточені болотами. Штучно насипані греблі рятували ненадовго, навесні їх всуціль розмивало водою. Тому женилися переважно в своєму селі, яке з часом всуціль перетворювалося в родичів. Кроскузенні шлюби (одруження між двоюрідними й троюрідними) на Поліссі допускались. Не дозволялися тільки шлюби між чотириюрідними. Близька спорідненість пар була зумовлена нехваткою орної землі, яку намагались не розпорошувати на чужих. Жінка з чужого села не могла приєднати своєї частки з чоловіковою, бо вона знаходилась

⁹ Зап. Тетяна Карловська в с. Заболоття Ратнівського р-ну від Гапки Білітук.

¹⁰ Зап. Оксана Головій в с. Заліси Ратнівського р-ну від Ганни Зубрицької.

¹¹ Зап. в с. Жиричі Ратнівського р-ну від Єлизавети Жолоб.

«за морями» – тобто за болотами, як розливалися на час сівби. Тому якщо за зиму, коли ставали доступними чужі села і хлопець, протоптавши стежку в сусіднє село, на літо приводив невістку, місцеві жінки осудливо «потакували»: «Нехай сова, аби з чужого села». Якщо ж хлопець не мав землі і не складалося з «приймаками» в чужому селі, то він був першим претендентом на рекрутизацію. В такому контексті й потрапили у фольклор згад-

ки про кровосумішку між поліщуками: *«Погоріли болота, зосталися купи, Женітеся, парубойки, аби не рекрути. Женітеся, парубойки, слава Богу буде, Беріть сестри за жінки – Густіша кров буде*¹².

Такий стан речей отримав не так генетичні, які спостерігалися тільки серед нащадків мокші, які будучи маленькими на зріст, женилися тільки між собою, як соціальні наслідки. Відколи Полісся з побудовою доріг втратило свою консервативну герметичність, подружні пари в межах свого села стали великою рідкістю. Поліська кров вимагала оновлення.

І «дівки-воячки» (амазонки), і специфічні головні убори – плати з кібелками, і Красна Пані («Артеміда») не виходять за межі правого берега Турії. Василь Татіщев вважав

¹² Леся Українка. Зібрання творів: В 12-ти т. – К., 1977. – Т.9. – С.77–78

ятвягів сарматами. Особливий інтерес викликає Красна Пані, яка не набула навіть значення загальноукраїнського мфологічного персонажа. Чи будини перейняли її від греків, чи пшворці-кельти принесли з Приазоа'я.

Екологічне значення, сучасний стан та проблеми Західного Полісся

Перед Другою світовою війною Українське Полісся було одним із найблагополучніших регіонів Європи, славилось чистими, сповненими життям лісами, річками, прекрасними озерами, грибами, рибою, дичиною, унікальними представниками рослинного й тваринного світу.

Та все йде, все міняється, як казав один старий і мудрий поліщук, так і не даючи собі ради пояснити, що робиться з Поліссям. І змінюється не в кращий бік. Школярі замість бути на уроках крадуть та збувають ліс, копають бурштин. Потім позичають гроші вчителю чи й просто в такий спосіб закривають свої «енки». Вони тепер не просто «золота молодь», а єдина молодь, яка є в селі. «Правохоронці» охороняють «мирну працю» бурштинокопачів, «лісники» до-

«Очі Полісся»– Оконські джерела

помагають злодіям красти ліс. Чоловіки по селах співають-ся. Робити на землі вже майже нема кому.

Дійсно, все помінялось. Все не так, як було. І ніхто не знає ні початку, ні кінця цьому перевернутому догори дригом світу. На тлі зруйнованих і порослих деревами ферм та інших колишніх колгоспних будівель та промислових підприємств ніщо не нагадує про хоча б якісь світлі перспективи. Більше – про можливість для майбутніх поколінь археологів докопатися до того, що тут сталося.

Страшно подумати – сьогодні Полісся — регіон із найзагрозливішою екологічною ситуацією не тільки в Україні, а й у Європі. Ніким не контрольоване (влади ж бо нема!) інтенсивне, подекуди навіть тотальне вирубування лісів, необґрунтоване осушення боліт і видобутку торфу, забруднення ґрунтів хімічними препаратами, негативні наслідки розробки гранітних кар'єрів, радіоактивне забруднення після чорнобильської аварії і, насамкінець, бурштинова лихоманка, призвели до критичного екологічного стану.

Останнім часом дійшло до того, що в «Геродотовому морі» попересихали навіть колодязі. Селяни почали докопуватися до водоносного горизонту з допомогою артезіанських свердловин, а деякі додумалися навіть заповнювати з їх допомогою ставки, які повикопували раніше з метою забору надлишків води задля осушення городів.

Ще одна небезпека таїться на Берестейщині. За 15 км на північ від Національного природного парку, споруджується величезний Малоритський комбінат будівельних матеріалів. Один із його об'єктів — кар'єр завглибшки 35 м може призвести до загибелі низки прекрасних озер, серед них — найбільшого в Україні природного озера Світязь (глибина до 60 м) і завдати непоправної шкоди всій екосистемі.

Українське Полісся також потребує уваги, вироблення програми екологічного оздоровлення та відновлення. Адже Полісся й Карпати — «легені» України.

Донедавна, більше за кордоном, аніж у нас, Західне Полісся називали невичерпною криницею Європи. Уперше

про це я особисто почув аж біля витоків Дунаю, який протікаючи через усю Європу, теж вважається одним із головних джерел постачання прісної води. Одначе навіть на берегах цієї ріки не забувають, що дає для них Західне Полісся. Одні річки, пробившись з полону поліських боліт, стікають звідти у Чорне море, інші ж – у Балтійське. Легенди про підземні моря, на яких стоять поліські села й міста – вочевидь, теж не пуста вигадка. Починаємо відчувати це тільки тепер, коли посуха спорожнила й наші колодязі. Та поліщук, як і тисячу років тому живе кожен день, як останній. Нищить усе навколо себе. Та вже не заради виживання, а заради збагачення. Бачте, мода тепер така. Коли кажеш, що добре було б ще хоч щось залишити й нащадкам, він гонорово заявляє, що його нащадки тут не житимуть, маючи на увазі тільки власних дітей. Про Красну Пані вони, мабуть, і не чули. Та її прокляття таки не зняте. Тому окремі платять за це дуже дорого. Знаю одного такого. Ще діти й до школи не ходили, коли почав будувати дім за 140 кілометрів від свого села, неподалік обласного центру. Коли дитина пішла в школу, вирішили переїхати на нове місце. Як справжній поміщик залишив пилораму на управителя, а сам забрав дітей, жінку й подався з села з однією барсеткою. Все інше – меблі, техніка, посуд аж до ножів, халатів і домашніх капців – вже чекало господарів на місці. Дитина пішла в нову школу. От ільки з подружками якось не склалося. Зрозуміло чому – за старою звичкою поводитися зверхньо.

Все почалося з того, що однокласники поцікавилися, звідки вона переїхала. Почувши назву району, тут же без будь-яких злих намірів резюмували: «Полішка». –« Ах це я «полішка»? Ну, я вам покажу». Наступного дня прийшла в клас із дорогим айфоном і «крутим» золотим браслетом. Глянувши в її бік, одна з дівчат, очевидно, з тих, кому належало лідерство в класі до цього часу, зневажливо просичала: «Поліха». Поліха, знай наших, дала ляпаса. «Аборигени» всі дружно стали на захист. Дівчина прийшла додому з розтритим айфоном і розірваним ланцюжком на шию.

Все закінчилось тим, що «новий буржуй» повернувся додому, задля місця купив стару хату на окраїні села і зводить новий палац уже тут. Хату на Волині, ніхто з односельчан не знає навіть, у якому селі, виставили на продаж. Але ліс ріже далі й ночами завозить на пилораму. Все для нащадків, але тільки для своїх.

За те, що пишу правду про поліщуків, точніше – те що спостерігаю вже багато років не зсередини, а збоку, бо правда в кожного своя, маю багато критиків. І навіть серед наукової та творчої інтелігенції, яка родом з Полісся. Дуже цим не переймаюсь – отже, й серед цього кола людей ще залишилися «справжні» поліщуки. Та ще один парадокс – цих хитрунів і обманщиків по-поліськи називають не «справжніми», а «правдивими» поліщуками. Отака вона поліська правда. На цьому жартівливому тоні й закінчимо нашу довгу мандрівку Поліссям. Всюди побували, скрізь заглянули, та не думаю, що про все дізналися і все побачили.

В моє завдання не входило дати відповіді на всі питання, що стосуються Полісся. Гадаю, що набагато важливіше було їх поставити.

Хто захоче йти далі цією стежкою, майте на увазі, що в своїй країні багатьох прихильників ви не здобудете, бо «українці, на відміну від своїх чужоземних колег, часто намагаються науково обґрунтувати неможливість розв'язання проблемми»¹. Для багатьох моїх колег це давно вже стало нормою.

ДОДАТКИ

Вовкулаки. *«Чоловік два роки ходив вовком потім прибіг до теї баби проліз у неї між ногами й став чоловіком, але на руках осталась шерсть».* (Камінь-Каширський р-н, с. Грудки)

«Хлопець ходев до одної дівчини, а взяв іншу, то родина тої так і пішла вовками». (Ратнівський р-н, с. Вужиськ, Галина Гочалко (1947 р.н.).

«На весіллі як посвареться, то кажуть «щоб ти вовчою дорогою пішов» (Ратнівський р-н, с. Межисить, Віра Приймачук (1938 р.н.).

«Були такі люди, що з людини зробить вовка. То знахурі різні на скільки зробить, на стільки буде. Одна жінка зробила свого чоловіка вовком. Той довго ходив. Прибув се був до говечок. А той пастух зловиввовка і присунув в хату. Зробив, чоловіка. «Ой тобі далеко додому бігте! зроблю я тебе вовком, щоб ти скорше додому дубрався. А як прийдеш додом, то станеш знову чулувіком сядь за колодязем і накинй на жинку свою кантер, то вона стане вовком. Седь на неї і попоїздь – по сену, щоб знала». Так той чоловік і зробив. Попоїздив по силу на жинце, а потім знов зробив її людиною: «Ну як тобі в вовчій шкурі? «Отак-то і мені було цилий рік». (Камінь-Каширський р-н, с. Качин, Ганна Назарук (1925 р.н.)

«Коли до молодої не прийде молодий. Кажуть – побігло весілля вовками». (Камінь-Каширський р-н, с. Олександрія, Палагія Ярощук (1927 р.н.).

«Говорили, коли вагітна жінка побачить вовка, то в неї народиться дитина-вовкулака. Вовкулаками ставали не хрещені, не сповідані діти». (Ковельський р-н, с. Дарівка, Софія Ткачук (1918 р.н.).

«Кажуть колись було висілле зумою є таке свято

¹ Мороз Осип. Думки, концепції, дії. Київ, 2005. С.30.

«свічки» (пішли вувки на свічки, на нього ни можна рубити висілля. Кажуть висілле пушло у вувки.) (Любешівський р-н, с. Люб'язь, Харитина Кушерник (1929 р.н).

«Розказував колись дід, що чоловіка з жинкою зробели вовками і ходели так воне ре рокі, а потом стали людьми казали, сітайке буле на шкіри». (Любомльський р-н, с. Заболоття, Наталія Задерей (1912 р.н.).

«Мині розказували, шо колись на базарі чоловіке говорели на одну жинку, шо, мол, вона чародійниця може людену у вовка пиритворети. Її зять почув тое, розсердився і думає: провіру. Взев на її вози колеса поскручував. Вона, як побачила, розсердилась, а той чоловік так і поскакав серед людей вовком. Потом він често приходив до неї додому, щоб покусати, а одного разу вона накенула на його свую спудницю, і він назад в людену перетворився». (Шацький р-н, с. Кропивники, Сивета Штандер, Мойсей Штандер).

«Один ходив вовком то його послали вовки отчине-ти двері в хазяїв, бо він знав, як то робитьсся. Так довго ходив. Багато кілометрів пройшов і йому сказали, щоб він пробіг круз ноги тий жінци, яка йому так зробила. Він пробіг круз ноги тий жінци і зразу став людиною. а вона пушла вовком. Ще кажуть, що волошебники пускали весілле вовками. Але тих вовків не вбивали, бо то були люди. Їх ловили, не вбивали, священник служив службу і з них злазила шерсть, вони ставли людьми». (Старовижівський р-н, с. Кримно, Архип Зенюк (1915 р.н.).

«То таке говорили, колись, але то не за нашої пам'яті. Ну говрили буйто зробив знахур, шо весілля пушло вовками. Буйто він, ще його сватав дочку і покинув, і він зробив, шо весілле пушло вовками, шо його дочки не взев. А другий знахір удробив те весіль[ле]». (Ратнівський р-н, с. Щедрогір).

«Теца зятя перевернула, мати мені розказувала. Год собакою ходив. Долоні заросли в нього. І через строк сказала: «і хватить вовком ходити». І він струпенувся і

волосся облетіло, отеке. Казали, що бі дядькі і питався: «Чи є те не бачили тут вовків? – «Бачили». – «Чого ж ви не кинули прачем для льону?». То вони людими стали. Бо було таке. Бо їх мати чи батько заклили». (Любешівський р-н, с. Ветли, Олександра Полупейко (1923 р.н.).

«Розказувала мені прабаба, шо було весілле в людей. Усіх сватів попереv'язували рушниками, а одного ни перев'язали. І тогди він зробив так, шо всі люди перетворилися на вовків. На тих місцях, де свати перев'язані рушниками біли, біли плями поставали». (Любешівський р-н, с. Ветли, Марія Юхимчук (1906 р. н.).

«Вони (вовкулаки–В.Д.) не перекидались. Були страшенні знахурі і їх заклинали, молодих... хлопців мені моя мама розказувала. Дід мій, бо він восьмисет штири роки прожив. Шо йшли до Володимира пішки ж ходили. Гиши, сидить вовк на дорозі, достає собі комоха з ноги. І дід каже: «Шо бог дасть». Пудийшов, йому вийняв. Він йому пудякував і пушов. А посля прийшов то казав, шо мене заклили заколдували вовка на три роки». Він три роки виходив вовком і назад став чоловіком». (Турійський р-н,

с. Блаженник, Любов Вовк (1928 р.н.).

«Чули, колись значить були колдуни такеї шо робили людей вовками, вот хто жениться покликав усіх людей, а того шось не покликав, той обідився на нього взев зробив йому вісілле вовками, чи молодого, да то було таке. (Любомльський р-н, с. Головне, Явдоха Токас (1910 р.н.).

«Чули таке, ме не робели, но чули таке батьке наши розказували, матьори, шо роблели таке, шо робели люде людей вовкулаками. Наскільки там років зроблять: на два, на п'ять, на рік. Вже те время пудходить і воно обиртається на чоловіка. (Шацький р-н, с. Підманево, Олександра Денисовець (1918 р.н.)

Було колись таке. Шо значить от дядько наприклад сердитий, а ти ідеши замуж. Потім він зайде у хату, поглане, і ти стаєши вовчицею, а він вовком, із хати, тебе палюгою-палюгою тай нагналі. Прімерно, от той вовк, шо дикий вовк, то він їсть шо напасть, а той шо зроблений з людини вовка, то він ходить по-полю і як зобачить якусь дівчину і зубаси клацає. Є хліб, кинум йому той хліб, він і з'їв». (Ковельський р-н, с. Озерне, Йосип Заець (1926 р.н.).

«Казали, шо бувало так, шо от біжать діти, граються, перекидаються там через пеньки, чи просто так перехилиться в ту сторону, стане чимось там вовкулаком, чи звіром якимсь там, перехилиця назад – стає, ну, хлопець чи дівчина...». (Турійський р-н, с. Туропин, Євгенія Оксентюк (1937 р.н.).

«Розказували, шо було весілля і примовила, і все весілле пушло у вовки. А їдна свого зятя замовила, то ходив рік вовком і вейшов йому рік і додому йому тре йти. А він же не вовк. Він пудходить пуд тин ду пудвір'я, а всі бояться. І жинка буїться. А його вувки ни любили. Каже, прийде любий вовк так то собака подниме ногу, на його висунує, бо вони знали, шо то він ни вовк. І він ду того духудився, шо він вже зробився людиною і зацшов вже в клуню голій. Отам жинка вже його побачила і дала йому

вдежу». (Ковельський р-н, с. Світле, Марія Вілігурська).

«Ну колись моя баба казала, шо чула від своєї може баби чи прабаби, шо лижав удин парубок, ну бідний – на печі спав, а сусідка, чи там сусід був з нею, от він привратив того хлопця у вовка, а низивавсе він вовкулаком. шо він пунімав все, но ни міг пуказатися людям, бо люди як побачать вовка то б'ють, то він все казав, вже як він зрубився так, як треба хлопець, то він казав, я всіх бачив, хто де шо рубив, хто кусив, хто жев, як, каже, приходив. боявся, щоб мене не набили друком, а от тепер, каже, як вовки зловлять з'їдять, то, каже, ни можу їсти того м'яса, тіко мушу чириз попіл пирусунути щоб чути, шо вуно варине. Прімерно, як зроблено йому на рік, то рік мусить удбути. (Ковельський р-н, с. Дроздні, Федір Ничипорук (1930 р.н.).

«Знахур такий, як його не кликали на весілля, то він, як на те весілля не попадав, то робить чудо: всі гості перекинуться вовками. І підуть кутаються по всяких зарослях пообривають одежу, аж на третій день вернуться». (Ківерцівський р-н, с. Завітне, Євгенія Пастащук (1935 р.н.).

«Теца зятя зрубила вовком. І той з вувками пубіг до єдного дядька красти увечок. І він як вліз туду в хлів і там у хліві він встався. А той дядько був ше лучий кувдун, як вуна. І він зрубив його назад чулувіком і йому так сказав, шо тибє я знов зрублю вовком. Він зрубив чоловіком, а я зрублю тибє вовком, то забужени за сутки дудоме, а як будеш ути нугами, ду смерти ни зайдеши. І дав йому таку ленту. Каже як седем теца прийде ду тебе, то ти так каже зруби убведи її ленто. І вуна зробить вовком вувчицею, а ти станеш чулувіком, а її й ду смерти ни будеш бачити. То так він і зрубив. (Рожищенський р-н, с. Сокіл, Володимир Сасовський (1922 р.н.).

«Був той знахур. То він шо зробив, наслав таке, шо ве весілля пушло вовками. То весілля якое не знаю, одмовили, а дружко ходив той ходив. А чо ж не? Там де воки

знають, що то людина, то вовки нападали, кулали і там шерсть була вовча». (Ківерцівський р-н, с. Завітне, Телля Юхимчук (1914 р.н.).

«Було таке, що ходив вок і от горуть поле, старий його хайїїн, а він вовком ходив і зайшов до коне сів і сидить. Йому так коне хочеться, так пахне, хочеться задушити, щоб м'яса поїсти. Але пошкодував його не зачипав. І як прийшов додому, то розказував, як він там сидів і як орали. То каже на долонях ше було шерсть і на ногах. Що хазяїн збирає весілля і боїться, бо тош збиру і хто нашкодить. Взяли солдата за друга і ото ж вже те весілля забралось і йдуть. А той колдун виліз у вокно, зробити, що пушло весілля, щоб стало вовками. А другок, той солдат був сильний і зробив, щоб з того окна не виліз. Він там сторчев поки весілля одгуляло, кончилось. Такий був гідкей колдін. а той солдат знав». (Шацький р-н, с. Голядин, Ганна Голядинець, (1931 р.н.).

«Тай, як та людина стане людиною, що була вовком, то в неї на долонях був шерсть, де він ходев, будьто лапи.(смт. Стара Вижівка, Віра Яворська(1929 р.н.).

«Колись було весілля, а одного чоловіка не покликали на гуляння. Та людина була знахаром. От він і зробив так, що весілля пушло вовками». (Ратнівський р-н, с. Оріхово, Тетяна Шинкарук (1918 р.н.).

«Така старенька баба була, то було їй 103 роки, розказувала, як вона посварилася з своїм братом двоюрідним, то зробила його синів і тую невістку вовком, то ходили циллий рик вони, вже на долонях росла шерсть. І рік вийшов, і вони прийшли людьми. А чи то правда, не знаю. Кажесь то вона – баба поробила. Бо говорять в народі, що колись, як на охоти вбили вовчицю-вовкулака, як облупили шкіру по була хустка на поясові знати, що то молода була». (Шацький р-н, с. Мельники, Ганна Пастернак (1927 р.н.).

«Один значить був вовкулаком. То було давно, от. він цеє дело знав і пуствув всю свадьбу у вовкулаке зробив, що

всейка свадьба пушла у вовкулаке. потім пішли до його і він назад обратив людей йому десь дали випити і все парадок». (Камінь-Каширський р-н, с. Радошинка, Дмитро Гурика (1934 р.н.).

«Було колесь таке, що весілле все зроблять шо піде все вовками, і посходить, во, долоні (Любомльський р-н, с. Столянські Смоляри, Єва Поліщук (1917 р.н.).

«Були такі люди, що як зробить чоловік чи баба, то все весілля піде. І на скільки років зробить, стико й ходить». (Шацький р-н, с. Пехи, Марія Сиротюк (1924 р.н.).

«Розказують, шо в сусідньому силі було таке, шо чоловікові поробили пирікенули на вовка той він дві ниділи так ходев. Він з вовками ни ходев, тико так кругом села ходев. Вовкулаком називався. То после йому одробели і він знов став чоловіком, але кажуть, шо кусочок шірсті втався чи на спени, чи на грудях». (Камінь-Каширський р-н, с. Гута-Камінська, Марія Літвін (1935 р.н.).

«Тьотка систерного сена пустела. То той чоловік ночував у Хом'яків, то казав, шо він сім літ ходев вовком, ходев він все шоб ту тітку зловети, щоб її потерзати. Вона ховалася, він її ніколи ни зловив. І сьомого року прийшов на Коляду под окно, бо завжди своїх на почесность спомінають: «Де то те днюєш, де то ночуєш». Він як ходів заплакати, так і завев вовком, то повибігали з вілками і з його злітила вовча шкура і тоді він став чоловіком». (Маневицький р-н, с. Черськ, Димна Туревич (1889 р.н.).

«Кулись говорили, шо весілля якесь перекинулося вовками. Ну то вже давно. Їхало весілле, і пушло вувками. Так казали. Але чи правда, я не знаю. Може ни схотів молодий молодеї чи мулуда ни схутила йти. Дей розбіглося вувками. Ну кулись були такі знахури, шо знахурували і рубили. От десь ходив ду якеїсь дівчини, а брав другу. Дей люди таке роблять». (Маневицький р-н, с. Годомичі, Ганна Чигрин (1923 р.н.).

«А кажут, шо в вовкулаки є такий шнурок на шії, то

як його розірвати, то він і знову стане людиною». (Ківерцівський р-н, с. Залісоче, Андрій Ващук (1924 р.н.)

«Вовкулаками ставали люди. Казали, що то них сердилися відьмарі і перевертали їх у нелюдів. На скільки років задумає стільки чоловік і мучиться. Вовкулаки жили з людьми, тільки вони пили кров, а справжні вовки їли м'ясо. По селу довго ходила історія про чоловіка, який мав латку поля біля лісу. І от прийшлося йому горати і сіяти. В обідню пору чоловік взявся до свого вузлика, а до нього прямо з лісу йде вовк. Чоловік пожалів коня і кинув вовкові кусочок хліба. Той зїв, сів біля коня і сльози йому на очах так і котять. Тоді господар віддав весь обід, вовк зїв іще трохи посидів і побіг до лісу. То ж то був не вовк, а вовкулака, кажуть, що сусід цього чоловіка». (Ківерцівський р-н, с. Кульчин, О.П. Вінцюк (1921 р.н.)

«Вовкулак, то таке, що люди їх бояться й вовки не приймають це люди прокляти, їх вигнали з села. З їми не мона стрічатса, щоб біди не накликають. Чула, що тико гочи в їх людські, м'яса вони не їли і вили вони як мали діти. Я чула таку історію, що батько прокляв сина бо той не послухав його, дий став вовкулако. Дий в ночі він був хлопцом, а вдень вовкулакою. В ночі він приходив до батька просив прошеніє, але той відьмар був дий не поміг сину, а син довідався од знахарки, що стане він людиною, коли вовком між ногами батьковими пробіжить, дийтак той зроби і знов став людиною. (Ківерцівський р-н, с. Цумань, Меланія Петракова (1922 р.н.)

«То на Поліссі більше треба питати [про вовкулак – В.Д.]. Колись мама казали, що в них в селі був вовкулак. Колись жило два брати. Один завше кудась ходив і ніхто не знав, куда. А одного разу менший брат найшов його шкуру і приніс додому. Коли старший брат вернувся, то сказав до меншого: «Щастя твое, що я тебе не бачив, а то би розірвав». То я чула, як я мала була сестра тьотьового чоловіка виходила замуж і весілля пішло вовками. Найшли знахара. Він сплів хворостяний пліт, шось

пошептав через пліт і шкура лишалася на плоті». (Локачинський р-н, с. Затурці, Людмила Марчук (Потан'юк) (1936 р.н.)

«Казали, що є такі колдуні, що можуть заколдувати весілля. Весілля тогді піде вовками. Коли бачать, що біжить табун вовків, стелять партувину, кладуть хліб і називають імена. Коли ім'я вгадують (того що був на весіллі), вовки стають знов весіллям». (Рожищенський р-н, с. Підгірне, Феодосія Куницька (1907 р.н.)

«То така примувка була – вовки гонити. тоді коли молодий іде на сніданне до молодей, то кажуть вовки гонити». (Рожищенський р-н, с. Іванівка, Ганна Юрист (1922 р.н.)

«Розказують в нас таке, що один чоловік вночі десь пропадав. А чоловіки на охоте були, то кажуть вдного вовка підстрелили. На ранок побачили того чоловіка з перемотаною рукою. Кажуть, що то він був. Казали, що один чоловік на вовка перетворювався, встромлював ножа в полі, перекочувався через нього й вовком ставав. А щоб назад стати чоловіком, знову треба було перекотитись. А якщо забирали того ножи, той залишався

вовком, й таке кажуть бувало».(Ратнівський р-н, с. Запріп'їття, Варвара Ковч (1937 р.н.).

«Говорили, коли вагітна жінка побачить вовка, то в неї народиться дитина-вовкулака». (Рожищенський р-н, с. Уляники, Ганна Адамович (1906 р.н.).

«Колись казали, що теця зробила зятя вовком. Він ходив, а вона порола біб. І він хотів її з'їсти. Тоді вона сказала: «Годи ходити, йди вже хазяюй». І він став, чоловіком». (Камінь-Каширський р-н, с. Боровно, Ганна Турчин (1928 р.н.).

Великі люди. «А ще викопували кості велики, значся таки люди були велики. Тепер таких нема. Ще землю таку з золотом викопали, її возили кудись перевіряти. А колись то ще чоботи викопали однакові з полумісяцьом, на п'яті, кожани, не так пошиті, як тепер». (Ковельський р-н, с. Волошки, Микола Богдан (1926 р.н.)

«Розказують, що були «велики» люди, які передавали через озеро один одному сокиру. Їх називали великанами». (Ратнівський р-н, с. Оріхово, Тетяна Шинкарук (1912 р.н.)

«Отут, в нас в центри були..., було кладбище. Була стара церква і було кругом кладбище. І там, як уже війна пройшла, робили там бульдозером, то доставали кості. І сама я бачила. Ні, ну отії ціви з ниг, оцієї кості, дуже великі, довгі. І з рук, з усього викопували багато». (Старовижівський р-н, с. Смідин, Єва Воць (1928 р.н.).

«Як робили хату, то викопували великі кості. І з пальця кульцо зняли, то насаджували його на косу – таке велике було. То, видно, ховали велетнів». (Ковельський р-н, с. Світле, Марія Вілігурська (1912 р.н.)

«Казали тико, що колись такі були, як, люди багато довші за нас, вищі, сильніші, ото наші батьки казали». (Турійський р-н, с. Туропин, Василь Сайчук (1934 р.н.)

«Там, де зара наша церква стоїт, колись були могилки. Їх гурудили. Та кажут, викопували такі виликі кос-

ті, що тепер і людей таких нема. А то було тоді, як ше церкви ни було, а наша церква така стара, шо навіть муї дід і прадід ни пам'ятає коли вона строїлась». (Ківерцівський р-н, с. Омельно, Тетяна Гончар (1906 р.н.).

Красна Пані. «В Набінчих є могела Красній Пані. Ще з Миколаївській вуйне. Та була вояка – Боже, яка! Товста баба. Все на чотирох кунех їздила. А в ліси емку викупали, прикрили, а вуна з куньми і впала... Закупали, ди й... То вуюка була, о-о-о...»¹.

– У вас є таке урочище чи яма, що зветься Красна Пані...

– Правильно. Красна Пані. Ето вона раньчий воїн була, о... шо всіх салдатув убивала. Ето так міні русказувале старей люде. О. І там така яма вже тепер ни ведно, заросло вже. Тепер хто його знає. А то була така гура, так як тепер у нас ото в Диривку встояна, де хрест стоїть. Така була гура вилека, висока.

От я з тею бабою пасла все. І дивлюся да кажу: „Бабо, шо ето такеє?“ (Вуна каже: „Пуржинем до Красній Пані куруве“). А я туді і дупетую: „Шо то, бабо, за Красная Пані. І шо то вуна була за така?“

Вуна каже: „То вуна була такей воїн, шо вуна, ето-во, вуювала. І вбивала салдатув.

– Чем? Цецькую вбивала. Груддю.

Ну добре. А шо значицьця? Значить ти салдате: „Требай її знистожите“. Вуне, - каже, - векупале яму... От. І окружеле її... І вже її жинут у ту яму... Так зрубеле... Загнале її в ту яму з теме кіньми, з бречкою, з тем усім.[...] . І угнале її з тою бречкою, і впала от значить в яму... І зареле. Салдате жмінеме закідале її [...]. Насепале такей курган, такую гору... От.

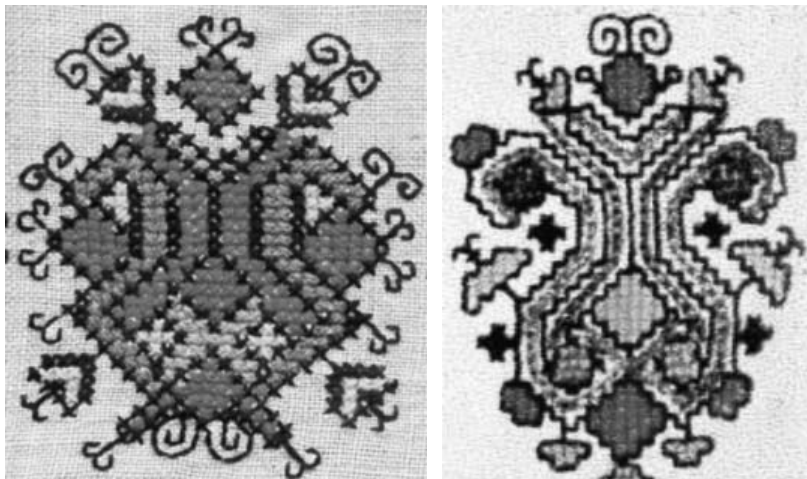
¹ Архів ПВНЦ. Ф.1. Од. зб. 88. Арк.7.

(Ето ше я пасла, то я бачила ту гору). А впосля вже ж вуна шораз все всядала. І вже пробувале її... шо там, там повеньон буде митал якійсь, шось то пувенно буде. То хутіле її одривате, 'дкочувате, значить, пуляке. А пупом сказале: „Не, може то була яка вулшебниця, да зорветься уп'ять вуйна. Ни будим. Нихай так. Тільки такую нуру трошке пруреле і більш ни трогале.

Ото то я так таке чула. Так вам русказую. Отаке”.

– А не казали, як давно то було?

– Ну, то ж давно то було... Щитай, ведно, ни тільки, шо за Миколая, може, то раніший вуно було².

Символічне зображення Великої Матері (Красної Пані) на пошивках для подушок з Турійщини та Кіцманьщини

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Аделунг Ф. Критико-літературний огляд мандрівників по Росії до 1700 р., Ч. 1. Москва, 1864. С. 274.
2. Алексеев В. Происхождение народов Кавказа. Москва: Наука 1974. Обложка. Карта поширення рас. 320 с.
3. Архів ІКА. Ф. І. Од. зб. 134. Арк. 72. (Мала Осниця Маневицького району).
4. Архів ІКА. Ф. І-А. Од. зб. 39-Б. Арк. 48. (Ружин Турійського району).
5. Архів ІКА. Ф. І-Л. Од. зб. 10. Арк. 5. (Обеніжи Турійського району).
6. Архів ІКА. Ф. І-Л. Од. зб. 13. Арк. 4. (Самійличі Шацького району).
7. Архів ІКА. Ф. І-М. Од. зб. 4. Арк. 4. (Замшани Старовижівського району).
8. Архів ПВНЦ. Ф.1. Од. зб. 88. Арк.7.
9. Архів ПВНЦ. Ф1. Од. зб. 22 С.15. (Любитів Ковельського району).
10. Архів ПВНЦ. Ф.1 -Л. Од. зб. 36. (Крижівка Рожищенського району).
11. Асов А. Еще раз о тайнах “Книги Велеса” // Наука и религия. - 2000. - №5. - С. 57.
12. Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення. Львів: НВФ «Карти і Атласи», 2013.
13. Баран В. Д. . Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972- 244 с.
14. Баран В. Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. Київ 1972.
15. Брайчевський М. Походження Русі. К., 1968.
16. Бужанський Антін. Ріка Прип'ять та її допливи / Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком: географічно-археологічна студія – Вінніпег, 1966. – С.10.
17. Велесова Книга: Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу / І тис. до н. д. – І тис. н. д. / Упорядк., ритм.

² Особистий архів автора

Переклад, підгот. автентичного тексту, довід. мат. Б. Яценка / Заг. ред. В.Довгича. К., 1995. С.28.

18. Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. 2009. Т.2.№3. С.521

19. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.16.

20. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.

21. Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. – С. 120.

22. Геродот. Історії. IV, 123, 125.

23. Гордон Чайлд. У истоков европейской цивилизации. М. 1952, С.93; Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. Горький, 1989, С.45.

24. Граков Б.М.Скіфи. - М., 1971. С. 120 сл.

25. Давидюк В. Культ вовка на Поліссі // Берегиня, 1995. Ч. 1-2 (4-5). С. 51-61.

26. Давидюк В. Вуж у народних віруваннях та культурогенезі Полісся // Полісся: Етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997. С. 111-123.

27. Давидюк В. Вибрані лекції з українського фольклору

28. Давидюк В. Етнологічний нарис Волині. – Луцьк, 2005.

29. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк, 2007.

30. Давидюк В. Про доброго діда, віщу птицю та озеро Віно // Молодий лєнінець 12 січня 1984 року.

31. Давидюк В.Культ вовка на Поліссі// Берегиня, 1995.- Ч.1-2 (4-5). С. 51- 61;

32. Давидюк В. «Вовчі потачки» на Поліссі // Крокове колесо: Нариси з історичної семантики українського фольклору. Київ: Наукова думка, 2002. С. 27 – 62

33. Давидюк Зоряна. Весільний обряд Західного Полісся на археологічному тлі//Полісся:етнікос, традиції, культура. Луцьк,1997. С. 339 – 247.

34. Давня історія України. – Т.2. – С.93–94; Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з населенням Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – С.86, 146.

35. Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. У 3-х томах, 4-х книгах. Львів, 2005. Т.3: Фольклористичні дослідження. С. 216.

36. Дяченко В. Етнонаціональний розвиток України

37. Єндик Р. Антропологічні прикмети українського народу. Львів, 1934.

38. Єндик Р. Вступ до расової будови України. Мюнхен, 1949.

39. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т3. Ч.1. Литовское Полесье. Ч.2. Белорусское Полесье. Санкт Петербург, Москва, 1882. С.290

40. Зализняк Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991.

41. Зализняк Л. Свідерські стоянки на озері Лютка. Луцьк, 1996.

42. Зап. 1997 р. Оксана Сорочук в с. Турі Ратнівського району від Марфи Зварич 1921 р.н.

43. Зап. в с. Дубечно Старовижівського району від Олександри Гаврилук 1944 р.н.

44. Зап. в с. Жиричі Ратнівського р-ну від Єлизавети Жолоб.

45. Зап. в с. Заброди Ратнівського р-ну від Ганни Повх, Зофії Шмиговської.

46. Зап. в с. Тур Ратнівського р-ну від Ганни Євтушик.

47. Зап. Галина Бурко в с. Велимче Ратнівського р-ну від Марії Бурко, Ярини Ятчук, Анастасії Нікончук.

48. Зап. Галина Назарук в с. Видраниця Ратнівського р-ну від Віри Назарук

49. Зап. Людмила Чирук у с. Гута Камінська

50. Зап. Оксана Головій в с. Заліси Ратнівського р-ну від Ганни Зубрицької.

51. Зап. Тетяна Карловська в с. Заболоття Ратнівського р-ну від Гапки Білітук.

52. Зап. у с. Одереди Ківерцівського району Волинської обл. від Анастасії Поліщук 1922 р. н.

53. Зап. у смт. Цумань Ківерцівського району.від Варвари Козак 1909 р. н.

54. Запис від Юхимки Колос 1931р.н. у с. Залухово Ратнівського району.

55. Записано 1987 р. в Березичах Любешівського району від Палажки Ковальчук 1923 р. н.

56. Записано в с. Олеск Любомльського району.від Ганни Жорновської 1914 р. н.

57. Записано в с. Хоцунь Любешівського району від Анастасії Матейчик 1925 р. н.
58. Золота скриня / Упор. Віктора Давидюка. – Луцьк: Вежа, 1995. – (124 с.) С. 70, 57 81,.
59. Иванов В., Топоров В. Реконструкция фрагментов мифа о боге грозы и его противнике//Исследования в области славянских древностей. – М., 1974. – С.4
60. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Подгорцевско-милоградская культура: Праславяне//Археология Украинской ССР, Т. 2. К., 1986;
61. Історія релігії в Україні. – К., 1996. – Т.1. – С.42
62. Кондукторова Т. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М.: Наука, 1973. С.48 . 128 с.,
63. Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. – Луцьк, 2012.–С.101 – 102./Переклад за виданнями: Wspomnienia Polesia, Wołyni i Litwy przez J.I. Kraszewkiego/ Wilno, 1840 та Wspomnienia Polesia, Wołyni i Litwy J.I. Kraszewkiego, wydane w Paryżu, 1860.
64. Кульчицький О. Риси характерології українського народу// Енциклопедія українознавства. К, 1995. Т.2.С.708 – 718.
65. Кучинко М. Археологія Волині. – Луцьк, 2005. – С.24.
66. Леся Українка.Зібрання творів: В 12-ти т. – К.,1977.– Т.9. – С.77–78
67. Літопис Руський. Київ, 1989. С.16
68. Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967
69. Мороз Осип. Думки, концепції, дії. Київ, 2005. С.30.
70. Особистий архів автора
71. Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – С.65.
72. Полесьє: Матеріальна культура. – К., 1988. С.52.
73. Поліська дома. Вип.1:посібник для вчителів / Упор. Віктора Давидюка і Григорія Аркушина.Луцьк, 1991. С.54.
74. Поліська дома. Луцьк, 2008. Вип. 3: Літо. С.243.
75. Расадзин М. Неўры С. 462 // Энцыклапедыя археалогіі і нумізматыкі Беларусі. Менск, 1993
76. Рассадин С.Милоградская культура (актуальные проблемы исследования). Автореферат дис. канд. истор. наук. К., 1989;
77. Рябова В. Пам'ятки скіфської доби Волині та проблеми

- «Невріди»//Вісник Нетішинського музею (Нетішин), 2002, № 1.
78. Свешніков І.К. Племена милоградської культури//Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). К., 1974;
79. Сегеда С. Антропологічні особливості людності Українського Полісся //Древляни. – Вип.1: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – 89.
80. Сербов И. А. Поездки по Полесью 1911 и 1912 гг. — Вильна, 1914.
81. Старовойтова Р. Этническая геногеография Украины. Киев, 1979.
82. Стецюк В. Антропологічний тип автохтонів Європи та їхня мова // www.v-stetsyuk.name/uk/NorthCauc/Antrop.html
83. Терський С. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 року.— Київ: Інститут археології НАН України, 1999.— С. 44—46.
84. Терський С. Була і у Тоболах колись митниця // Волинь. Незалежна громадсько-політична газета.— № 11.— 1999.— 30 січня.
85. Утевская О. и др.. Сходство украинских популяций из различных территориальных подразделений по маркерам Y-хромосомы // Фактори експериментальної еволюції організмів, 2013. Т.13. С.340.
86. Чебоксаров Н., Чебоксарова И. Народы, расы, культуры. Москва : Наука, 1985, С.153.
87. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. СПб., 1977. Т.7.
88. Шаян В. Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. - Т. 1. С. 144 – 145.
89. Шевчук В. Загадкова “Велесова книга” // Хроніка-2000. 1994. № 3-4. С. 71.
90. Шейн П. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. – 1887. – Т.1. – Ч.1. – С.222 – 223.
91. Шмидт Е. Племена верховьев Днепра до образования древнерусского государства. Днепропровинские племена (VIII в. до н.э. – III в н.э.). – М., 1992. – С.125.
92. Шурц Г. - Краткое народоведение. /Перевод Д. Коропчев-

- ско. Изд. 2-ое. Москва, (без означення року). С. 289.
93. Этнографія Беларусі. Энцыкапедыя. Мінск, 1989. С.62–63.
94. Яценко Б. Загадки першої експертизи//Велесова книга. Легенди, міти, думи. Скрижалі буття українського народу I тис. до нової доби – I тис. нової доби. Київ, 7502 (1995). С.289 – 292.
95. Marczak M. Przewodnik po Polesiu. Brześć nad Bugiem, 1935.
96. Czekanowski J. Człowiek w czasie s przestrzeni. Warszawa, 1934.
97. Dawydiuk Wiktor. Problems Connected with the Historical Origin of the Notion of the Borderland and the Ethnic Identification in Inianion Myths //Borderlands / Culture. Identity. – Cracow, 1996. – S. 11 – 18.
98. Długosz J. Dzieje Polski. Kraków, 1866. T. 2. S. 417.
99. Frieman J. Polesie nie mogło być praojczyzną Słowian //Przegląd archeologiczny. T. XIII. Wrocław, 1961. S.108 – 122.
100. Kromer M. Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych... Olsztyn, 1977. Kn. 1. S. 15-25.
101. Ossendowski A.. Polesie. 1934.
102. Pelka L. Polska demonologia. – Warszawa, 1987.
103. Podlasiak (A. P..łowicz z okolic m. Narwi). Podlasie Ruskie// Ruś Podlaska. Podlasie w opisach romantyków.– S. 109-142.
104. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — T. 1. — S. 238—381.
105. Sulimirski T. O poleskiej praojczyźnie slowian //ZOW. R.X-IV. Poznań, 1939. S.33 – 42.

АБСТРАКТ

Під час однієї зі своїх експедицій на Західне Полісся автор виявив легенду про Красну Пані, яка одна воювала проти цілого війська. Своїх суперників вона вбивала грудьми. Не маючи засобу перемогти її в двобої, воїни викопали на дорозі глибоку яму, в яку вона провалилась разом з бричкою, запряженою кіньми й живцем засипали землею. Останнє, що встигла фантастична жінка, проклясти військо, щоб воно ніколи не вийшло з лісу, де її було вбито. Місцеві мешканці вважають себе проклятими нащадками тих воїнів і тим пояснюють свою прив'язаність до рідних місць. А ще наголошують на тому, що народ тут збірний, тобто неоднорідний в етнічному плані. Наскільки правдоподібна ця інформація автор з'ясовує на основі історіографічних, археологічних, антропологічних та етнологічних фактів.

В середині XIX ст. польські журналісти розпалювали інтерес до Полісся, називаючи його то польською Амазонією, то поліською Венецією. Та все ж перша згадка про море в верхів'ях Прип'яті зустрічається в Геродота

Згодом залишками моря почали вважати поліські болота, в яких знаходили рештки кораблів, завантажених воском. Залишками моря вважав їх ц український академік Павло Тутковський. Тільки час його існування датував післяльодовиковим періодом. На колишніх узбережжях того моря знаходяться тепер поклади бурштину.

На думку географів, враження моря на купця, який міг розповісти про нього Геродотові, могли справити розливи поліських рік під час паводку. Рінинна місцевість у басейні їхнього плину та підняття рівня води в Дніпрі призводило до нагромодження стоку у власних басейнах.

Через це море в уяві багатьох істориків склалося враження про тривалу незазalenість (вилюдненість) Полісся.

Однак археологічні фікти свідчать про протилежне. Багатство природних запасів тваринного та рослинного світу постійно тримало Полісся в орбіті господарських інтересів людей, тому Полісся було заселене навіть густіше, ніж інші території з часів мезоліту.

Тубільним населенням цієї місцевості довгий час були балтські та фінські племена. Приблизно коло 250 р. н.е. їх почали асимілювати слов'яни.

На початок ХХ ст. населення, яке вважало себе поліщуками та підтверджувало свою ідентичність мовою та особливостями господарського укладу проживало в усій північній частині сучасної України, південному сході Польщі, південній частині білорусі та південно-західній Російської федерації. Скрізь у межах території Полісся переважали говірки української мови. Відтак поліщуків можна однозначно вважати представниками українського етносу. В своїх етнографічних межах поліський субетнос можна умовно поділити на західний і східний варіант. Перехідні особливості між ними визначають межі Середнього Полісся.

Перша згадка про Полісся датується 1275 роком, коли інших сучасних хоронімів (назв країв) ще не було у вжитку.

Польські історики поліщуками вважали і ятвягів. Це твердження базувалось на тому, що одне з ятвязьких племен звалось полексяне. Присутність нетипової для Полісся культури з могилами, обкладеними камінням (явно балтського походження), яку ідентифікують з ятвягами, підтверджують і археологічні факти. Згідно них прабатьківщиною ятвягів була територія Підляшшя, яка в сучасному побуті й мові від решти Полісся нічим не відрізняється.

Археологія підтверджує залюдненість Полісся з часів ашельської пори раннього палеоліту (300 – 200 тис. р. до н.е.). Трапляються тут і знахідки мустьєрського часу, періоду проживання неандертальців, тобто середнього палеоліту (120–35 тис. р. до н.е.) . Знахідок пізнього палеоліту (35 – 10 тис. р. до н.е.) трапляється дуже багато, майже всі

виявлено вздовж .піщаної дюни, що тягнеться з заходу на схід і визначає межу танення льодовика. Виявлені факти характеризують тогочасне населення як мисливців на мамонтів, північних оленів, зубрів, турів і диких коней..

В мезоліті населення Полісся значно зростає. Вочевидь не так за рахунок природного приросту, як можливої міграції з Західної Європи. Олександр Цинкаловський на основі крем'яного інвентаря на видмах середньої течії Бугу та Прип'ятського Полісся вважає прибульців вихідцями з північної Франції.

Неоліт Західного Полісся репрезентують племена північної зони з мисливсько-рибальською специфікою. Унаслідок підтоплення власних територій сюди поширилося .населення Ютландії (на території сучасної Данії), що просунулося на 2 тис. кілометрів аж до Дінця, сформувавши спільноту споріднених культур мисливців і рибалок. Ця спільнота існувала тут у хронологічних межах IV – II тис. до н.е., Ця культурно-генетична популяція становила одноманітність високих, масивних широколицих північних європеоїдів і поклала початок найдавнішим праарійським спільнотам на території степової України та Центральної Європи.

Епоха енеоліту пройшла для Західного Полісся майже не поміченою. Більшість енеолітичних культур обійшли Прип'ятське Полісся. Лише частково найзахіднішу його частину відвідали племена Культури лійчастого посуду та Культури кулястх амфор. Помітного впливу на генетичний склад населення Полісся вони не мали, проте в культурному їхня скотарська специфіка позначилася навіть на весільних обрядах, які за межі поширення цих племен не виходять. Від племен Культури кулястих амфор поліщуки могли успадкувати солярний культ

Тісний зв'язок поліських традицій з аналогічними в населення Південної, Центральної та Східної Європи забезпечило поширення сюди в II тис. до н.е. Культур шнурової кераміки, які мали тут кілька місцевих різновидів (горо-

доцько-здовбицька, стжижівська, тшинецька). Особливістю всіх цих культур на Західному Поліссі була відсутність в них будь-якого металевого інвентаря навіть культового характеру, тому культурами бронзового віку їх можна назвати досить умовно.

В бронзовому віці на Західному Поліссі формуються риси майбутньої слов'янської спільноти.

Навала в залізному віці на Волинь та Галичину скіфів та кіммерійців на деякий час заблокувала поліщуків від зовнішнього світу, не даючи вільно рухатись сюди демографічним хвилям з Центральної Європи, зв'язок з якими не переривався від найдавніших часів. Занепад відбувся настільки відчутний, що місцеве населення повернулося до виготовлення крем'яних знарядь. Жодних інших археологічних артефактів культурні шари цього періоду не виявляють. Складається враження, що люди відселилися звідти. Цілком можливо, що в якихось межах так воно і сталося, тому не даремно Геродот свідчить, що на північ від Прип'яті знаходиться пустеля. Однак поодинокі пам'ятки залізного віку, (XI ст. до н.е.) споріднені з Тшинецькою культурою, виявлено у верхній та середній течіях Західного Бугу, на Погоринні фіксуються пам'ятки Милоградської культури (VII ст. до н.е. – I ст. н.е.). На Підляшші знайдено сліди діяльності Поморсько-Кльошової (на основі праслов'янської Лужицької) та пшеворської (германської) культури (всі IV – II ст. до н.е.). Проте сліди усіх цих культур доволі поодинокі... .

Прип'ятське Полісся багато хто вважає прабатьківщиною слов'ян. Тут найбільше гідронімів слов'янського походження, а цю частину онімів вважають найдавнішою. Слов'янськими рисами позначена місцева Зарубинецька культура. (II ст. до н. е. – поч. II ст. н. е.). Спільні риси Зарубинецької культури з попередньою Поморсько-Кльошовою дають підстави вважати, що Полісся спочатку було заселене балтами, яких згодом переважили своєю чисельністю слов'яни. Однак не менше спільного в Заруби-

нецької культури з Лужицькою, яка має всі ознаки праслов'янської. Тому багато хто вважає, що головний внесок у формування слов'янської зарубинецької культури зробило місцеве населення попередніх культур. Тільки не ясно чи було воно тут на цю пору. Існує припущення, що й гідрохіміка Західного Полісся пізнього походження.

В середині II ст. н. е. пам'ятки Зарубинецької культури зникають, на їх місці з'являються пам'ятки зовсім іншого типу, які пов'язують із готами. На думку автора культурною спадщиною цих племен можна вважати назви деяких західнополіських містечок.

У VI ст. н.е., коли готи під натиском гунів покинули Полісся, тут на південь від Ясельди і Прип'яті знову з'являються слов'янські пам'ятки, цього разу представлені артефактами. Празької культури.

В епоху Середньовіччя на Західному Поліссі згадуються дуліби і ятвяги, в Середньому – древляни. До кінця X ст. культурні відмінності між древлянами й дулібами зникають, ятвяги, живучи впереміж з дулібами, теж мало чим відрізняються. Тому і їх починають називати полєксянами, тобто поліщуками.

Така коротка історія поліського субетносу.

Різниця між західною та центрально-східною частиною Полісся існувала принаймні з часів неоліту. Видно не випадково Геродот заселяє теперішні поліські території двома етносами – неврами й будинами. Неврів вважає переселенцями, будинів автохтонами. «Британіка» 1911 р. вважає будинів угро-фінами, від яких походять народи комі й удмурти. Багато чого в культурі комі й удмуртів і справді нагадує поліське. А ось в антропологічному в поліщуків відсутні будь-які вияви монголоїдності, за які відповідає ген T2. Більшість чоловічого населення удмуртів наділено угро-фінським геном N3, через що вони бачаться типовим європеїдами. Попри це удмуртам, як багатьом північним народам притаманна відсутність кольоровідчуття. Серед поліщуків частка цього гену не перевищує 8% і то винят-

ково в східній частині проживання субетносу. В народі комі сибірська складова дещо помітніша. Проте серед жінок можна знайти чимало рис, які не відрізняють їх від поліщуків.

Неври, згідно з Геродотом під натиском скіфів тікали на північ у пустелю, тобто на північ від Прип'яті, де тепер проживають білоруські поліщуки. Археологи ідентифікують їх із Милоградською культурою (IX – I ст. до н. е.), за особливостями ведення господарства ближчою до праслов'ян, а за духовною до східнобалтських та фінських племен. В культурному плані сучасне населення цих територій істотно не відрізняється від решти поліщуків, хоч має деякі екзотичні назви у сфері народної міфології. Екзотичні з погляду Геродота уявлення про чаклунські властивості чоловіків неврів та їхню здатність до лікантропії (перетворення у вовків) стали загальнополіськими, хоч на заході краю трапляються мотиви, не відомі на решті території. Порівняльні дослідження дають підстави стверджувати, що вовк у поліщуків має всі ознаки тотемної тварини.

Питання етнічної ідентичності поліщука ніколи не стояло гостро. Він легко пристосовувався до умов, швидко засвоював чужу мову і міг вважатися ким завгодно. «Називай хоч грибом, тільки в кіш ни клади» – жартівливо відповідають поліщуки на питання хто вони: українці чи білоруси. У зв'язку з цим у польській пресі виник збірний образ поліщуків як людей без вітчизни. «Вони безнаціональні» писав один із польських мандрівників. Наскільки він помилявся, показали події наступних років.

Ще одна помилка польських «знавців» Полісся, була та, що місцевий люд споліщучив за десятки століть цілі потоки іноземної крові. Виявляється цілком навпаки. Зовнішність поліщука свідчить про її незмінність чи не з часів неоліту. Він ясноокий, міцної статури, з широким чолом, часто великою головою (як у кроманьйонців), з блідим (не смаглявим) обличчям, прямим середньої ширини носом, без жодних ознак монголоїдності, середньою оволо-

шеністю грудей у чоловіків, слаборозвиненою складкою верхньої повіки в західній частині. Населення Середнього Полісся дещо відрізняються. У них широке обличчя, доволі масивне надбрів'я, доволі темна пігментація очей, світліше волосся та слабка оволошеність грудей у чоловіків при такому ж середньому зрості. Східне Полісся вирізняється високорослішим населенням з середім розміром голови, досить світлим волоссям і очима, густими бровами і бородою. На крайньому сході Полісся кількість блондинів становить 60%, але всі вони середнього зросту і німцної статури. Все це легко пояснюється впливом присутньої тут давньої балтської або фінської домішки. Досить загадковим явищем на західній частині білоруського Полісся є низкоросле населення (150 – 155 см у чоловіків і в середньому на 7-8 см нижче у жінок). Вочевидь, це нащадки фінського племені мокші, сама назва якого означає «дрібний».

Дуже архаїчні риси виявляє дерматогліфіка (малюнки на пальцях) поліщуків. За цим показником вона виявляє спорідненість із поморами, карелами, вепсами (чуддю).

Гематологічні показники (за групою крові), які виявляються в пониженні гена А, притаманного хліборобам, та підвищенні гена В, властивого скотарям, свідчить про тривалу відсутність на Поліссі хліборобських популяцій. Про архаїчність населення свідчить і дещо підвищена резус-негативність. За гематологічними показниками поліщуки близькі до деяких балтських популяцій.

Назви балтських племен присутні і в ономастиці Західного Полісся, найбільше – в ойконімах та похідних відетнонімічних прізвищах: Жмудче (від литовського племені жмудинів), Мокошин (від фінського племені мокша), Судче (від судавів чи судинів-явтягів), Селісок (від балтського племені селів), Коршів (від Куршів), Голядин (від голяді), Чудвин (від чудь), а також у прізвищах Курса, Корсак, Голядинець, Силюк, Чудинович,

Мала кількість сонячних днів на Поліссі сформувала спокійний, не швидкий до вибухів, розважливий, консер-

вативний, недовірливий і неохочий до будь-яких новацій характер поліщука. Чесний. Лінивий, але здатний до виявлення найбільшої енергії. Незважаючи на гострий розум, любить прикинутися простаком, в чому криється неабияка хитрість. Не релігійний, зате доволі забобонний.

Вживаючи в складних кліматичних і економічних умовах, поліщук повністю підпорядковував природні ресурси до своїх господарських потреб, не турбуючись про їх утрати, а про екологію поняття не мав. Безоглядно полював на дичину, на все підряд і ловив рибу всіма доступними способами. Збирав мед, лісові ягоди, горіхи, гриби, яйця диких качок, дер лико, розорював луки. Робив це не заради збитку, а для того, щоб вижити. З хлібом, вирощеним на клаптиках землі між вільшаників і мочарів, завжди було впроголодь. Коли не вистачало збіжжя, додавали до борошна лободу, висівки, а в голодні роки домішували навіть білу глину. На сінокоси відправлялися цілими сім'ями на човнах разом з возами, кіньми і всім необхідним

ABSTRACT

During one of his expeditions to the Western Polissya the author discovered by the legend of the Fair Lady, the one who fought against an army. She killed her rivals with her breast. Having no means to defeat her in a duel, the warriors dug a deep hole on the way into which she failed with her chaise and horses and was covered with earth being still alive. The last thing that a fantastic woman made was: she cursed the army never coming out of the woods, where she died. Local inhabitants consider themselves accursed descendants of those warriors and those explain their attachment to their homes. They also emphasize that people here are collected, that is heterogeneous in ethnic terms. How plausible this information is, the author clarifies based on historiography, archaeological, anthropological and ethnological facts.

In the mid-nineteenth century, Polish journalists have fueled the interest in Polissya, calling it the Polish Amazon or the Polissyan Venice. Yet the first mention of the sea in the upper Pripyat found in Herodotus.

Later, the remains of the sea began to consider the Polissya marshes, where found the remains of ships loaded with wax. Ukrainian academician Pavlo Tutkovsky considered them as remnants of the sea too. However, he dated the time of its existence by the glacial period. The deposits of amber are now on the former shores of the sea.

In opinion of geographers, impression of the Sea to the merchant who could tell Herodotus about it could make Polissya's rivers during the flood. The flat terrain and raising the water level in the Dnieper River leads to flow accumulation in their pools.

Because of this sea in the imagination of many historians existed the impression of long nonpopulation of Polissya. However, archaeological facts suggest otherwise. The richness of

natural resources of animal and plant world constantly kept Polissya in orbit of the economic interests of the people, because Polissya was inhabited even thicker than other areas from the time of Mesolithic.

The native population of the area have long been Baltic and Finnish tribes. Around the 250 BC. they began assimilated by the Slavs.

By the early twentieth century, population considered themselves as Polishchuks and confirmed their identity by language features and economic structure across the entire population of the northern part of modern Ukraine, southeastern Poland, the southern part of Belarus and the southwestern part of Russian Federation. Everywhere within the territory of Polissya predominant was the dialect of Ukrainian language. Therefore, Polishchuks can definitely be considered by the Ukrainian nation. In its ethnographic borders, Polissyan subethnos can be divided into western and eastern options. The transitional features between them define the boundaries of the Middle Polissya.

The first mention of Polissya dated 1275 year when other modern horonyms (names of the countries) have not been in use.

Polish historians considered as Polishchuks even Yatvyahs. This statement was based on the fact that one of the yatvingian tribes was called "polyeksyanye". The presence of atypical for the Polissya culture graves, lined with stones (obviously of Baltic origin), which identify with Yatvingians, confirmed by archaeological evidence. According to them, the area of Podlasie was the ancestral home for Yatvingians, which in modern life and language from the rest of Polissya is not different.

Archaeology confirms the population of Polissya from the ashel time of early Paleolithic (300 -200 thousand. BC.). There are finds of Mousterian period, Neanderthal period of residence, ie the Middle Paleolithic (120-35 thousand. BC.). There are finds the late Paleolithic period (35 - 10 thousand. BC.) There are a lot, almost all found along sand dunes that extends from west to east and determines the limit of the melting glacier. Fin-

dings characterize contemporary population as hunters of mammoths, reindeers, bison, wild horses and tours.

In Mesolithic Polissya population increases significantly. Obviously not due to natural growth as possible migration from Western Europe. Olexandr Tsynkalovskyy based on flint inventory in the middle reaches of the Bug and Pripjat Polissya considers aliens as natives from northern France.

Neolithic of West Polissya represent tribes of the northern zone of hunting and fishing specificity. Because of the flooding of their territories the population of Jutland (in what is now of Denmark), which moved 2 thousand kilometers until the Donets, forming community of related cultures of hunters and anglers. This community existed here in chronological limits IV - II thousand BC, This cultural and population genetic uniformity was tall, broad-faced massive northern Europeoids and initiated praariyan oldest community in the steppe Ukraine and Central Europe.

Aeneolithic went to West Polissya hardly noticeable. Most Aeneolithic cultures bypassed Pripjat Polissya. Only part of the westernmost side visited tribes of the Funnel Beaker Culture and Culture of Spherical Amphorae. They had no appreciable effect on the genetic composition of the population of Polissya, but in the cultural specificity of their cattle affected even at wedding ceremonies that do not spread beyond these tribes' borders. From the tribes of the Spherical Amphorae Polishchuks could inherit the solar cult.

The close relationship of Polissya's traditions with those of the population in Southern, Central and Eastern Europe provide distribution here in the second thousand BC, the Corded Ware cultures, which had here several local varieties (Gorodtsk-zdovbyts, Stzhyzhiv, Tshynets). The peculiarity of these cultures in western Polissya was their lack of any metal inventory even of religious character, that is why as the cultures of the Bronze Age they are called very conditionally.

In the Bronze Age in the West Polissya formed forthcoming Slavic community features.

Invasion in the Iron Age in Galicia and Volyn Scythians and Cimmerians blocked Polishchuks for a while from the outside world, not giving freely demographic waves move here from Central Europe, with which communication was not interrupted from ancient times. The decline happened so significant that the local population has returned to manufacturing flint tools. The period do not show other archaeological artifacts of the cultural layers. It seems that people left this territory. It is possible that in some limits it happened, so no wonder Herodotus shows that to the north of Pripyat there is a desert. However, few signs of the Iron Age (XI century BC.) related to Tshynets of culture, found in the upper and middle reaches of the Western Bug, on Pohorynnia fixed sights of milograd culture (VII cent. BC - I century BC.). In Podlasie found traces of Pomorania-Kloshova (based on Lusatian Slavonic) and Przewor (Germanic) culture (all IV - II century BC.). However, traces of all these cultures are rather rare...

Many consider Pripyat Polissya as ancestral home of the Slavs. The most hydronyms of Slavic origin are here, and this part of the onyms is considered the oldest. By the Slavonic features designated the local Zarubyntsy culture (II cent. BC. - early second century AD.). Common features of Zarubyntsy culture of previous Pomorania-Kloshova give reason to believe that the Balts, who eventually prevailed Slavs in numbers, originally inhabited Polissya. However, Zarubyntsy and Lausitian culture have no less in common, that has all the hallmarks of Slavonic. Therefore, many believe that the main contribution to the formation of Slavic Zarubyntsy culture made local population of earlier cultures. However, it is not clear whether it was here on this day. There is an assumption that even hydrochemistry of West Polissya is of recent origin.

In the middle of the second century AD. Zarubyntsy culture monuments disappeared; on their place appear sights of a completely different type, which are associated with Goths. The author believes, the cultural heritage of these tribes can be considered the names of some towns of the Western Polissya.

In the VI century AD, when Goths under pressure from the Huns left Polissya, to the south of Yaselda and Pripyat again appear Slavic sights, this time represented by artifacts of Prague culture.

In the Middle Ages in the West Polissya mentioned Dulibs and Yatvingians, on the Middle - Drevlyans. By the end of the tenth century, the cultural difference between Drevlyans and Dulibs disappear. Yatvingians living interspersed with Dulibs are also not much different. Therefore, they are beginning to call polyeksyans, ie Polishchuks.

This is the brief history of the Polissyan ethnic group.

The difference between western and central-eastern part of Polissya existed at least since Neolithic times. Not accidentally, Herodotus inhabits the territory of present Polissya by two ethnic groups - neuro and budyns. Neuros are considered as immigrants, budyns - as natives. "Britannica" in 1911 considers budyns as Ugric-Finns, from which the peoples of Komi and Udmurtia originate. Much of the culture of Komi and Udmurtia really reminds Polissya. However, in anthropological in Polishchuks there are no signs of Monholoydness for which the gene T2 is responsible. Most of the male population of Udmurtia endowed with Ugric-Finns gene N3, because they are seen as typical Europeoids. Nevertheless, Udmurts, as many northern peoples inherent the lack of color feeling. Among Polishchuks this gene share not exceeding 8% and then only in the eastern part of the ethnic group accommodation. Coma people have the Siberian part slightly noticeable. However, women can find many features that do not distinguish them from Polishchuks.

Neuros, according to Herodotus under pressure from the Scythians fled north into the desert, that is north from Pripyat, where now live Belarus Polishchuks. Archaeologists identify them with the Milograd culture (IX - I centuries BC.), with the specifics of farming closer to the Slavs, and the spiritual to East Baltian and Finns. Culturally advanced population of these areas is not significantly different from the rest Polishchuks,

though some have exotic names in popular mythology. Exotic in terms of Herodotus understanding of the magical properties of neuro men and their ability to likantrophy (transformation to wolves) became Polyssian, though in the west edge there are motifs not known to the rest of the territory. Comparative studies give reason to believe that the wolf in Polishchuks has all the hallmarks of a totem animal.

The issue of ethnic identity of Polishchuk never stood sharply. He easily adapted to the conditions, quickly mastered a foreign language and could be considered by anyone. 'Call me even a mushroom, but do not put me into a basket' - jokingly answer Polishchuks to the questions who they are Belarusians or Ukrainians. In this regard, in the Polish press appeared a collective image of Polishchuks as people without homeland. "They have no nation," wrote one of the Polish travelers. How wrong he was, shoved the events of the next years.

Another confusion of the Polish "experts" in Polissya was that local people for tens of centuries turned into Polishchuks the whole blood flows of foreigners. It turns out quite the opposite. Appearance of Polishchuk indicates that it was not immutable of the Neolithic time. In the west, he has fair eyes, strong built, with a wide forehead, often large head (as Cro-Magnon), with a pale (not dark) face, the direct of average width nose, with no signs of Monhologyid, average quantity of hair on breasts in men, underdeveloped upper eyelid crease. The population of the Middle Polissya differs. They have a wide face, is quite massive frontal bone, quite dark pigmentation of eyes and lighter hair, weak quantity of hair on breast in men with the same average growth. Eastern Polissya features taller high among the population and the average size of the head, blond hair and light eyes, thick eyebrows and beard. In the extreme east of Polissya, blond amount is 60%, but they are of medium height and are very fragile. It is easily explained by the influence of present here Baltic or Finnish impurities. Quite puzzling phenomenon in the western Belarusian Polissya is

undersized population (150 - 155 cm in men and an average of 7-8 cm lower in females).

Obviously, the descendants of Finns moksha tribes, the name of which means "small."

Very archaic features finds Polishchuks dermatoglyphics (pictures on the fingers). For this indicator, it reveals the affinity of Pomorie, Karel, Veps (chudy).

Hematological parameters (for blood group) who are in lowering gene A is a characteristic of farmers, and increasing gene B inherent to ranchers, suggests prolonged absence of grain-growing populations in Polissya. About archaic population indicates somewhat increased Rh negativity. For hematological parameters, Polishchuks are close to some Baltic populations.

Names of Baltic tribes are present in onomatology of West Polissya, most of them are in oykonoms and derivatives from ethnonymic surnames: Zhmudche (from Lithuanian tribes of zhmyndyns) Mokoshin (from the Finnish tribes moksha) Sudche (from sudavs or sudavs-yatvingians), Selisok (from the Baltic tribe of seliv), Corsham (from Cours), Holyadyn (from holiady) Chudvyn (from chud), as well as the surnames of Cursa, Korsak, Holyadynets, Sylyuk, Chudinovych.

A small quantity of sunny days in Polissya formed calm, not fast to explosions, calculating, conservative, distrustful and reluctant to any innovations character of Polishchuk. He is honest, lazy, but able to identify the most energy. Despite a sharp mind, he likes to pretend to be a simpleton, in what is hidden a fair trick.. Not religious, but rather superstitious.

Surviving in difficult climatic and economic conditions, Polishchuk completely subordinated natural resources to his business needs without worrying about their loss, he had no idea about the ecology. He ruthlessly hunted game and everything other and fished by all available means. He gathered honey, berries, nuts and mushrooms, eggs of wild ducks, teared bast and plowed grasslands. He have not done it for damage, but in order to survive. With grain grown on plots of land between vilsh-

anyky and mochara was always hand to mouth. When it was not enough corn, to flour was added quinoa, bran, and in the famine years they even added white clay. On the grasslands they went with their families boating with carts, horses and other necessities.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аделунг, Фридрих 45	Епікур 2
Артеміда 44	Єндик, Ростислав 53
Баран Володимир 46, 32, 33, 37,
32, 33, 37	Жилінський Йосип 7
Богдан, Микола 84	Задерей, Наталія 92
Борбич 10	Залізник Леонід 66, 57, 65
Борза 17	Збураж 35
Боровський Максим 9	Зенюк, Архип 92
Будишка 39	Ільїнська, Варвара 44
Будник 39	Йордан 31
Бужанський, Антін 20, 9	Кадира 10
Булашев, Григорій, ☒ 82	Камінський, В'ячеслав 12
Бунак, Віктор 55	Карський, Євдоким 14
Вілігурська, Марія 85	Кирилюк, Юхимка 86
Вітов, Михайло 56	Клеванова, Александра 45
Вовк, Хведір 51, 52, 56, 52, 56, 12,
83, 84	Кобичев, Веніамін 41
Воць, Єва 84	Козак, Дмитро 32
Гануш, Ігнацій 86	Контрима Я. ☒ 92, 91
Геродот 30, 29, 42, 43, 44, 46, 54,
33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 28, 29, 54,
33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 4, 5, 6, 7	Контрим Казимир 5
Геррітс, Марсін 16	Коробка Микола 12
Гімбутієне, Марія 46	Коропчевський Дмитро 66,
Голядинець 63, 10	Корсак Іван 65, 10
Гончар, Тетяна 85	Косвен, Марк ☒ 77
Гороховський, Е 32	Котович, Никадор 48
Гочалко, Галина 91	Крашевський, Юзеф 66,
71, 12, 16, 17, 18, 26, 7, 91
Граков, Борис 38, 40, 41	Кроммер, Мартин 16
Грінченко, Борис ☒ 82	Крушельницька, Лариса 28
Гутенберг, Йоганн 65	Куліш, Пантелеймон ☒ 82
Давидюк, Віктор 67, 44, 65, 66, 66,
41, 25, 26, 41, 25, 26, 1	Курса 65, 10
Давидюк, Микола 42	Кухаренко, Юрій 23, 30
Данилюк, Архип ☒ 82, 83, 84, 85,
88	Кучинко, Михайло 19
Дем'янчук Григорій 4, 7	Кущерник, Харитина 92
Денисюк, Іван ☒ 75, 86, 88	Литвин 10
Діана 88	Лісій 17
Длугош, Ян 16	Магомедов, Борис 32
Домбровська Марія 2	Майков Володимир 4
Драгоманов, Михайло ☒ 82	Марчак, Міхал 52
Дяченко, Василь 53 – 57	Мельниковська, Ольга 44
	Микулич, Олексій 57
	Минтеля 17
	Мстислав 16
	Мудійко 17
	Назарук, Ганна 91

Нарушевич, Адам 17
Небжицький Й. 91
Невар 65
Немирович-Данченко, Василь 78, 79
Нестор 65
Нідерле, Любор 41
Обремський, Юзеф 49
Олег 34
Осендовський, Фердинанд 50
Оссовський, Лешек 62
Пелка 74
Пестило 17
Пеше Теодор 4
Пінчук 48
Празький, Єронім 47
Приймачук, Віра 91
Приходько 3
Пронцевич 10
Процналь, Надія 84.
Птоломей 63, 5
Рассадин, Сергій 44, 40, 40
Рибаков, Борис 38
Римберт 65
Русанова, Ірина 46
Сайчук, Василь 85.
Свешніков, Ігор 44
Свищ, Алла 85
Сегеда, Сергій 52, 55, 58
Селюк 10
Седов, Володимир 46
Справедливий, Казимир 18
Стецький, Тадеуш 91
Стрийковський, Матей 16
Струк, Ольга 85, 86
Сумцов, Микола 76
Танфільєв Гаврило 6
Татіщев, Володимир 44
Тегако, Лідія 57
Тереножкін, Алексей 46
Терпиловський, Ростислав 32
Тицит, Корнелій 63
Ткачук, Софія 91
Тройден 17
Турковець 10
Тутковський Павло 6

Українка, Леся 12, 1,83
Фарина 10
Фон Дусбург, Петер 63
Франко Іван 7
Фрезер, Джеймс 87
Цинкаловський, Олександр 20
Чекановський, Ян 53
Чемерис 10
Чечулін М. 86
Чубинський, Павло 51, 82
Чудинович 65, 10
Чуховічюс 10
Шафарик, Павло 41
Шинкарук, Тетяна 84.
Шмидт, Катерина 41
Штандер, Мойсей 92
Штандер, Сивета 92
Шурц, Генріх 66
Шюрпа 17
Ярощук, Телегія 91
Ossendowski, A 51
Strykowski, Julian 16
Sulimirski, Tadeusz 29,18
Strykowski, Julian 16

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Polesie 51, 12, 16
Агренсбург 19
Азія 23
Азовське море 15
Амадока озеро 6
Балаховичі 19, 20
Балкани 73
Балтика 82, 84
Балтика море 10
Балтія 73, 22, 23, 19
Басейн Прип'яті 42
Беларусь 40
Бережниця 26, 21
Березне 26, 19, 21
Березово 27
Берейстейщина 15
Берестейське воєводство 16
Берестейський повіт 13
Берестя 34, 35, 16
Бихів 83
Білий Ніл 87
Біловецька Пуща 41
Білорусія 23, 24, 41, 42, 44, 45, 49,
4, 14, 15, 17, 20, 15, 90
Білоруське Полісся 43
Білосток 49
Білостоцьке воєводство 15
Більськ 14, 18
Більська земля 17
Більське городище 38
Бірки 83, 19
Бобрик 8
Божа Воля 25
Бойківщина 43
Болгарія 15
Бондарі 19
Борисфен притока 6
Брест 34
Броди 14
Брониця 19
Брянська область 15
Брянсько-Жиздринська губернія
50
Буг 23, 42, 17, 20
Бугай 87
Буджацькі степи 32
Буди уроч. 83
Будин 39, 40
Будники 84
Буйразь 23
Буковина 34
Буцин 34
Бучин 34
Буша 19
Варшава 25, 15
Варшавське воєводство 20
Васильків 50, 15
Велика Гуща 27
Велика Яблунька 26
Велике Князівство Литовське 11
Великий Курінь 82
Великий Мідськ 19, 20
Великі Тельковичі 21
Велимче 31
Венське уроч. 88
Вербичне 92
Ветли 26, 27, 19, 21
Видраниця 92
Вижва 25
Висоцьк 21
Вінниця 15
Віно, оз. 5
Вісла 24,25, 27, 31, 19, 20
Вовчецьк 89
Волга 38, 10
Волинська губернія 49, 50, 8, 12
Волинська земля 16
Волинська область 27, 47, 50, 13,
19, 20, 21
Волинське воєводство 13, 16
Волинське Полісся 73, 48, 16
Волинський округ 51
Волинь 73, 77, 82, 22, 24, 25, 26,
28, 29, 39, 44, 45, 49, 2, 4, 11, 12, 13,
14, 16
Волиця 92

Волковиський район 17
Володимир-Волинський 42, 50, 15
Володимирець 42, 21
Волошки 84
Воля Любитівська 89
Ворскла 38, 40
Вужиськ 91
Вулька Качинська 25
Вулька Щитинська 25
Гальчина 28
Гелон 36, 37, 38, 40
Гелонія 36
Геродотове море 6
Гетьманщина 76
Гипамис 39
Гірка Татарська 17
Гірки 19
Глухів 15
Глуш 88
Головно 34, 92, 19, 21
Гораймівка 19, 20
Гораймівці 26
Горинь 26, 29, 34, 41, 8, 15
Горлинь 42
Городок 92
Горохів 42
Горхи 26
Готланд 31
Грабово 27, 19
Гродненська губернія 49, 50
Гродненська земля 17
Гродненська область 17
Грудки 25, 91
Грядки 19
Гута Боровенська 19
Гуща 83, 85
Давид-Городок 35, 6
Данія 73, 23, 19
Данціг 16
Дарівка 91
Датин 34
Дворище уроч. 88, 89
Деражно 29
Деревко, 3
Деревок 85, 86
Десна 38, 41

Дипа 19
Дінець 24
Днепр 41
Дніпро (Бористен) 15, 16, 39, 23, 27, 43, 8
Дніпропетровськ 15
Дністер 42, 15
Дністр 33, 39, 40
Дольськ 27
Дон 36, 15
Донецьк 15
Дорогичин 18
Дорогичинська земля 17
Дубечно 19
Дубно 27, 5
Дубровиця 42, 7, 16
Дунай 46
Ельба 24, 25, 84
Європа 12, 13, 91, 22, 23, 25, 28, 40, 45, 46, 50, 9, 10, 11, 90
Житомир 15
Житомирська область 50
Житомирщина 50
Жмудче 45
Заболоття 92, 19
Загуменне уроч. 89
Западно-руський край 51
Запоріжжя 15
Зарічне 42, 21
Заслуччя 20
Західна Волинь 27
Західна Європа 92
Західне Поділля 28, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 72, 73, 75, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 32, 35, 41, 45, 46, 47
Західне Полісся 9, 11, 15, 17, 19, 20, 21, 85, 89, 90
Західний Буг 25, 26, 29, 41, 15, 20
Збуж 29
Збураж 28
Згорани 26
Здолбунів 50, 15
Злинці 19
Золтин 26
Зосін 34
Іваничі 26, 27, 42

Івано-Франківськ 15
Іванчиці 21
Індія 76, 82
Італія 5
Кавказ 76, 27
Камен 34
Камин (Камінь-Каширськ) 34
Камінь – Каширський 27, 75, 84, 42, 9
Камінь-Каширський повіт 13
Камінь-Каширський район 91
Канада 41
Карасин 27, 19, 21
Карпати 83, 90
Картузька Береза 14
Качин 33, 34, 91
Качині 31
Київ 44, 49, 15
Київська губернія 50
Київська земля 16
Київська область 50
Київська Русь 83, 88
Київське воеводство 16
Київський округ 51
Київсько-Волинське Полісся 17
Кишинів 15
Ківерці 42
Ківерцівський район 85, 19
Кіровоград 15
Княгинине 19
Коблин 19
Кобрин 9
Кобринський повіт 13
Ковель 25, 42, 9
Ковельський повіт 13
Ковельський район 45, 85, 86, 88, 89, 84, 85
Ковельщина 75
Кожан-Городок 6
Колки 31, 12
Колодяжно 27
Комарово 92, 89, 19, 21
Коморниця 20
Коник 20
Копиль 16
Корець 15
Косівський повіт 13

Костопіль 42
Красноволя 19
Красна Пані 83, 85, 86, 87, 88, 89
Красносілля 19
Кримно 18, 92
Кропивники 92
Кубань 15
Кукли 19
Куликовичі 27
Кухітська Воля 21
Лаба 19
Лань притока 8
Лапландія 78
Латвія 45
Лахвичі 21
Леін 6
Липно 19
Липськ 14
Литва 39, 45, 89, 16
Литовське Полісся 16
Лихвачі 26
Личини 84
Лівобережна Україна 23
Лівобережне Полісся 15
Луганськ 15
Луден 34
Лудин 34
Луницький повіт 13
Лунінець 14
Луцьк 92, 42, 50, 8, 13, 15, 16
Львів 15
Львівщина 17
Любеч 14
Любешів 26, 27, 35, 42, 3, 7, 9, 19
Любешівський р-н. 82, 83, 85, 88, 85, 92
Люблін 34
Люблінське воеводство 15, 17
Любомль 31, 34, 42, 9
Любомльський повіт 13
Любомльський р-н. 83, 84, 85, 87, 89, 92,
Люб'язь 7, 92, 19, 20, 21
Лютка 19
Ляховичі 26, 26, 27
Львівська область 42
Мазовія 35, 39, 16

Майдан 19
Майдан Липно 26
Мала Азія 22, 84, 87
Мала Осниця 20, 21
Мале Полісся 14
Малий Курінь 82
Малорита 40, 9
Мальковичі 14
Маневицький р-н. 87, 88, 89, 92
Маневичі 42, 51, 7, 9
Маюничі 21
Межисить 91
Мельники 21
Менск 40
Миколаїв 15
Минск 44
Мирогощі 5
Мінська губернія 50, 12
Мінська область 16
Млинів 42
Могилівська губернія 50
Мозир 35, 14, 16
Молдова 82, 15
Москва 38, 44, 45
Московія 24
Мостиський район 17
Мульчиці 27, 21
Нарви 34
Нарев 41
Небль 35
Невір 25, 26, 27, 20, 21
Нетішин 44
Нижній Дунай 32
Ниці 27
Ніжин 15
Німан 19
Німеччина 22, 25, 34, 46, 84, 19
Нічоґівка 27
Нобель 23, 26, 27, 19, 21
Нова Вижва 26
Новогрудське воєводство 16
Новогрудське Полісся 16
Новосілки 20, 21
Новоукраїнка 87
Носачевичі 21
Носки 23, 25
Нуйно 75

Овруч 16
Одер 24
Одер 27
Одеса 3, 15
Одра 19, 20
Озерно 85
Олександрія 91
Оленино 26
Омельно 85
Омит 19
Оріхово 84
Оселя уроч. 88
Осова 26, 20
Охтирка 76
Переяслав-Хмельницький 50, 15
Південна Балтія 23
Південна Білорусія 41
Південний Буг 42, 32, 15
Північна Київщина 50
Північна Скіфія 40
Північна Україна 41
Північний Случ 8
Підляське воєводство 16, 18
Підляштя 29, 51, 16, 18
Підріжжя 86
Пінськ 35, 6, 7, 8, 9, 16, 17
Пінський повіт 13
Пінщина 48, 15, 16
Піски 27
Піски Річицькі 21
Піща 25, 26, 19, 21
Погориння 90
Погоринь 47, 45, 46
Погулянка 88
Поділля 82, 22, 11, 17
Подніпров'я 11
Подністров'я 32
Подоння 38
Полісся 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 72, 73, 75, 83, 84, 91, 33, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 83, 84, 87, 90, 91, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21
Поліська Венеція 4, 10
Поліське воєводство 12, 13
Поліський край 12

Полтава 15, 9
Полтавщина 38
Польща 84, 85, 15, 17, 18, 19, 20, 92, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 42, 45, 49
Поніман 35
Поприп'яття 47
Почаїв 49
Правобережна Лісостепова Україна 84
Правобережна Україна 51
Прибалтика 23
Придністров'я 28, 46
Придоння 28
Прикарпатське Полісся 24
Прикарпаття 17, 21, 73, 22, 27, 44
Прилісне 88, 89, 89
Прилуки 15, 50
Прип'ятське Полісся 30
Прип'ять 6, 8, 10, 14, 15, 16, 19, 20, 28, , 44, 46, 33, 34, 35, 36, 40, 41
Причорномор'я 8, 27
Пружани 14
Пружанський повіт 13
Прусія 16
Прут 33, 34
Пульмо 19
Радомишль 16
Ратен 34
Ратинь (Ратно) 34
Ратнівський р-н 92, 84, 91, 92
Ратно 27, 42, 7, 9, 16
Рафалівка 21
Рейн 24
Республіка Молдова 84
Речиця 7
Рівне 42, 5, 15
Рівненська область 47, 50, 19, 20, 21
Річиця 19
Річ Посполита 12
Ровно 27
Рожище 42
Розничі 20, 21
Рокитне 5
Росія 10, 84, 15
Росія 45

Ростань 19
Рось 40
Руда 89
Румунія 82, 15
Румунська Молдова 84
Русь 32, 35, 16
Савромат 40
Самари 19, 20
Самійличі 87
Санкт-Петербург 48
Сарни 42, 51
Свинерське уроч. 92
Свідре Вельке 19
Світле 85
Світязь 73, 80, 41, 6, 90
Сейм 50
Сенчиці 21
Середнє Подніпров'я 84
Середнє Подунав'я 21
Середнє Полісся 77, 47, 17
Середнє Придніпров'я 22
Сереховичі 25, 26
Синово 86
Ситниця 87
Сіверський Дінець 23, 38
Сіверський Донець 15
Сілезія 92
Сімферополь 15
Скитія 40
Скіфія 36, 38, 6
Словаччина 84
Случ 42
Смідин 27, 34, 84
Соловичі 84
Сомин 89
Соснове 26
Сошичне 19
Стара Вижівка 7, 21
Стара Гута 19
Стара Рафалівка 21
Старий Чортгорийськ 21
Старі Кошари 88
Старовижівський р-н 86, 92, 84
Старосілля 27
Стжижув 26
Стир 29, 30, 41, 42, 85, 19, 21
Стир притока 8

Столинський повіт 13
Стохід 42, 45, 8
Стоход 29
Суми 9, 15
Сумська область 50
Східна Балтика 27
Східна Європа 26, 16
Східне Полісся 76, 82, 15
Татаринець ос. 85
Татарка, урочище 17
Татарська вулиця 17
Тернопіль 15
Тирас 39
Тишніца 27
Тоболи 21
Трансільванія 27
Триниця 27
Тростянець 13
Тулова, уроч. 92
Тур 21
Туреччина 49
Турів 8
Турійськ 35, 42
Турійський р-н. 89, 92
Турія 25, 29, 30, 42, 45, 83, 89, 84, 85
Туров 14
Туропин 85
Тучин 34
Тясмин 40
Угорщина 24
Ужгород 15
Україна 72, 76, 84, 24, 36, 37, 45, 49, 84, 90, 15, 16, 20
Українське Полісся 50
Урал 82, 23
Уховецьк 26
Фастів 50, 15
Франція 20
Хабарище 25
Харків 15
Херсон 15
Хильчинці 23
Хмельницький 15
Холм 16
Холмська земля 16
Хорост 29

Хотин 21
Центральна Європа 26, 25
Центральна Україна 75
Черемошна Воля 19, 21
Черкаси 15
Чернівці 15
Чернігів 9, 15
Чернігівська губернія 50
Чернігівська область 50
Чернігівський округ 51
Чернігівщина 50
Черськ 27, 19, 21
Чехія 25, 45, 84
Чорне море 8, 10, 15
Чорторійськ 35, 19
Чудви 26
Чудин 29
Чуднів 15
Шацьк 29, 7, 19
Шацький р-н 88, 92, 19
Шацькі озера 41
Швейцарія 5
Шепетівка 15, 14
Щедрогір 92
Щецін 34
Югославія 86, 5
Ютландія 22, 23, 25, 73
Яніславиці 20
Яревище 19
Ясельд 33, 34, 35
Ясельда притока 8, 14, 15
Ятвезь 17
Ятвяги 17

ЗМІСТ

